A kötet a 2012. május 23–24-én a budapesti Politikatörténeti Intézetben a „*Kádár János és a 20. századi magyar történelem*" című tudományos konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazza.

SZERZŐINK:

Csizmadia Ervin
Feitl István
Földes György
Roger Gough
Mitrovits Miklós
Novák Csaba Zoltán
Rainer M. János
Ripp Zoltán
Romsics Ignác
Takács Róbert

Kádár János és a 20. századi magyar történelem

Tanulmányok

Szerkesztette: Földes György–Mitrovits Miklós

A kötet megjelenését a

Politikatörténeti Intézet Közhasznú Nonprofit Kft.
támogatta.

ISBN 978-963-338-093-2

Politikatörténeti Füzetek 33.

Első magyar nyelvű kiadás, 2012

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.eu

Felelős szerkesztők: Földes György és Mitrovits Miklós

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó igazgatója
Tördelés: Volos Bt.
Borító: Kálmán Tünde
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft.
Felelős vezető: Sashalmi Péter
Megjelent: 12,75 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 1215-9832

Printed in Hungary

Tartalom

Előszó

Kádár János 2012-ben lett volna százéves. Ebből az alkalomból kétnapos tudományos konferenciát rendezett a Politikatörténeti Intézet *Kádár János és a 20. századi magyar történelem* címmel. Egy konferencia természetesen nem alkalmas arra, hogy az összes felmerülő kérdésre választ adjon, és arra sem vállalkozhatott, hogy minden eddigi tudásunkat összefoglalja. A cél inkább az volt, hogy a korszakkal foglalkozó történészek a saját, speciális kutatási területükön belül megvizsgálják és bemutassák Kádár János szerepét, magatartását, illetve politikáját. E kötet a konferencián elhangzott előadások bővített, lábjegyzetekkel ellátott írásos változatait tartalmazza. A tanulmányokat két csoportra osztottuk: az első négy Kádár János és Magyarország történetével foglalkozik, míg a második csoportba olyan szövegek kerültek, amelyek Kádár egy-egy hazai vagy nemzetközi konfliktusban játszott szerepét teszik vizsgálat tárgyává.

A kötet szerzői és szerkesztői tisztában vannak azzal, hogy a Kádár nevével fémjelzett időszak Magyarország 20. századi történelmében rendkívüli fontossággal bír. A korszakot és névadójának politikáját továbbra is kutatni kell, hiszen számos problémát nem, vagy csak hiányosan ismerünk még. A társadalmi érdeklődés szerencsére e tekintetben is gyorsabban növekszik, így a történészek feladata, hogy a források feltárása és elemzése után válaszokat keressenek az eddig megválaszolatlan kérdésekre. Őszintén reméljük, hogy e kötet is hozzájárul e tudás bővítéséhez.

A szerkesztők

Kádár és a kádárizmus

FÖLDES GYÖRGY

Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján

Aki politikai életrajz megírására vagy pályakép megrajzolására vállalkozik, elkerülhetetlenül szembesül néhány kérdéssel. Legelőbb azzal, hogy mikor tekintünk egy politikusi életpályát sikeresnek? Mivel mérjük a személyes sikert a politikában?

A hatalom megszerzése és megtartása lenne az alkalmas mérce? Igaz ugyan, hogy ez a megközelítés öncélú, pusztán önmegvalósító tevékenységként jeleníti meg a politikait, de az értékelés legalább nem függ az értékelő ideológiai beállítódásától. Vagy inkább arra érdemes összpontosítani, mennyire tudta a politikus saját, illetőleg pártja világ- és társadalomjobbító programját megvalósítani? Ismerünk azonban - nem is kis számban - olyan esetet, amikor egy politikus, egy párt nem a tervezett vonalon halad, amikor egész más feladatokat old meg, a hatalom birtokában pedig sokszor egyenesen rákényszerül, hogy más feladatokat oldjon meg, mint amelyek eredetileg szándékában voltak. Be kell tehát vonnunk a vizsgálódásba a társadalmat, a nemzetet, szerencsésebbek, nagyobb országok, nemzetközi szervezetek vezetőinek esetében a világot is. Tisztázni kell ugyanis, hogy a politikus és pártja, akarva-akaratlanul, milyen mértékben tudta befolyásolni a társadalom, a nemzet, a régió, a világ fejlődését. A vezető akkor tesz többet a hatalmi gépezet működtetésénél, ha képes időben felismerni azokat a kihívásokat, amelyek a társadalmat, a nemzetet, esetenként a világot érintik, és tevékenységével elősegíti, hogy helyes válaszok szülessenek azokra. Ebből következően a politikát – a polgárok és a politikusok siker- vagy kudarcérzete, vagy a kívülállók sok-

szor önfelmentő sommás ítélkezése ellenére – nem lehet és nem is szabad önmagán mérni.

Ettől függetlenül érdemes szem előtt tartani, hogy bonyolultabb olyan politikus pályáját megítélni, akinek sikerült hosszú időn át hatalmon maradnia. Esetében mód nyílik a szembesítésre, a célok és eredmények összehasonlítására, a társadalom, a gazdaság, a kultúra mozgásának és a politikai stratégiának, taktikának és gyakorlatnak az összevetésére. Másfelől viszont ritka az a politikusi pálya, amely mentes lenne a súlyos tévedésektől. Kevés olyan nagy politikus volt, akinek a pályafutása a csúcson fejeződött volna be, vagy akkor zárult volna le, amikor a társadalom, a nemzet felemelkedőben volt, és amikor a világ éppen egy nyugalmas időszak előtt állt. Így amikor mérleget készítünk, a leszálló ágat is értékelnünk kell. Hosszú hatalomgyakorlás esetében a társadalom, a gazdaság, a kultúra és a nemzet helyzetét úgy is lehet és kell értelmezni, mint a politikus örökségét. Jobb esetben ez az alap, a felhalmozott tőke, amelyre az utódok, a következő generáció, illetve a következő politikusnemzedék építhet. Rosszabb esetben az örökség nem más, mint egy hátrahagyott problémahalmaz, amelyet az új vezetőknek meg kell oldaniuk. A valóságban persze ritka a tiszta képlet: a szabadon felhasználható, kötelezettségektől mentes vagy a semmire sem jó politikai hagyaték.

Végül vannak szerencsésebb nemzetek, amelyek hosszú idő óta jobbára gyarapodnak, szabályozott keretek és állandó intézmények között élhetnek. Esetükben a politikusok kevesebbet tehetnek hozzá, de kevesebbet is vehetnek el a történelem során fölhalmozódott nemzeti kincsből. Ám akadnak olyanok is – és a magyar közéjük tartozik –, amelyeknek nem adatott meg ez a fajta stabilitás, és sokszor kellett újrakezdeniük. Ráadásul nemegyszer még csak nem is saját elhatározásukból. Ez a helyzet növeli a politikusok felelősségét: elsősorban tőlük várják, hogy úrrá legyenek nemcsak a belső, hanem a külső nehézségeken is. A kisebb, gyengébb nemzetek politikusainak nehezebb megfelelniük a velük szemben támasztott nagyobb elvárásoknak.

Az életpálya

Kádár János hosszúra nyúlt pályája bővelkedik fel- és lejtmenetekben. Ezek önmagukban is sokat mondanak el a nagy formátumú politikus életéről. E pálya íveinek és töréspontjainak áttekintése igazi értelmét azonban akkor nyeri el, ha – vállalva a leegyszerűsítés veszélyeit – a hosszabb életszakaszokat és a váltásokat együtt vizsgáljuk a magyar társadalom, az ország és a nemzet 1930 és 1990 közötti történetének tendenciáival és fordulópontjaival.

Kádár életének első két évtizede legfeljebb személyiség-lélektanilag tekinthető fejlődéstörténetnek. Beleszületett egy törésvonalba: az apa nélküli családba, amely a társadalom perifériáján, de a fővárosban igyekezett megkapaszkodni. Legfeljebb arra lehetett esélye, hogy szakmunkás lesz, és mint ilyen elkerülhet a perifériáról – kicsit beljebb és kicsit feljebb jut kora magyar társadalmában. Ennek a lehetőségnek a pereméig vitte életének első 18 éve, de az így nyíló esélyt a semmivel tette egyenlővé számára az 1929-ben kezdődött gazdasági világválság, amely Magyarországot is magával rántotta. Kádárból munkanélküli lett, veszni látszott a születési hátrányokat, a különféle megaláztatásokat talán orvosolni képes munkásegzisztencia és az azzal járó lassú felemelkedés, vagy legalább a biztos egzisztencia reménye.

1931 ősze mégsem a pillanatnyi élethelyzete, rossz szociális és gazdasági körülményei miatt vált törésponttá Kádár életében, hanem saját elhatározásának következtében. Kádár levonta a következtetést fiatalságának tapasztalataiból és a perspektívák hiányából, a vele egy sorsú vagy legalábbis azonos helyzetű tömegek életének kilátástalanságából.[1] Csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz. Ezzel önként zárta ki magát abból a társadalomból, amely nem is akarta befogadni őt.[2] Ez utóbbi tényen nem enyhít semmit, inkább csak magyarázza, ha

[1] Bálint György a következőt írta erről: „Az elnyomott, kizsákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: a tömegeknél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanul egy." In: BÁLINT György: *A toronyőr visszapillant.* I. kötet. Magvető, Budapest, 1966, 689.

[2] Nem tudjuk, olvasta-e előzőleg József Attilát, vagy ekkor, huszadik évéhez érkezve ismerte-e már a „Tiszta szívvel"-t. Az biztos, hogy néhány héttel az után,

rámutatunk: a magyar nemzet és a társadalom többsége, ideértve a jobb anyagi helyzetű középosztályokat is, akkor sérelmek közepette élt. Annyi volt a különbség, hogy az alullévőknek nem volt kitől együttérzésre számítaniuk, sőt mozgalmaik és forradalmaik miatt úgy tekintettek rájuk, mint a nemzet belső ellenségeire. Ehhez járult egy másik nehézség: nekik nem volt kire hárítaniuk a válság terheit. Csak az látszott segítségnek, ha összefognak. Kétségtelen, Kádár ezen az alapon választhatta volna a szociáldemokratákat is, de a kommunisták előbb szólították meg őt.

Ez a fiatal munkásember a „föld alatt" kezdett politizálni, de még mielőtt megtanulhatta volna a törvényenkívüliséggel járó játékszabályokat, lebukott, kiengedték, majd ismét elfogták, ekkor már el is ítélték, börtönbe került. Számára lényegében így teltek el a harmincas évek. 1937-es szabadulása idején a kommunisták nem folytattak szervezetileg koordinált tevékenységet. Belépett a szociáldemokrata pártba. Ez az első évtized tehát nem rajzolt ki olyan ívet, amely megtörhetett volna. Kádár, ha el is indult egy úton, azon nem jutott, nem juthatott el sehová. Pontosabban: bekerült egy szolidáris közösségbe, a szociáldemokraták közé, ahol egyenrangú lehetett, és gyarapíthatta tudását, műveltségét. Csakhogy eközben nagyot fordult körülötte a világ. Már nem az volt a kérdés, lesz-e belátható időn belül jobb, hanem az: meg lehet-e akadályozni, hogy sokkal rosszabb legyen. A fasizmus előrenyomulása háttérbe szorította a szocializmus közelségére, a vélt és valóságos osztályérdekekre épülő politizálást. Új feladat lépett ezek elé: már az antifasizmus sem volt elég, a függetlenség védelme, egy újabb nemzeti sorstragédia elkerülése került napirendre. Óriási feladat egy kis, föld alá szorult mozgalomnak, amely csak lassan értette meg a népfrontpolitika jelentőségét. Kádár ekkor, a második világháború kitörése után került újra kapcsolatba az illegális párttal, akkor, amikor az a felvidéki és az erdélyi kommunisták bekapcsolódásával, segítségével új életre lehelte önmagát.

1940-ben, ezzel az ismételt mélybe merüléssel egy közel teljes évtizedet felölelő ív indul Kádár életében. A német fasizmus halálos veszélyt rejtő ölelése, a magyar politikai elit kockázatos politikája, majd teljes csődje alkalmat adott a kommunistáknak, hogy kísérletet tegyenek az egyenlőség és igazságosság eszméinek és a nemzeti érdekek védelmének együttes képviseletére.

Bármennyire is kis tömegbefolyással, szervezeti erővel rendelkezett föld alá kényszerített pártjuk, a magyar szellemi élet kulcsfigurái, a tisztes konzervatívoktól a népiekig, más szemmel nézett rájuk – különösen a moszkvai csata és az amerikai hadba lépés után. Attól kezdve pedig, amikortól az is nyilvánvalóvá vált, hogy a német fasizmus legyőzésében a Szovjetunió kulcsszerephez jut, a kommunista párt felértékelődött. Ehhez az is kellett, hogy ez az üldözött kis mozgalom hitelesítse nemzeti és demokratikus elkötelezettségét. Kádár ezzel a céllal kezdeményezte a Komintern 1943-as feloszlatása nyomán, hogy pártja kövesse a példát, és Békepárt névvel folytassa a küzdelmet a német és a magyar fasizmus ellen. A párt feloszlatását bejelentő röplapban, amelynek alapszövegét ő készítette, egyebek között a következő áll: „Minden Hitler-ellenes kezdeményezést támogatni kell, bárhonnan is induljon ki. A nemzet nem várhat csodára, önmagának kell megteremteni felszabadulásának, a széles nemzeti összefogásnak feltételeit..."[3]

A magyar kommunisták – persze 1945-től már a hatalmi és más stratégiai és taktikai megfontolásoktól is vezérelve – nagyjából ezen a vonalon haladva, és a győztes szovjet hadseregtől és politikától segítve, de 1947-ig még törekedtek a haza és haladás összekapcsolására. Kádár részt vett ebben a munkában, fontos feladatokhoz és magas poszthoz jutott, ha nem is lett pártjának meghatározó vezetője. Még tovább emelkedett a hatalom 1948-as kisajátítása után, a pártfőtitkárhelyettesség mellett, a leváltott Rajk László után belügyminiszter lett.

Az 1949-es év egyszerre jelent csúcspontot és töréspontot Kádár életében. Csúcs a politikusi pályán, csapdahelyzet a politikai térben, törés a lélekben. Mindez hetek és hónapok leforgása alatt.

miután csatlakozott a kommunistákhoz, meghallgatta a költő egyik előadását a proletárkultúráról. KÁDÁR János: *A szocialista Magyarországért.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972, 405–407.

[3] A szöveg így folytatódik: „A háború menetében és az emberiség életében döntő fordulat előtt állunk. Ez a fordulat Magyarország helyzetét alapjában érinti, sok múlik azon, hogy a magyar munkásság hol áll, hogy állja meg a helyét és mit akar." In: *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1935–1945.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 416–417.

Kádár ha nem is fő-, de akkor is gyászos, kompromittáló szerepet vállalt a Rajk-ügyben, bár ezt a szerepet nem játszotta tökéletesen. Rá is gyanú vetődött, a játéklehetőséget elvették tőle, és még ha nem is vették le a sakktábláról, ha nem is fosztották meg rangjától, de tiszti egyenruhájában már csak gyalog lehetett.

A magányosság érzése megelőzte a magánzárka rideg, mindentől elszakító, kit-kit önmagával szembesítő valóságát. Az 1949 és az 1955 közötti időszak így egy szakaszt, de semmilyen értelemben nem ívet képez Kádár életében, pedig „csak" 1951 tavaszán került börtönbe, és „már" 1954 nyarán kikerült onnan. Ellenben a börtön szétverhette, megronthatta volna személyiségét, de ezt a kemény próbát kiállta.[4] Az itt megélt megaláztatás vélhetően felülmúlta az eddig őt ért összes korábbit. Ebből is következően Kádár már ekkor levonhatta a következtetést, miszerint a sztálinizmus nem ahhoz a társadalomhoz, ahhoz a szocializmushoz vezet, amelyet ő a népnek és magának kívánt.

Az új pályaív nem töréspontból indul, hanem a magyar sztálinizmussal szembeni nyílt fellépéssel a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1956. márciusi ülésén. Az itt elmondott beszéde fontos katalizátorává vált a Rákosi Mátyás lemondásához vezető folyamatnak.

Kádár határozottságot mutatott a sztálinizmussal történő szakítást illetően, de bizonytalan volt az útkeresésben és a lehetséges szövetségesek kérdésében. Kivel haladjon előre? Azokkal a Gerőékkel, akik asszisztáltak a rémuralomhoz, az ő bebörtönzéséhez? Azokkal a Nagy Imréékkel, akik leszámolva a sztálini örökséggel – szerinte – a pártjukat sem kímélik?

Ingadozása középen tartotta őt, ezáltal a polarizáció és a felkelés hektikus napjaiban még feljebb, a kommunista párt első számú vezetőjének pozíciójába lökődött fel, de ez korántsem jelentett akkor valódi hatalmat.

[4] Kádár erről a börtönből történt kiszabadulásakor a következőket írta: „Azt mondhatom, hogy amit én – és persze nem csak én – az utolsó négy év alatt átéltem, az nem embernek való. Ha lehetne sorsot cserélni, akkor inkább választanám, hogy mint kommunista üljek egy kapitalista ország börtönében tizenkét évet, mint a saját Népköztársaságom börtönében 12 hónapot." Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 276. fond, 65. csoport, 44. ő. e.

1956 októbere–novembere tehát se nem csúcs-, se nem töréspont Kádár János életében, ezért helyesebb fordulópontnak, drámai pillanatnak, vízválasztónak tekinteni. Fordulópont volt, mert egy rendkívül nehéz helyzetben kellett személyes szerepvállalásáról döntenie. Nem hivatkozhatott arra, hogy „csak magáról" kérdezték a szovjetek, nem arról, hogy mit csináljanak, menjenek-e, maradjanak-e? Mégis. A szovjet pártvezetők határozhattak arról, hogy leverik a felkelést, megdöntik Nagy Imre kormányát, de arról nem, hogy Kádár lépjen a helyére. Arról senki más nem, csakis ő dönthetett: vállalja-e egy új kormány vezetését. Mondhatott volna nemet is azokban a sorsdöntő órákban.

Drámai pillanat volt ez, mert igenlő válaszával szembefordult nemzetének akaratával, és hálátlan szerepvállalásának hazai fogadtatásával kapcsolatban nemigen lehettek kétségei. Vízválasztó vonal is volt 1956 novembere Kádár életében, mert amikor tudomásul vette, hogy szovjet tankok fognak számára utat nyitni a parlamentbe, akkor tudnia kellett: ezen az úton, ha már rálépett, nincs megállás, nincs visszafordulás.

Nyilván kapott valamilyen ígéretet arra vonatkozóan, hogy a fegyveres ellenállás leverése, a rend helyreállítása után szabad kezet kap. A rövid távon mindenképpen hálátlan szerep elvállalásához kellett annak belátása is: kaphatja a neki ajánlott posztot nála sokkal rosszabb is. Végül, nem feltételezhető, hogy Kádár ne gondolta volna, képes lesz kivezetni az országot nehéz helyzetéből. (Cinizmust legfeljebb 1951-es vallatása során mutatott, amikor mindent beismert, amivel a kihallgatói gyanúsították.)[5]

1956 novemberével kezdetét veszi egy fejlődési ív Kádár politikai pályáján, amely már nem köthető formális jegyekhez, hiszen nem volt már hová, magasabbra emelkednie a hatalmi hierarchiában. Egy cseppet sem volt biztos ugyanakkor, hogy sikerül az élen maradnia. Ehhez az kellett, hogy a kezdeti sikertelen megegyezési kísérletek után kegyetlen megtorlást alkalmazzon a szabadságharc résztvevőivel

[5] *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956.* Osiris Kiadó–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001, 215–239. A Farkas Vladimirnek tett vallomása során a legképtelenebb dolgokat is magára vállalta, amit kihallgatója is észrevett.

szemben. A politikai konszolidáció volt az első sikere. Ez részben a keménységének, részben annak volt köszönhető, hogy fokozatosan haladva, de képes volt meggyőzni a magyar társadalmat: nem térnek vissza a korai ötvenes évek, nem lesz ismét sztálinizmus.

Ennek a több mint évtizedes fejlődési ívnek a főbb szakaszai: a magyar mezőgazdaság modernizálása, szocialista nagyüzemi átszervezése (1958–1961); a megbékélés, kezdve 1956 levételével a belpolitikai napirendről 1959-ben, folytatva az „aki nincs ellenünk, velünk van" meghirdetésével és megvalósításával 1961 és 1963 között. Ezen belül kerített sort a diszkrimináció felszámolására a korábbi uralkodó osztályok leszármazottaival szemben, majd az 1963-as amnesztiára. Ekkor változik meg a kulturális politika, majd indul meg 1965-ben a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítése, és kerül sor 1968-ban annak megvalósítására. Ez az az időszak, amikor a marxizmus hegemón helyet szerez a magyar szellemi életben. A gazdasági fejlődés és e politika eredményeként a magyar munkásság és parasztság nagy tömegei kezdtek polgárosodni: bővülő foglalkoztatás mellett életszínvonaluk rohamos tempóban emelkedett, megtakaríthattak, gyarapíthatták műveltségüket. Az értelmiség nagy része elfogadta, sőt magáénak tekintette a szocialista perspektívát.

Ezt az ívet 1972 törte meg. Ekkorra fogyott el a szovjet vezetők türelme a „reform"-Magyarországgal szemben, és ekkorra erősödött fel a reformok hazai ellenzőinek a hangja. Így 1972 töréspont lett Kádár életében. Azzal kezdődött, hogy januárban a Varsói Szerződés politikai tanácskozó testületi ülésén nyitást sürgetett a Nyugat felé, amit a románok kivételével a többi szövetséges nem nézett jó szemmel. Azzal folytatódott, hogy az ülés végén Leonyid Brezsnyev Moszkvába hívta, ahol kemény bírálatban részesítette politikáját, és a reformok felülvizsgálatára szólította fel.[6] E két esemény vélhetően szerepet játszott abban, hogy Kádár, merőben szokatlan módon, de 60. születésnapjára hivatkozva benyújtotta lemondási, pontosabban nyugdíjazási kérelmét pártja központi bizottságának. Ezt azonban sem a reformirányzat, sem a konzervatív szárny nem fogadta el, mert nélküle egyik sem

[6] A tárgyalás a Moszkva közelében fekvő Zavidovóban zajlott le 1974. február 11. és 14. között. Kádár jelentését lásd: MOL M–KS 288. fond, 5. csoport 575. ő. e. 33–34.

érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy kezébe vegye a párt és az ország vezetését.

Így azután Kádárra maradt a kiigazítás 1972 novemberében, és így a törés nem az ő személyes pályájában, hanem a reformpolitikában következett be. Ehhez az is kellett, hogy ő maga is belássa a visszalépés, a kiigazítás szükségességét. Igaz: ez a visszavonulás nemcsak a szovjeteknek, a „munkásellenzéknek" (a konzervatívoknak) tett taktikai engedmény volt. Kádár egyik lelkével maga is gyanakodott, maga is nyesegetni akarta a reform „vadhajtásait".

A következő, az 1972 és 1983 közötti időszak nagyjából annyi időt ölelt fel politikai pályáján, mint az előző: bő évtizedet. Ezek az évek a védekezéssel teltek. Kádár nem személyes hatalmát védte – az ebben az időben kikezdhetetlen és megkérdőjelezhetetlen volt –, hanem azokat a viszonyokat, amelyek között a magyar társadalom akkor élt.[7] Az addig létrehozott gazdasági struktúrát és életszínvonal-javulást olyan vívmánynak tekintette, amely alapul kell, hogy szolgáljon az általa is szükségesnek tekintett továbblépéshez. Csakhogy az 1973-as olaj- és energiaválság leértékelte mindkettőt. Az MSZMP vezetése nem akarta ezt a súlyos tényt elfogadni, és hitelek felvételével előre próbált menekülni. Ez arra jó volt, hogy a gazdasági egyensúly felborulásának nehéz éveiben sikerüljön megőrizni a politikai stabilitást és társadalmi egyensúlyt, de a jóléti program folytatása és a gazdaság növekedési ütemének fenntartása csak akkor nyert volna igazolást, ha a védekezés e módja, az eladósodás erőnyeréshez és nem időveszteshez vezet.

Kádár 70. születésnapján, 1982-ben még a vívmányok közé sorolhatta a nemzeti közmegegyezést, de éppen azért tette, mert tudatában volt annak, hogy a nehezen megteremtett szociális békét kikezdte az idő. Méghozzá két irányból is. Egyrészről a gazdaság már évek óta egy helyben topogott. Az értelmiség egy részének kevés volt a status quo fenntartása, az ezzel kapcsolatos kiegyenlítő társadalompolitika, amely korlátozta a tudásának, innovációs energiáinak használatában, kiaknázásában. Ezeket a csoportokat egyre jobban feszélyezte az egyéni kezdeményezés korlátozása, a politikai szabadság hiánya. Másrészről

[7] Ebben az időszakban egyetlen szóba jöhető, mert a szovjetek által is elfogadott utódja Komócsin Zoltán lett volna, de ő viszonylag fiatalon, 1974-ben meghalt.

– a fejlődés lelassulása ellenére – egyre élesebb lett a kontraszt a határon innen és túl élő magyarok helyzete között. Az erdélyi és felvidéki magyarság fokozódó elnyomása okán a hazai értelmiségi közvélemény keményebb fellépésre ösztönözte a budapesti kormányzatot, amely azonban továbbra is óvatos maradt. Ezért a népi értelmiségiek is egyre több kritikát fogalmaztak meg irányában.

A formálódó polgári ellenzékkel szemben a kádári vezetés nem lépett fel erőszakosan. Ennek egyaránt voltak bel- és külpolitikai okai. A diktatórikus módszerek alkalmazása a válság beismerését jelentették volna. Magyarország, illetve Kádár nem engedhette meg magának, hogy visszalépjen egy meghaladott gyakorlathoz, és Lengyelországhoz vagy Romániához hasonlítson. A magyar társadalom nem támogatott volna egy ilyen irányú politikai fordulatot, de a nemzetközi közvélemény se vette volna azt jó néven. Ezt a körülményt nem lehetett figyelmen kívül hagyni akkor, amikor az ország gazdasága egyre inkább függésbe került a nemzetközi pénzvilágtól. Kádár ezért inkább az 1968-ban megkezdett, majd visszafogott reformpolitikához tért vissza. 1984-ben hozzájárult egy új gazdasági reformcsomag megvalósításához, de azzal a megkötéssel, ha egyúttal a gazdasági növekedést is újraindítják.

Az útkereséssel kapcsolatos viták már a pártján belül is törésvonalakat teremtettek, amit a XIII. kongresszus is megmutatott. Ez a kitörési kísérlet 1986-ra csúfosan megbukott.[8] Ettől kezdve politikai pályája lefelé ívelt, és az 1988-as pártértekezleten bukásba torkollott. Nyilvánvaló vált, hogy sem a párt, sem az ország nem haladhat tovább, nem juthat előre az általa elképzelt úton. Napirendre került a radikális válságkezelés, a gazdaság és a politika szétválasztását is magában foglaló politikai reform előkészítése.[9] Ez már a rendszerváltás felé mutató program volt, amelyet Kádár a szó két értelmében sem vállalhatott. Nem vállalhatta, mert nem akarta sem a kapitalizmust, sem a polgári demokráciát, és nem vállalhatta, mert már nem is engedték már neki

[8] Nem véletlen, hogy a demokratikus ellenzék 1987-ben érezte elérkezettnek az időt, hogy Kádár menesztésére szólítsa fel a hatalmat gyakorló kommunista pártot. Lásd Kis János–Kőszeg Ferenc–Solt Ottilia: Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. *Beszélő*, 1987. év, 2. különszám.

[9] Lásd erről Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2006, 13–26., 121–138.

vezetőtársai, hogy jelenlétével béklyóként nehezedjen rájuk, megkösse a kezüket.

Kádár politikai pályája „felfelé buktatásával", pártelnökké választásával lezárult. Mégsem a csúcson fejezte be életét, mivel egy év múlva, röviddel halála előtt lemondott erről a tisztségről. Nem akarta pártját akadályozni a békés átmenet előkészítésében, új helyének megtalálásában a rohamléptekkel közelgő új világban. Nem sokkal halála után pártja a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon visszavonhatatlanul utat adott a rendszerváltozásnak, előbb megfosztotta magát alkotmányos előjogaitól, majd önmagát is felszámolta.

Az értékelés dimenziói: a városi-ipari munkásság, az ország és a nemzet

A végső politikusi és politikai kudarc, a rendszerváltás határozza meg a teljes politikai pálya értékelését? Esetleg ellenkezőleg, nem a vég, hanem éppen a kezdet, az 1956-os szembefordulás a nemzettel, a Nagy Imre kivégzésével kapcsolatos személyes felelősség, az elkövetett bűn vetne olyan árnyékot Kádárra, amely elzárja őt a tárgyilagos, a minden vezető politikusnak járó megítéltetés lehetőségétől? A bevezető gondolatok alapján mindkét felvetést el kell vetnünk – még akkor is, ha a hatalmának kezdete nem mentes a bűntől, a vértől, és akkor is, ha politikai pályájának vége egyúttal a kurzusának és a nevével jelzett rendszernek is a vége. Nem ítélkezhetünk pusztán erkölcsi megfontolások alapján. Hibát követnénk el akkor is, ha kizárólag az utolsó életszakasz, a bukás, illetőleg a rendszerváltozás fényében vizsgálnánk a társadalom, a nemzet előtt álló kihívásokra adott válaszait. Abból, hogy hatalomgyakorlása miként indult, illetve abból, hogy politikai tevékenységének utolsó szakaszában nem találta meg a megoldást, nem következik sem az, hogy egyenes út vezetett a kudarchoz, sem az, hogy korábban, más időkben, más körülmények és feltételek között sem talált feleletet a felmerült problémákra.

Tekintsük tehát most át Kádár politikusi tevékenységét abból a szempontból, hogy mikor, mit tett a társadalom, az ország és a nemzet

alapvető érdekeiért. Milyen párhuzamok és milyen eltérések voltak politikai pályája és a magyar társadalom, az ország és a nemzet sorsának alakulása között a 20. század középső két harmadában?

Ahhoz, hogy egy rövid összefoglalásban ez a munka elvégezhető legyen, le kell egyszerűsíteni a feladatot. A következőkben *először* nem az egész társadalommal, hanem a városi és ipari munkásság 20. századi sorsával állítjuk párhuzamba a politikusi pályát. Tesszük ezt azért is, mert Kádár mindenekelőtt e társadalmi osztály érdekeit akarta szolgálni. *Másodszor:* az ország helyzetének változásával vetjük össze életművét. Ebben az esetben a társadalom és az állam általános helyzetének alakulása és ezzel összefüggésben a hatalom belső és külső elfogadottsága, legitimitása lesz az összehasonlítás másik oldala. *Harmadszor:* a nemzetnek mint történelmi, kulturális és politikai közösségnek az 1930 utáni történetével vetjük össze Kádár pályájának alakulását.

Végül együtt vizsgáljuk a négy mozgástrend azonosságát vagy különbözőségét, a csúcs- vagy töréspontok időbeli egymásba esését vagy eltérését. Elemezzük, Kádár mikor és hogyan képviselte osztálya, hazája és nemzete érdekeit, mikor volt képes az őket ért kihívások felismerésére és a megfelelő válasz kidolgozására.

Kezdjük a városi-ipari munkássággal. Ennek az osztálynak az 1929–1933-as gazdasági világválság és annak következményei erősen megtépázták amúgy sem erős pozícióit. E csoport létszáma 1930-ban meghaladta a félmillió főt. A harmincas évek második felében az ipar lassú fellendülésének, majd a győri program beindításának következtében a nagyüzemi munkásság számbelileg jelentős mértékben gyarapodott. E csoporton belül csökkent a többgenerációs szakmunkásság súlya. A világháborút megelőző években a konjunktúrának, a családi pótléknak, a fizetett szabadságnak, a nyolcórás munkaidőnek köszönhetően a városi munkásság helyzete valamit javult. Ebben az időszakban a hagyományos baloldali, szociáldemokrata mozgalmat erős kihívás érte a jobboldali radikalizmus felől, amelyet jól reprezentált a nyilas-hungarista pártok 1939-es választási előretörése – különösen az ipari városokban. Az ipari-városi munkásság 1944-re sanyarú szociális-gazdasági helyzetbe került, pártja a föld alá szorult, és nem merte, illetve nem tudta rávenni tömegeit a német fasizmussal szembeni aktív ellenállásra.

1944 végétől, 1945 elejétől a kép nagyot változott – természetesen nem anyagi-szociális értelemben. Az újjáépítés feltételezte a munkásság áldozatkészségét, másrészt a baloldal két erős pártja elsősorban rájuk építve-hivatkozva igyekezett meghatározó szerephez jutni az ország politikai életében. 1948 után ismét változott e társadalmi csoport helyzete, éppen akkor, amikor a munkásosztály vezető szerepét hangoztatva a kommunisták kisajátították a hatalmat. Ebben az időszakban a munkásmozgalom egyik felét felmorzsolták, másik fele pedig mintegy felszívódott a párt- és állami gépezetbe. A szakszervezetek elvesztették eredeti érdek-képviseleti szerepüket.

Bár az erőltetett iparosítás következtében gyors ütemben bővült a nagyipari munkásság létszáma, viszont 1950 után romlani kezdett az életszínvonala. Az 1951–1956 közötti időszak egészében csalódást jelentett a munkásság nagy tömegeinek.[10] Nem véletlen, hogy sok, főként fiatal munkás vett részt a felkelésben, az 1956. októberi és novemberi fegyveres küzdelemben, majd jelentős munkástömegek támogatták sztrájkmozgalmukkal a nemzeti ellenállást.

Kádár kezdettől arra törekedett, hogy a városi-ipari munkásságot kivonja a hatalommal szemben állók táborából, előbb semlegesítse, majd megnyerje politikájának. 1957-ben, a nehéz gazdasági helyzet ellenére e társadalmi réteg példa nélküli reálbéremelést kapott, 1958-ban pedig életviszonyainak átfogó javítása is napirendre került.[11] Az ipari munkásság helyzete minden tekintetben és gyakorlatilag folyamatosan javult az 1978-ig tartó időszakban.

1972-ben újabb általános béremelésben részesült a nagyüzemi munkásság. Egy pillanattal az előtt, hogy az olajválság kitört volna. Szerencséjére a válságágazatok továbbra is fontos, nehezen nélkülözhető szerepet játszottak az exportban. Továbbá: a városi-ipari munkásság ezután is a fő hivatkozási bázisát jelentette az akkor a fejlett szoci-

[10] Ehhez a témához lásd Belényi Gyula–Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

[11] Ezzel a kérdéskörrel az MSZMP KB 1958 októberében határozott a munkásosztállyal kapcsolatosan. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1973, 272–277.

alizmus építését nem túl sok meggyőződéssel propagáló politikának, de a lengyel munkásság lázadásai is óvatosságra intették a magyar politikai vezetést. Részben ezzel magyarázható, hogy amikor az 1970-es évek végétől visszafogták a lakossági fogyasztás növekedését, majd amikor utat engedtek a kisvállalkozásoknak, akkor - kompenzálásként - a nagyipari munkásság lehetőséget kapott vállalati munkaközösségek alakítására, a második gazdaságba történő bekapcsolódásra. A baj csak az volt, hogy ezekkel az intézkedésekkel ugyan védeni lehetett a munkásság életszínvonalát, de nem lehetett megoldani a magyar ipar strukturális problémáit.

Közben - minden igyekezete ellenére - csökkent a munkásság közéleti szerepvállalási készsége, aminek hátterében ott húzódott a fogyasztói-polgári értékrend térnyerése, a kompetencia hiánya és a túlmunka, a második gazdaság energiaemésztő hatása is.[12] Erre jött a növekedést serkentő gazdaságpolitika 1986 végén bevallott fiaskója. Ekkor már a munkásság nagy része megértette: közeleg a veszély, a valóságos, a tömeges elbocsátásokkal járó válságkezelés, megrendül a rendszer, és vele a teljes foglalkoztatottság is odalesz.

Hogyan alakult az ország helyzete 1930 után? 1938-ig a lassú gazdasági javulás volt a jellemző, miközben Magyarország lassan sodródott a német fasizmus irányába. Az első zsidótörvény és az első bécsi döntés ezt a folyamatot felgyorsította, és egyúttal nehezen visszafordíthatóvá tette. A felfelé mutató ív, amely még 1940-ig bizonyos értelemben kitartott, 1941-től drasztikus fordulattal lefelé váltott, egészen 1944-ig, a magyar politikai elit kiugrási kísérletének kudarcáig, és a magyar fasizmus hatalomra jutásáig vezetett.

Az „eredmény" nem is maradt el: az ország rendkívül rossz nemzetközi megítélése egészen 1946-ig tartott, és a párizsi békében is kifejezésre jutott. Ezen azok a sikerek sem tudtak változtatni, amelyek az új demokratikus berendezkedés kiépítését, a földreformot, az újjáépítést kísérték. Az egypárti diktatúra bevezetésével felgyorsult a modernizáció, de az ország helyzete egészében romlásnak indult: beszorult a szovjet birodalomba, és a félelem lett úrrá rajta. Hiába volt

[12] VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 224–232., 286–296.

az 1953–1954-es desztalinizálási hullám, mert a belharc, a következetlen leszámolás a múlt hibáival, bűneivel politikai és erkölcsi válsághoz vezetett. Az 1956-os felkelés kiemelte ebből a meghasonlott állapotból az országot, de a szabadságharc leverése, a durva elnyomás mélypontra vitte a magyar társadalmat.

Nem volt könnyű elmozdulni ebből a sokkos állapotból. A mezőgazdaság nagyüzemesítése és a vele járó feszültségek és konfliktusok lassan elterelték a figyelmet a közelmúlt tragédiájáról. Majd a világszocializmus erősödése, Hruscsov offenzív politikája, a javuló életszínvonal jelentős hatást gyakorolt a közvéleményre. Emellett a magánélet tiszteletben tartása, az utazási, érintkezési lehetőségek bővítése észrevehető változásokat hozott az ország életében, a közhangulatban, és már 1960-tól javulni kezdett külső megítélése is. Még meredekebben ívelt felfelé az ország útja az 1966 és 1972 közötti időszakban, amikor a gazdaság növekedése és reformja, a sokszínűbb és érdekesebb kulturális élet reális alapokon javította a társadalmi és értelmiségi közérzetet, formálta pozitívra a nemzetközi közvéleményt Magyarországról. Ez a kép akkor sem változott, amikor a valós gazdaság teljesítőképessége gyengülni kezdett, és 1974-től beindult a külső eladósodás első hulláma.[13]

1979 és 1986 nem képez ívet az ország életében, mert a viszonylag sok kisebb történés, változtatás nem bizonyult átütőnek - nem sikerült kijutni a veszélyzónából. Romlani kezdett a társadalmi közérzet, egyre világosabbá vált a perspektívavesztés. Paradox módon az ország nemzetközi megítélése reformpolitikájának, liberalizálódó közéletének köszönhetően tovább javult. Bár ebben a pozitív véleményben a többi európai szocialista ország romló teljesítménye, a változásoktól való merev elzárkózása is szerepet kapott.

Az 1986 utáni válsággal az ország gazdaságilag tovább gyengült, a rendszer legitimitása megrendült. Közben az ellenzék megerősödött, az állampárt belátta a radikálisabb válságkezelés és reform szükségességét, majd elfogadta a rendszerváltozás lehetőségét, mindez együtt sajátos helyzetet teremtett.

[13] Lásd erről FÖLDES György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986.* Maecenas, Budapest, 1995.

A mélyülő gazdasági nehézségek, a félelem a jövőtől és a remény, a szabadság érzése alakította a társadalom hangulatát. A békés átmenet megmentette az országot attól, hogy a válság magával rántsa a mélybe.

Végül, de nem utolsósorban, miként alakult a nemzet sorsa Kádár politikai életének időszakában?

1930 és 1937 között nem történt nagy változás. A Trianonban elszenvedett sérelem nyomán megerősödött nacionalizmus még nem vált önveszélyessé, a revízió igénye még nem vezetett a fasizmusnak tett elfogadhatatlan engedményekhez. A területi visszacsatolások egy része ugyanolyan etnikai problémákat vetett fel, mint az elcsatolások egy része. A német és az olasz fasizmus segítségével elért kiigazítások – e hatalmak megsemmisítése miatt – pirruszi győzelmeknek bizonyultak. Ez csak akkor lehetett volna másként, ha a magyar politikai elit az elkerülhetetlenül közelgő vereség láttán képes megfordítani az ország szekerét. Erre azonban másfél év sem volt elég a számára. Bár a magyar nemzet ingoványos talajon haladva elért bizonyos sikereket, de azután 1944-re a mocsárba süllyedt. Ezzel ismét kiszolgáltatta magát a nagyhatalmaknak – amelyek kockázat nélkül dönthettek sorsáról.

E nagyhatalmak közül igazi rendelkezési jogot a Szovjetunió szerzett a magyar nemzet fölött. Az 1944 és 1947 közötti időszakban Moszkva még adott a látszatra, megtűrte a demokráciát, de azután a kommunista párt monopolhelyzethez segítésével megindult az ország szovjetizálása.[14] Az ország nem nyerte vissza teljes függetlenségét, és korlátozott maradt a szuverenitása. A magyar nemzet védelembe szorult. Ez az állapot 1953-ban, Sztálin halála után, furcsa módon szovjet ösztönzésre, Nagy Imre miniszterelnöksége alatt kezdett változni.

1956-ban elemi erővel tört elő a magyar népből a szabadság, a függetlenség utáni vágy.[15] A nemzet felemelkedett félig térdelő helyzetéből (Németh László emelkedő nemzetről írt 1956. november elején), de a túlerővel szemben elveszítette szabadságharcát. Egy évtized kellett ahhoz, hogy a nemzeti tudat, büszkeség a nyilvánosságban is újra megnyilvánulhasson. Ez az újraéledés nem kötődött szorosan a sérelmek újraéléséhez, a hagyományos nacionalizmushoz, amely ugyanakkor soha nem szűnt meg teljesen. Itt és ekkor a nemzeti érzés erősödése inkább kapcsolódott a modernizációs folyamat sikereihez, a reformokat megelőző helyzetelemzésekhez, az azokat övező önkritikus szemléletmódhoz, a szocializmus és a szocialista ideológia térnyeréséhez, legitimmé válásához.

Kiderült: az antinacionalista nemzetépítési stratégia képes eredményekre – az előbb említetteken túl azért, mert szakítva a korai és késői ötvenes évek gyakorlatával, egyre többet igyekezett magába fogadni a nemzeti múltból, az évszázadok során felhalmozott kulturális kincsből. Az 1960-as évek végére, az 1970-es évek közepére kialakult az a minimális egyetértés a kommunista párt és a mértékadó értelmiségi csoportok között, amely a nép – a munkásság és a parasztság – polgári lét felé araszolásával, kulturális felemelkedésével a háttérben igazolni látszott a szocialista nemzet elképzelését. A magyar külpolitika ebben az időben már nem „felülről", az internacionalizmusból kiindulva csinált helyet a nemzeti érdeknek, hanem fordítva: a szocialista országok szövetségét a nemzeti érdekekből vezette le. Ez a folyamat 1974–1975-re eljutott a határon inneni és túli magyarság kulturális közösségének a megfogalmazásáig, a kettős, az állampolgári és a nemzeti identitás megkülönböztetéséig, addig, hogy az MSZMP kijelentette: a helyes nemzetiségi politika, a kollektív kisebbségi jogok szavatolása része a szocializmusnak és a szocialista országok közötti érintkezésnek.[16] Ezeknek az elveknek azonban nem sikerült érvényt szerezni, a határon túli, kisebbségi sorsba szorult magyarság helyzete nemhogy javult volna, hanem gyorsuló ütemben romlott a hetvenes években – legalábbis Romániában és Csehszlovákiában. A nyolcvanas évek elején emiatt szétesett a politikai elit és az értelmiség közötti kölcsönös megértés, azt egyre inkább a kölcsönös türelmetlenség váltotta fel. A hatalom több megértést, az értelmiségi közvélemény kemé-

[14] Erről az időszakról különbözőképpen vélekedik a magyar történeti irodalom. Újabban erősödik az az álláspont, miszerint a szovjetizálás már 1944 végén megkezdődött. GYARMATI György: *A Rákosi-korszak.* Osiris Kiadó, Budapest, 2012.

[15] Részletes áttekintést ad erről: STANDEISKY Éva: *Népuralom ötvenhatban.* Kalligram Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 2010.

[16] FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 178–186.

nyebb fellépést várt el, amit a felek egyre kevésbé kaptak meg egymástól.

A határon túli magyarokkal kapcsolatos hivatalos magatartás 1985-től kezdett megváltozni. 1988-ban az MSZMP egyértelművé tette: a határon túli magyarság a nemzet részét képezi. A budapesti kormánynak kötelessége az emberi jogok normáinak betartatása, a magyar kisebbségek érdekében fellépni.[17] 1988-tól így is történt.

Az összehasonlítás: értékelés

Ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol összehasonlíthatjuk Kádár János életútját a városi-ipari munkásság, az ország és a nemzet 1930 és 1989 közötti mozgáspályájával. Képzeletbeli ábránkon a legtöbb párhuzamot Kádár életével a városi-ipari munkásság sorsának alakulása mutatja. Igaz ez az 1930 és 1940 közötti évtizedre. Ebből a közös trendből Kádár – súlyos egzisztenciális kockázatot vállalva – az illegális kommunista pártmunkával, majd pártvezetői tevékenységével emelte ki magát. Bizonyos értelemben majd 1945-ben éri őt utol osztálya. Ettől kezdve együtt emelkedik és fordul lejtmenetbe az osztály és a politikus pályája, még ha 1956-ig nincs is ok-okozati kapcsolat a két mozgás között. Ekkor viszont éppen drámai összeütközésre kerül sor a munkásmozgalom és egyik vezetője között. Ezt az ellentétet Kádár a munkásosztály „igazi" és távlati érdekeire hivatkozva igyekezett feloldani, majd – kisebb habozás után – ezekre az érdekekre hivatkozással verette szét a munkástanácsokat, fegyelmezte meg a szakszervezeteket, tiltotta meg a szociáldemokrata párt működését.

Kádár eközben is ügyelt arra, hogy munkáspolitikusként szerepeljen, és úgyis kezeljék őt. Ez után a kemény összeütközés után soha nem feledkezett meg a városi-ipari munkásságról, minden tőle telhetőt elkövetett helyzetének javítására. Az ország első embereként olyan gazdaság-, társadalom- és szociálpolitikát igyekezett megvalósítani, amely – elvi és gyakorlati megfontolások okán is – középponti kérdésként kezelte a munkásság helyzetének, életkörülményeinek javítását. Az 1956 utáni három évtizedben tehát nemcsak a gazdaság, az ipar és a technológia spontán fejlődése alakította az iparban dolgozók sorsát, hanem a tudatos politikai szándék is. Oly mértékben így volt ez, hogy az után sem változott a társadalompolitika prioritása, és az után sem gyengült az ipar érdekérvényesítő képessége, miután a hetvenes évek elejére megállt az ipari foglalkoztatottság növekedése, majd egyes iparágak és nagyvállalatok válságba kerültek. A párhuzam fennállt az utolsó 1986 és 1988 közötti lefelé ívelő életszakaszban is. Kádár pozíciója együtt gyengült a városi-ipari munkásságával, ő ezzel vélhetően inkább tisztában volt, mint saját helyzetének romlásával, tekintélyének megrendülésével. Előbb érezte meg, hogy nincs már módjában az addig alkalmazott eszközökkel megvédeni a gyáripart, a bányászatot, hogy nincs már kellő mozgástere a válságkezelés elkerülésére, mint hogy belátta volna, át kell adnia valakinek a marsallbotot. A városi-ipari munkásság felismerte: Kádár és pártja már nem képes megvédeni, változtatni kell a dolgok menetén, de félelemmel tekintett a jövő felé, ezért kivárásra rendezkedett be.

Más, bonyolultabb a kapcsolat Kádár élete és az ország sorsának alakulása között. Az 1930-as évtizedben az ország helyzete nem javult, ahogy nem javult Kádáré sem. Az 1938 és 1940 közötti időszak ideiglenesnek bizonyult sikerei rá ellenkező hatást gyakoroltak, és személyes aktivizálódásra késztették baloldali és nemzeti elkötelezettsége okán egyaránt.

Meg akarta állítani az ország – szerinte és az egész magyar progresszió szerint – szakadék felé futó szekerét. 1940 és 1944 között aktívan szembeszállt hivatalos országával, antifasizmusa megtanította a szövetségesek keresésére. A következő időszakban megint párhuzamossá vált az ő politikusi és az ország haladása iránya. Ennek az együttességnek „a fordulat éve" vetett véget, amikor is a kommunisták felgyorsították az „idő" fogaskerekét, és hozzáláttak az ország, a társadalom teljes átalakításához. A szövetséget a diktatúra váltotta fel, amelynek kiépítésében Kádár is fontos szerepet vállalt. Nem sokkal később ez a cselekedete ellene fordult, mert kiderült: igazi ellenségei nem a társadalomban, hanem pártjában vannak. Bebörtönzése az

[17] Szokai Imre–Tabajdi Csaba: Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Nemzet*, 1988. február 13.

ország megfélemlítésének része volt, annak folyamatába illeszkedett. 1954-es szabadulása is következmény, a társadalom megnyugtatására, a hatalom és a nép közötti feszült viszony enyhítésére irányuló politikai törekvés következménye. Ez a sorsközösség egészen 1956. október végéig megmaradt, még akkor is, amikor a felkelés ereje a párt élére dobta. Ekkor viszont felbomlott, mert Kádár szembefordult az országgal és a társadalmi elvárásokkal.

A szembenállás a megtorlások lezárása után is megmaradt. Egyrészt, mert a diktatúra a konszolidáció után is a helyén maradt, bár már nem kellett közvetlen erőszak a működéséhez, másrészt, mert a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése jelentős feszültségekkel járt.

A megtorlásokban súlyosan vétkes volt Kádár. A falu modernizálásában viszont neki lett igaza. Az 1961 és 1980 közötti két évtizedben ismét párhuzamos irányba állt az országnak és vezetőjének életpályája. Furcsa is lett volna, ha másként lett volna, hiszen természetes kell hogy legyen az ország és vezetője életének ilyetén egymáshoz kapcsolódása, ha sikeres a kormányzása, uralkodása. Bár a diktatúrák, a személyes egyeduralmak meghosszabbíthatják élettartamukat, mert erőszakkal és külső támogatással jelentős sikerek nélkül is elműködhetnek egy ideig. Így a korszak Kelet-Európájában a pártvezetők többsége hosszú időt tölthetett el posztján.

Ez a párhuzam megmaradt a stagnáló, védekező 1979–1984 közötti periódusban is. Kádár tovább növelte tekintélyét, Magyarország őrizte, sőt a második olajárrobbanás és a lengyel válság közepette javította is nemzetközi elismertségét. A fordulat e téren 1985–1986-ban következett be, amikor a külső eladósodás megduplázódása megtépázta a magyar gazdaságot, és kétségek merültek fel gazdaságpolitikájával szemben. Gorbacsov színre lépése és látványos politikája rövid távon visszaigazolást, elismerést jelentett a magyar reformpolitikának, hosszabb távon viszont leértékelte Magyarországot. Már nem volt szükség közvetítő szerepére a Szovjetunió és a Nyugat között. Ráadásul a Brezsnyev-doktrína 1986. végi visszavonása után már nem lehetett komoly szovjet gazdasági és katonai segítségre sem számítani. A szovjet védőernyő megszűnése nehezítette Kádár dolgát, aki szocialista megoldást igyekezett találni a válságra. Ezzel szemben a gazdaságiválság-jelek szaporodása, igaz, rontotta a társadalom közérzetét, de egyúttal új lehetőségeket

tárt fel az ország előtt. Így tehát az ország és Kádár közös életének utolsó szakaszában – bár „mindketten" válságba jutottak – ellentétes irányú folyamat játszódott le. Kádár a válság elhatalmasodásával, politikai tőkéjének fogyásával elveszítette esélyeit, az ország, a társadalom bajai ellenére megőrizte tartását, és új esélyekhez is jutott.

Hogyan alakult Kádár és a nemzet viszonya? Talán érdemes úgy fogalmazni: 1940-ig nem vettek tudomást egymás létezéséről. A nemzet nem akarta saját jogán, elvei tiszteletben tartásával befogadni, Kádár pedig azért is, mert keserű volt a szőlő, nem akart belépőért könyörögni. 1940-től megváltozott a kép: a kommunista politikus szerette volna megmenteni a nemzetét, és most ezért újította fel harcát az uralkodó elittel, majd a végveszély óráiban ebből a körből is igyekezett szövetségeseket találni. Sajátos helyzet volt ez: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szekfű Gyula és Csermanek (Kádár) János egy fronton...

Minden belső konfliktus és ellentét ellenére ez a szoros kapcsolat 1947-ig megmaradt. A nemzet még bízott abban, hogy a kommunisták, ha nem is revízióval, de segítenek méltóságát, önbecsülését visszaszerezni. Ők pedig ekkor még ugyanígy gondolták: ha tiszteletben tartják a nemzetet, ha fellépnek a területi-etnikai igazságtalanságok ellen, a kisebbségi magyarság érdekében, akkor saját ügyüket is előrelendítik. Nekik se volt könnyű szembesülni azzal, hogy ebbeli törekvéseiket a szovjet külpolitika nem támogatja. Cserébe viszont a magyar kommunisták segítséget kaptak a hatalom megszerzéséhez és kisajátításához. Ezt a megoldást Kádár elfogadta – ezzel meglazította a köteleket, amely őt a nemzethez kapcsolta.

Majdnem egy évtized kellett, hogy a két „fél" újra találkozzon. Erre a találkozóra drámai körülmények között került sor. Kádár 1931 után másodszor is kilépett politikai nemzetéből. Míg azonban először „lefelé" száműzte magát onnan, ahová be sem akarták engedni, addig másodszor „felfelé" távozott, hogy idegen erőtől segítve kerüljön hatalomra, és a nemzet érdekeire hivatkozva „fegyelmezze meg" az országot.[18]

[18] Azt a beszédét, amelyben bejelentette: ami októberben történt, az nem forradalom, hanem ellenforradalom volt, és leszámol a nép ellenállásával – mintegy magyarázatként –, azzal fejezte be, hogy a „nemzetnek élnie kell". *Népszabadság*, 1956. november 27.

A szembenállást a hatvanas évek elején-közepén váltotta fel az egymásmellettiség. Kádár egy internacionalista, antinacionalista nemzetépítési programot próbált megvalósítani. Nem sikertelenül. A nemzet a hatvanas évektől kezdve fokozatosan újraépült, gazdagodott történelmével, hagyományaival, a büszkeséggel, majd a kulturális azonosság, a sorsközösség hangsúlyozásával. Ám ez a nemzetstratégia adósa maradt a határon túli magyarságnak, mert nem vállalt olyan konfliktust, amely kockázattal jár.

Kádár mindig óvatosságot tanúsított a határon túli magyarság ügyeiben, mert nem akarta megengedni, hogy nacionalizmussal vádolhassák szövetségesei. Az ő megértésük, támogatásuk hiányában nem akart engedni a felerősödő nemzeti érzésnek, nehogy a vélhető kudarc után két tűz közé kerüljön az ország, a nemzet, a határon túli magyarság és ő maga is. Belátva, hogy ez a politika nem hoz eredményt, élete végén utat engedett a nyílt sisakos fellépésnek, egy új, a kulturális nemzetfogalomra épülő stratégia kidolgozásának. Kicsit hasonlóan alakult a helyzet, mint az ország és az ő pályaíve esetében. Kádár gyengülése nem törte meg a nemzet erősödésének folyamatát, ellenkezőleg, felgyorsította, de ekkor már nem volt szó a szocializmusról, a szocialista nemzetről.

A kihívások mércéjén mért életút és az örökség

Reményeink szerint ez a többdimenziós összehasonlítás egyúttal értékelés is, amely lehetővé teszi a választ arra kérdésre is, hogy Kádár mikor ismerte fel helyesen az ország és a nemzet előtt álló kihívásokat, mikor tévedett ezeket illetően. Ezen a ponton kötelező, hogy ne szakadjunk el a kor realitásaitól és az ő valódi ideológiai beállítódásától, ne valamely elvont eszmény és ne valamiféle utólagos bölcsesség könnyedségével ítélkezzünk. Mindebből kiindulva az 1940 és 1947 közötti életpályája sikeresnek tekinthető. 1948–1949-ben nem ő döntött, de nem ismerte fel az akkori politikai stratégia veszélyességét. 1956-ban antikapitalista-antisztálinista alapon állva hozott rövid időn belül egymással gyökeresen ellentétes döntéseket. Ezekről annyit el kell mondani, hogy az

ország helyzete volt az, amely nagyokat változott, Kádár ekkor inkább követte, mint diktálta, irányította az eseményeket. Nem volt kötelező a szovjetek oldalán szerepet vállalnia, de tudta, ha ő nem vállalja, akkor másra bízzák. Tudnia kellett: ez a körülmény nem ad felmentést semmire. Érvényes válasz volt ez, amelynek erkölcsi tartalma mindig is vita tárgya lehet.

Kádár az 1950-es évek végétől a hetvenes évek elejéig a nagyobb ügyekben általában helyesen döntött: a kollektivizálásról, 1956 kivonásáról a napi politikából, a társadalom szövetségesként kezeléséről, arról, hogy Magyarországnak ki kell maradnia a kommunizmus Szovjetunióban meghirdetett építéséből, a reformról.

Ezután a hetvenes évek közepén hibázott, amikor a gazdasági világválság kellős közepén – a külső nyomásnak is engedve – jóléti szocializmust ígért, majd amikor e program lefulladása után sem akart radikálisabb válságkezelést és reformokat. Végül hibázott 1984-ben a gazdasági növekedés mesterséges felgyorsításakor.

Külpolitikája viszont éppen akkor teljesedett ki, amikor belül szaporodtak a nehézségek. A nemzeti érdek védelmében és a nemzetek és rendszerek együttműködésének elkötelezett híveként egyre több konfliktust vállalt a szovjet vezetőkkel. Ezzel együtt, mint ahogy a nyolcvanas évek fejleményei megmutatták, nem tudta kivezetni hazáját a válságból, pedig a kelet-európai vezetők közül talán neki lett volna egyedül esélye arra, hogy a nép támogassa ilyen irányú erőfeszítéseit.

Kádár öröksége? Kurzusa vereségbe torkollt, rendszere eltűnt a gazdaságból, a politikából. Ilyenkor leginkább a paternalizmus következményeit, a társadalmi magatartást szokták említeni. A történész annyit mondhat: abban, hogy szemben a szépszámú 20. századi magyar rendszerváltásokkal, az 1989-es a békés lehetett, Kádár évtizedes politikai gyakorlata, realizmusa is – a köpenye, amely alól a reformerek, a rendszerváltást elfogadó politikusok is kibújhattak – szerepet játszott. Nem lehet elfeledkezni öröksége anyagi, szellemi elemeiről sem, a viszonylagos jólétről, a stabilitásról, a kulturáltságról, a felgyülemlett gazdasági és nemzetközi tapasztalatokról.

ROMSICS IGNÁC

A Kádár-korszak helye a 20. századi magyar történelemben

A három és fél évtizednyi Kádár-korszak történelmi emlékezete éppoly vagy talán még inkább összetett és ellentmondásos, mint a negyedszázados Horthy-korszaké, az 1945 utáni koalíciós éveké, vagy éppen az elmúlt 22 évé. A harmadikutas népi gondolathoz kötődő közgazdász, Kopátsy Sándor szerint „A Kádár-kor történelmi jelentősége csak Szent István korához hasonlítható".[1] A vele rokon gyökerű és indíttatású Csoóri Sándor szemében viszont minden „derűsebb ellenpont", „életszínvonal", „szabadabb mozgás" ellenére a kádári Magyarország egy olyan „beteg lelkületű ország", amelyben „Kallódók, meghasonlottak, önpusztítók szédelegnek a társadalom minden rétegében. Becsapottak, igazságnak föleskűdött alkoholisták, a szocializmus kikosarazott vőfélyei, koravén bölcsek, legyintők, egykedvű állampolgárok, akik az ország albérlőinek érzik magukat".[2] Csurka István 1985-ös monori metaforája szerint pedig „[e]gy nagy cefréskád, egy vastag födővel letakart dézsa" volt a kádári konszolidáció, amelynek korhadó tetején „folyt percről percre a táncikáló, vidám barakk-élet".[3] A hétköznapi emberek körében ugyanilyen vagy ehhez hasonló véleményekre bukkanunk, ámbár a korszakhoz és névadójához kritikátlanul vagy pozitívan viszonyulók száma lényegesen nagyobb, mint a rendszert többé vagy kevésbé elutasítóké. Vásárhelyi Mária kutatásai szerint előbbiek aránya 2001 és 2006 között

[1] Kopátsy Sándor: *Kádár és kora.* C.E.T. Belvárosi Kiadó, Budapest, év nélkül, 184.

[2] Csoóri Sándor: *A félig bevallott élet.* Magvető Kiadó, Budapest, 1982, 289.

[3] Csurka István: *Az elfogadhatatlan realitás.* Püski, New York, 1986, 48.

még a Fidesz szavazóinak a körében is megközelítette az 50%-ot (43%), miközben az MSZP-szavazók körében meghaladta a 80%-ot (83%).[4]

A különböző felmérések és az egyéni tapasztalatok tanúsága szerint a Kádár-korszak pozitív megítélésének legfőbb forrása a legszélesebb értelemben vett modernizáció és ezen belül a fogyasztás bővülése volt. Azt, hogy „odaát", vagyis a kapitalista világban nagyobb az anyagi jólét, gazdagabb az árukínálat, a lakások nagyobbak és jobban felszereltek, a magyar lakosság többsége az 1970-es és 1980-as évek fordulóján már elég pontosan tudta.[5] Véleményformálásában azonban sem ez, sem az nem játszott döntő szerepet, hogy a világ fejlett régióihoz és sikeresen felzárkózó félperiferiális országaihoz képest Magyarország relatív pozíciója az 1970-es évek elejétől-közepétől folyamatosan romlott. Ez utóbbit valószínűleg nem is érzékelte, mint ahogy nem tudott az adósságspirál 1980-as évekbeli felpörgéséről sem. Azt viszont hosszú időn át megélte, hogy önmaga indulási helyzetéhez képest évről évre javultak a munka- és életkörülményei. A reálbérek 1956 és 1978 között, amikortól hanyatlottak, két és félszeresre, a reáljövedelmek 1956 és a csúcsévnek számító 1989 között – a KSH adatai szerint – több mint háromszorosra nőttek. Hasonló mértékű javulást sem a Horthy-korszakban, sem a háború után, sem a Rákosi-korszakban nem éltek meg az emberek.[6] Ráadásul az 1945 előtti évekre jellemző nagy jövedelmi különbségek is megszűntek. 1930–31-ben az összlakosság 20%-ával azonosított középosztálybeliek az 534 pengős átlagjövedelem kétszeresét, a nagybirtokosok és nagytőkések 50-60 ezer fős csoportja pedig annak 33-szorosát kereste meg. Az 1,2 millióra tehető mezőgazdasági napszámosok azonban annak csak egyharmadát, s még a jobb szakmunkások is csak 70%-át.[7] Ezek a nagy különbségek az 1950-es évek első felére megszűntek, s lényegében a Kádár-korszakban sem termelődtek újjá. Az egyes foglalkozási kategó-

[4] Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2007, 141–155.

[5] Nagy Lajos Géza: A kettészakadt társadalom. *Jel-Kép,* 1989. év, 4. sz. 55.

[6] *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* KSH, Budapest, 1996, 194.

[7] Matolcsy Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás.* Universitas, Budapest, 1938, 28.

riák átlagjövedelmei között az 1970-es évek végén mintegy kétszeres eltérés mutatkozott. A vezetők csaknem 100, a szakmunkások 30%-kal tettek szert több jövedelemre, mint a képzetlen segédmunkások. A fizikai munkásokon belül megszűnt a parasztok, illetve a mezőgazdasági dolgozók hátrányos helyzete, sőt 1968 után több szempontból utóbbiak kerültek az élre. A társadalom legjobban kereső felső 10%-a, akik közé vezető értelmiségiek, pártkáderek, művészek, szakmunkások és téeszparasztok egyaránt tartoztak, és a legalacsonyabb jövedelmű alsó decilise – főleg szakképzetlen segédmunkások, elsősorban cigányok – közötti különbségek 1962 és 1982 között 5,8-ről 3,8-re mérséklődtek. A fejlett tőkés országokban ugyanekkor 6-, 10-, sőt 12-szeres jövedelemkülönbséget regisztráltak a két szélső tized között, a fejlődő országokban pedig ennél is magasabbat. A jövedelmek viszonylagos kiegyenlítettsége az 1980-as évek elejéig tartott. Az akkor kezdeményezett gazdaságpolitikai reformok következtében a különbségek ezután növekedni kezdtek. A két szélső decilis közötti aránykeltérés 1990-re elérte a 6-szorost, ám a mainak – mint ismeretes – még ez is csak kétharmada volt.[8]

Megnövekedett jövedelmeinek legnagyobb részét a lakosság fogyasztásra költötte. 1956 és 1989 között az egy főre eső húsfogyasztás több mint megkétszereződött, a tojásfogyasztás csaknem megnégyszereződött, a gyümölcs- és tejfogyasztás kétszeresére, a cukor- és zsírfogyasztás másfélszeresére nőtt. A magyar társadalom nagy tömegei 1960 és 1980 között jutottak el először arra a szintre, ahol az éhezés már ismeretlen fogalom volt. A primer szükségletek kielégítése mellett modernizálódtak a lakásviszonyok, és különböző kisgépekkel szerelték fel a háztartások zömét. A rádió és a kerékpár már az 1950-es években általánossá vált; mosógépet, hűtőszekrényt, porszívót és televíziót pedig az 1960-as és az 1970-es években vásároltak maguknak a családok. Az 1980-as évek elejétől ezek a javak lényegében minden háztartásban megtalálhatók voltak. Személygépkocsival minden 30-35. család rendelkezett. Az ezer lakosra eső gépkocsik száma alapján – tekintet nélkül a márkára és a minőségre – Magyarország 1980-ra érte el a nemzetközi átlag 73, majd 1986-ra 102%-át.[9]

[8] Az 1945 utáni évtizedek, és ezeken belül a Kádár-korszak társadalmi viszonyaira részletesebben lásd Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

A szőregi tanító 1936 karácsonyán feltett kérdésére, hogy mit tennének, ha ezer pengőjük lenne, a 10-12 éves diákok ilyen válaszokat adtak:

„Ha ezer pengőm lenne, először is vennék egy kis házat, hogy ne kelljen édesapámnak szolgálni. Mert mindenki szívesebben dolgozik a sajátjában, ezért földet is vennék, s abban szépen dolgoznánk. [...] Felruházkodnánk mindnyájan és boldogan élnénk."

Vagy: „Ha ezer pengőm volna, [...] legelőször vennék egy hold szőlőt házzal együtt. Ez volna a legfontosabb, mert nem kellene édesapámnak hajnali két órakor felkelni és késő este lefeküdni."[10]

A vágyaikról faggatott magyar gimnazisták fél évszázaddal később, tehát az 1980-as évek közepén úgy álmodoztak, hogy 2010-ben egy 50 négyzetméteres, kétszobás panellakásban – a vidékiek önálló házban – laknak majd, lesz egy Škodájuk vagy Wartburgjuk – a Trabantot ők már nem tekintették autónak –, továbbá egy vízparti nyaralójuk, és két-három évente családjukkal együtt rövidebb külföldi utat tehetnek.[11]

Az anyagi javak terjedése mellett lényegesen javult a szellemi javakhoz való hozzáférés lehetősége is. A Horthy-korszak egyik komoly érdeme az analfabetizmus felszámolása volt. A felső- és a középfokú oktatás azonban továbbra is csak szűk körökre terjedt ki. A középiskolákban évi átlagban 60-70 ezren, az egyetemeken és a főiskolákon 10-15 ezren tanultak. A Kádár-korszakban több tucat új középiskola épült, s a középiskolások száma 1965-re 400 ezerre emelkedett. A demográfiai hullámvölgyeket is követve ezt követően 300 és 400 ezer fő között ingadozott. Ennek köszönhető, hogy a középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya a felnőtt lakosság körében az 1941-es 6%-ról 1985-re 18,5%-ra emelkedett. Vagyis a középiskola – annak

[9] *Magyarország népessége és gazdasága,* i. m. *182. és 212–219.; Életszínvonal 1960–1980.* KSH, Budapest, 1981, és Bálint József: *Társadalmi rétegződés és jövedelmek.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.

[10] Kovács Imre: *A néma forradalom.* Cserépfalvi, Budapest, 1937, 228–229.

[11] Gombár Csaba: Jövőkép – képek az ország jövőjéről. *Medvetánc,* 1985. év. 4. sz. – 1986. év, 1. sz., 162–163.

minden pozitív és negatív következményével együtt – a Kádár-korszakban elveszítette elitjellegét. A felsőoktatásban tanulók száma ugyancsak nőtt, ám kisebb arányban. Az 1960 és 1965 közötti „nagy ugrás" után, amikor a nappalis hallgatói létszám 29 ezerről 51 ezerre emelkedett, a növekedés lelassult, és 1975 után 63-64 ezer fő körül stabilizálódott. Ez a 20–24 éves korosztály 15%-át tette ki. Ez nemcsak a már akkor 30% fölötti beiskolázással büszkélkedő skandináv országokhoz és a Nyugat-Európában általános 20-30%-os átlaghoz, hanem Csehszlovákiától és Romániától eltekintve a szocialista országokéhoz képest is alacsony volt. A felsőfokú tanulmányok folytatása iránti társadalmi igény ezt természetesen jóval meghaladta. Az 1960-as és 1970-es években a felvehető létszámnak két és fél-, háromszorosa szeretett volna tovább tanulni.[12]

Az oktatási kapacitások bővülése együtt járt a közép- és felsőfokon tanulók társadalmi összetételének demokratizálódásával. A nagybirtokosok, nagyiparosok és szellemi foglalkozásúak gyermekeinek aránya az egyetemisták között az 1930-as évek közepéig nem csökkent, hanem az 1914 előtti 57-58%-os arányt is felülmúlva 65%-ig emelkedett. Az 1930–31-es tanévben a 18–23 éves korosztályból a nagy- és középbirtokosok gyermekei közül minden 6., az ipari tisztviselők gyermekei közül minden 18., a kisbirtokos parasztok gyermekei közül minden 121., a munkások gyermekei közül minden 425., s a föld nélküli szegényparasztok gyermekei közül minden 1320. járt felsőfokú iskolába.[13] Ismeretes, hogy a II. világháború után – az 1960-as évek közepéig az addig privilegizált rétegek rovására – ez a helyzet alapvetően megváltozott. A munkás- és parasztszármazású hallgatók aránya az egyetemisták és főiskolások körében 1956/57-ben 55, 1966/67-ben 42, 1970/71-ben 38, 1983/84-ben 37%-os szinten állt. Ezekből a számokból az esélyegyenlőtlenségek nagymértékű növekedésére következtethetnénk. Valójában azonban nem ez volt a helyzet. A fizikai dolgozók társadalmon belüli csökkenése és az egyetemi férőhelyek növekedése következtében ugyanis a munkás- és parasztcsaládokból

[12] *Magyarország népessége és gazdasága*, i. m. 228–236. és *Oktatás, művelődés 1950–1985*. KSH, Budapest, 1986.

[13] Balogh István: *A parasztság művelődése a két világháború között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 64–65.

érkező hallgatók abszolút száma egyáltalán nem esett vissza, inkább emelkedett a Kádár-korszakban. Ez egyik fontos oka lehet annak, hogy az idézett közvélemény-kutatások szerint az emberek mintegy kétharmada úgy vélekedik, hogy „a Kádár-rendszer idején sokkal több esélyük volt a szegény embereknek a felemelkedésre", mint ma.[14]

Kétségtelen, hogy az anyagi és a szellemi javakhoz való hozzáférés lehetőségeinek a bővülése nem járt együtt politikai demokráciával. A Kádár-rendszer ebből a szempontból nemcsak az 1945–46-os demokratikus parlamentarizmushoz, hanem az 1945 előtti korlátozott, autoriter jellegű parlamentarizmushoz képest is visszalépést jelentett. A Rákosi-korszakban kiépült diktatórikus politikai rendszer alapjellemzői – az állampárt egyeduralma, demokratikus választások és politikai pluralizmus hiánya – a Kádár-rendszernek is sajátjai voltak. Az Országgyűlés merőben díszlet-, illetve kirakatjellegét jól mutatta a vita és az ellenvélemény csaknem teljes hiánya. Az 1960-as években benyújtott 86 interpellációval kapcsolatos szavazások során mindösszesze 7 esetben fordult elő tartózkodás vagy ellenszavazat, s mindössze kétszer esett meg, hogy nem fogadták el a miniszteri választ. Ezen érdemben az 1983-as választójogi törvény által kötelezővé tett többes jelölés sem változtatott. Bár a 78 érvényesnek elismert spontán jelölt közül 41 mandátumhoz jutott, ez csak 10%-os és intézményesülési lehetőség nélküli parlamenti reprezentációt jelentett.[15] Markáns különbségként kell azonban számba vennünk, hogy az egész társadalmat permanens rettegésben tartó 1956 előtti terrorrendszer a megtorlások után megszűnt, és a magánélet depolitizálódott. A rákosista időkhöz és a szovjet típusú rendszerek normáihoz képest az 1960-as évektől a magyar lakosság pontosan ugyan nem kodifikált, de viszonylag jól kiszámítható jogi szabályok között élt. Ha valaki lemondott a párt irányvonalának és a Szovjetuniónak a nyílt bírálatáról, azaz az ellenzéki politizálásról, akkor nem kellett represszіótól tartania.

Szellemi-ideológiai téren ugyanilyen jellegű azonosságok kötötték össze, és ugyanilyen jellegű különbségek választották el az 1956 előtti és utáni éveket. A marxizmus, illetve a kommunizmus Rákosi és

[14] Vásárhelyi Mária, i. m. 141–155.

[15] Romsics Ignác: Választójog és parlamentarizmus a 20. századi magyar történelemben. In: Uő: *Múltról a mának*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 230–233.

Kádár alatt is az egyetlen elfogadható állami ideológia volt. Az iskolák és az ifjúsági szervezetek mindkét időszakban a „kommunista ember személyiségének" a kialakítására törekedtek, s az orosz nyelvet 10 éves kortól mindenki számára kötelező jelleggel tanították. Míg azonban az 1950-es években a marxizmus kizárólagosságának az elérése volt a cél, az 1960-as évektől csupán hegemóniájának, majd később már csak dominanciájának a biztosítása. Az egyház- és a kultúrpolitika változásai különösen jól mutatják a különbségeket. Rákosi bebörtönözte vagy internálta a főpapokat, Kádár kompromisszumot kötött velük. A szocialista realizmustól való eltérés 1956 előtt súlyos devianciának minősült, 1956 után megengedetté és egyre általánosabbá vált. Bizonyos tabuk, mindenekelőtt az 1956-os forradalom, a többpártrendszer és a Szovjetunió valós szerepének megkerülése fejében az 1960-as évek elejétől minden művészeti ágban tág tere nyílt a stílusok, a módszerek, a témák, sőt még a felfogások terén is az irányzatoknak és az alkotói kísérletező kedvnek. Saját anyagi alappal rendelkező, intézményesült és független szervezetekké azonban továbbra sem válhattak az egyes csoportok.

Miközben gazdasági, szociális és kulturális téren a kádárizmus igen messzire jutott az ortodox szovjet modelltől, külpolitikában sokáig a blokk legszervilisebb államai közé tartozott. Ez fejeződött ki abban, hogy 1967-ben, az izraeli–arab úgynevezett hatnapos háború idején Magyarország - Romániától eltérően - a Szovjetunióval és a tömb többi országával együtt megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel. Vagy abban, hogy 1968-ban - ismét csak Romániától eltérően - csatlakozott a Csehszlovákia elleni intervencióhoz.[16]

A feltétlen szovjetbarátság és a külpolitikai önállótlanság legitimációs ideológiájául egy olyan történelemszemlélet szolgált, amely a nemzeti büszkeség és önérzet legtöbb megnyilvánulását „nacionalista maradványnak" bélyegezte, a magyar történelmet az osztályharcok történetére szűkítette, és a „hungarocentrizmustól", valamint a „provincializmustól" mentes új nemzetfogalom szerepét abban jelölte meg, hogy - amint ez egy 1966-os vitában megfogalmazódott - „magát a nemzeti formát a szocialista népek barátságának és testvéri közeledésének, végső soron egybeolvadásának az eszközévé tegye".[17] A konkrétumok síkján ennek felelt meg a magyar történelemben oly nagy szerepet játszó és 1956-tal közvetlen összefüggésbe hozható függetlenségi harcok nimbuszának az aláásása, valamint a nemzetek feletti gazdasági és politikai integráció történelmi előképeként felmutatható - 1956 előtt alaptalanul is bírált - Habsburg-monarchia felértékelése.[18] Ez az „osztályharcos", internacionalista szemlélet a lehető legteljesebb mértékben szemben állt a Horthy-korszak keresztény-nemzeti ideológiájával, amely a „nemzeti érzés pozitív ápolását", az „integer Magyarország" gondolatát és a „keresztény vallásos érzület" terjesztését tette meg neveléspolitikájának fő feladataivá.[19] De csaknem egyedülálló volt az a szemlélet saját korában, a „táboron" belül is. Hasonló megközelítések csak a keletnémet történetírást és zsurnalizmust jellemezték. A többi országban, beleértve a Szovjetuniót is, a nemzet mint olyan és a nemzeti szabadságért folytatott függetlenségi harcok sokkal pozitívabb megvilágítást kaptak, s valamilyen módon beépültek a kommunista pártok által vállalt történelmi hagyományok közé. Magyarországon viszont éppen ezek jelentősége kérdőjeleződött meg.

A „nacionalizmus elleni küzdelem" a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek sorsa iránti közömbösséggel egészült ki. A kádárizmustól nemcsak a két világháború között legfőbb nemzetpolitikai céllá emelt revizionizmus felújítása állt távol, hanem - legalábbis az első évtizedekben - a kisebbségi jogok védelme is. Ezzel maga is hozzájárult ahhoz, hogy 1959-ben a román vezetés egyesítette a kolozsvári Bolyai Egyetemet a román tannyelvű Babeş Egyetemmel, Csehszlovákia pedig olyan új alkotmányt fogadott el, amely számos magyarellenes diszkrimináció - például a közigazgatási egységek átalakításának - jogi alapjává vált.

Ezt a „proletár internacionalista" korszakot az 1960-as évek végétől a nemzetnek mint létező kulturális és politikai realitásnak a tudomásulvétele és a világ magyarságát összekapcsoló kulturális kötelékek-

[16] Fülöp Mihály–Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Aula, Budapest, 1998, 435–440.

[17] Idézi Gombos Gyula: *Húsz év után.* Aurora, New York, 1973, 80–85.

[18] Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris Kiadó, Budapest, 2011, 397–422.

[19] Kornis Gyula: *Kultúrpolitikánk irányelvei.* Athenaeum, Budapest, 1921, 21–28.

nek az erősítése váltotta fel. A gazdaságpolitikai reformokhoz és a kulturális liberalizmushoz hasonlóan ez a váltás is Kádár és a kádári vezetés pragmatizmusával és bizonyos mértékű önkorrekciós képességével magyarázható. Az új politika egyik első jele egy bizottság felállítása volt 1968-ban a Hazafias Népfront kebelén belül azzal a céllal, hogy megvizsgálja a szomszédos országokban élő magyarok helyzetét. Az Írószövetség ugyanebben az évben a környező országok magyar nyelvű kultúrájának a problémáit tűzte napirendre. Az új irányvonal alátámasztása érdekében indították meg az ún. anyanyelvi mozgalmat, amely 1970-ben tartotta első konferenciáját.

A nemzeti kérdés új megközelítése és a szomszédos országokkal szemben követendő differenciált magyar külpolitika mellett Kádár több nyilatkozatában kiállt. Ezek közül a legnagyobb visszhangot az 1975-ös helsinki konferencián elmondott beszéde váltotta ki, amelyben életében először utalt Magyarország I. világháború utáni területi veszteségeire, és először szólt büszkeséggel arról a hosszú állami múltról, amelyre a magyarság visszatekinthet. Arra azonban, hogy egy magyar vezetés egyértelműen deklarálja „a hazai és az államhatárokon túl élő magyarságot összekötő tradíciók és értékek ápolásának" vállalását, egészen 1989-ig, Németh Miklós kormányának megalakulásáig kellett várni.[20]

A 20. század nagy társadalmi és politikai kihívásai szempontjából tehát a Kádár-rendszer lényege a szociális biztonság és a kulturális javakhoz való széles körű hozzáférés párosítása volt kezdetben durván, a későbbiekben enyhébben elnyomó diktatórikus politikai rendszerrel, továbbá a nemzeti érdekek elismerése és vállalása felé fejlődő internacionalista és ateista ideológiával. A korszak és névadója iránt megnyilvánuló mai nosztalgia nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a relatív anyagi jólét, a szociális biztonság és a társadalmi felemelkedés lehetősége az emberek többsége számára fontosabb a politikai demokráciánál és a szellemi sokszínűségnél.

[20] *Magyar kormányprogramok, 1867–2002.* Szerk. Kiss Péter. II. köt. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004, 15–64.

RIPP ZOLTÁN

Volt-e kádárizmus? Ideológia és praxis

A Kádár János nevével fémjelzett rezsim, az 1956 végétől 1988-ig létező magyarországi államszocializmus fogalmi meghatározására egyaránt elterjedt a Kádár-rendszer, a kádári modell, a kádárizmus fogalma – gyakorta pontos definiálásuk nélkül használják őket. A kádárizmus fogalmának vizsgálatában megkerülhetetlen kiindulópont Rainer M. János *Bevezetés a kádárizmusba* címmel 2011-ben megjelent alapvető jelentőségű könyve,[1] amely a téma irodalmát is feltárva rendkívül gondolatgazdag módon, a releváns szempontokat gondosan mérlegelve tárgyalta a témát. Több mint egy évtizede már annak, hogy Kalmár Melinda monográfiát szánt a korai kádárizmus *ideológiája* feldolgozására,[2] s a címben foglalt állítással mintegy teoretikus értelemben is értelmezhetővé, sőt értelmezendővé tette a kádárizmus fogalmát.

Mindazonáltal nem evidens a kádárizmus fogalmának érvényessége. Nemrégiben Tamás Gáspár Miklós egy írásában egyenesen úgy fogalmazott, hogy tévedés, mi több, egyszerűen provincializmus *kádárizmusról* beszélni, hiszen *semmi sajátlagos* nem volt a Kádár-kori Magyarország rendszerében, ami „izmussá" avathatná: „Az országok persze különböznek egymástól, de a Kádár János uralma kései szakaszának a jellemzői – gazdasági, piaci reformok, a cenzúra enyhítése, kiegyezés a nem kommunista értelmiséggel, manipuláció és kompromisszum mozgósítás és terror helyett – az egész régióra érvényesek, a

[1] Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011, 349.

[2] Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája.* Magvető, Budapest, 1998, 281.

Szovjetuniót se kivéve. A többi *posztsztálinista* kelet-európai rezsim is ellenállási mozgalmak (1953, 1956, 1968) leverése árán rendezkedett be. Az akkumuláció, iparosítás, nehézipar-teremtés, militarizmus, tömeges kényszermunka és szűkösség korszaka után – továbbá a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának világtörténelmi fordulata után – az összes szovjet rendszerű állam (itt-ott visszaesésekkel) a fogyasztói igények kielégítését, a sok tekintetben szociáldemokrata »eszmeiségű« jóléti állam megteremtését tűzte ki célul, s ennek keretében nemcsak a Gulag-rendszert »építette le«, nemcsak az ávót szorította háttérbe (Ceauşescu és Enver Hodzsa ismeretes kivételével), hanem a »kommunista« egypárt funkcióját is megváltoztatta. A mozgósítás helyét átvette a semlegesítés, az elkötelezettség helyét a depolitizálás. Mindebben – néhány jelentéktelen fioritúra kivételével – semmi sajátságosan magyar nincs."[3]

Az eddigieknél alaposabb komparatív történeti kutatások majd megerősítik vagy cáfolják az állítást, pontosabban feltárják a rendszerbeli azonosságokat és a „modellbeli" esetleges különbségeket. Mindenesetre a szovjet típusú államszocializmus, vagy ahogy a nyugati szóhasználatot átvéve egyszerűen mondani szokás, a „kommunizmus" elméleti-kritikai irodalma – miként azt Rainer M. János az értelmezésvariánsok sokaságát feltárva bemutatta – alátámasztja, hogy az eltérések valóban nem ütötték meg azt a mértéket, amely alapján *rendszerkülönbséget* állapíthatnánk meg.[4] Márpedig ha a posztsztálinizmus és kádárizmus interpretációi alapján arra kell jutnunk, hogy a létezett szocializmus magyarországi specifikumai korlátozottak voltak, tehát *nem* a rendszer alapstruktúráit érintették, legfeljebb a reformok mélysége és kiterjedtsége, s legfőképpen a rendszer *működésmódja* jelentették az elmozdulást „a kommunizmus klasszikus modelljétől", akkor a kádárizmus fogalma nem a Kádár-rendszer szinonimája, hanem kevesebbet jelent annál. Amint azt Rainer is világossá teszi:

[3] Tamás Gáspár Miklós: Csonkamagyar patológiák. *Mozgó Világ,* 37. évf. (2011) 12. sz. 23–38.

[4] Rainer, i. m. 144.; A Szovjetunióról szóló irodalom historiográfiája is érdekes ebből a szempontból, lásd Standeisky Éva: Újabb történeti irodalom az 1950–1970-es évek Szovjetuniójáról. In: *Közelítések a kádárizmushoz.* 1956-os Intézet, Budapest, 2008, 11–40.

nem azért használatos elsősorban a kádárizmus fogalma a Kádár-rendszer helyett, mert a korszak névadója maga is kerülte a rendszer, modell és a hasonló kifejezések használatát.[5] Vagyis „izmusként" nem többet, hanem *kevesebbet* jelent egy berendezkedés és annak elvi alapja komplexitása megjelölésénél. Éppen azt jelzi, hogy nem volt *rendszerbeli* az eltérés a létezett szocializmusok egyéb variánsaitól.[6]

A kádárizmusnak a *modernizációs paradigma* keretei közötti értelmezése a kádári modell alapvető sajátosságainak érvényes megragadásához vezethet, de ettől még kérdéses marad, hogy a modernizációs kihívásokra adott magyarországi megoldásmódjainak összessége, az általánosan jellemző viszonyoktól és trendektől való eltérése *minőségi* különbséget eredményez-e? Visszajutunk ahhoz a megállapításhoz, hogy az alapszerkezeteket tekintve a lényeg megmaradt azokban az országokban is, ahol az eredeti berendezkedéstől igen jelentős *elmozdulás* volt tapasztalható – amint arra Rainer M. János elemzése is rámutatott –, vagyis hogy csak a fontossági sorrendek, egyes alrendszerek változása, a működésmód átalakulása, az uralmi szisztéma „bürokratikus normalizálódása" valósult meg, s mindennek jószerivel azért kellett így lennie, mert a kommunizmus utópikus célja helyébe a modernizáció feladatai kerültek. E gondolatmenetben a változás eszmei leképeződése abban áll, hogy a kommunista ideológia a meghaladni kívánt kapitalizmushoz képest egy *másfajta modernizáció* ideológiájaként működik, miközben a rendszer stabilitása érdekében egyre inkább arra kényszerül hasonlítani, amit meghaladni kívánt.[7]

Véleményem szerint a kádárista modernizációnak lehetett elméleti alátámasztása és propagandája, szorosan vett ideológiája azonban

[5] Rainer, i. m. 137–138.

[6] Kornai János a *rendszerparadigma* fogalmát használta annak a megközelítésnek a leírására, amely alapján ez a megállapítás meggyőzően igazolható. Vö. Kornai János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia, rendszerváltás. Nyolc tanulmány.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007, 169–170. Kornai alapvető művében a szocialista rendszer három prototípusát különböztette meg: a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet forradalmi, a „klasszikus" és a reformszocializmus formáit. Ezek az időben elkülönülő modellek az országonként eltérő állapotok esszenciáját mutatják be. Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* HVG, Budapest, 1993.

[7] Rainer, i. m. 138–141.

nem – még ha ezek az eszmei tényezők be is töltöttek ideologikus funkciókat. A probléma feltárásához érdemes legalább futólag érinteni az államszocialista modernizáció jellegének, illetve tendenciájának ügyében megjelent néhány markáns álláspontot. Akadnak közöttük olyanok, amelyek még inkább viszonylagossá teszik a kádárizmusnak mint a létező szocializmusok egyik modernizációs modelljének az értelmezését.

Részint azokról az álláspontokról van szó, amelyek *kommunizmus*ként minősítik a szovjet típusú diktatórikus rendszereket, s nem egyszerűen abban az értelemben, hogy különösebb elméleti igényesség nélkül gyűjtőfogalomként használják a kommunista pártok uralta országok megjelölésére. E rendszerek *kommunista* jellege mellett érvelők közül azokról van szó, akik szerint a kommunista pártdiktatúrák a *marxista doktrína hű megvalósítói*, vagyis a totalitárius és fundamentalista vonásai szerves és elengedhetetlen tartozékai a rendszernek, ideológiájából következnek. A *kádárizmus* érvényes (a differenciáltságát és sajátosságait feltáró) történeti vizsgálata ilyen szemléletre aligha alapulhat, említése mégsem mellőzhető, hiszen mindjobban terjed az a szemlélet, amely úgy állítja be a közelmúltat, mintha nem a kádárizmus maradéka foszlott volna szét 1989-ben, hanem a lényegét tekintve változatlanul tovább élt Rákosi-diktatúrát kellett volna megdönteni.

A másik oldalról a kádárizmus történeti feldolgozásában mostanában kevés figyelem jut az államszocializmus mibenlétét a marxista tradíció alapján értelmező írásokra.[8] A szovjet típusú rendszerek, így a kádárizmus *kommunista* mivoltát tagadó baloldali nézetek általában nem függetlenek attól a szándéktól, hogy az eredeti marxi elméleti tradíciót kimentsék az összeomlott rendszer romjai alól. Az egyik ilyesfajta értelmezés szerint valójában csak az *államkapitalizmus* szélsőségesen centralizáló, torz modernizációs formája volt – önáltató ideológiája ellenére.[9]

[8] Külön figyelmet érdemel e téren az *Eszmélet* folyóiratban a kilencvenes évek elején kibontakozott vita, amelynek tanulmányai később kötetben is megjelentek: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok.* Szerk.: Krausz Tamás–Szigeti Péter. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008, 220.

[9] A Kádár János születésének 100. évfordulójára megjelent írásában Tamás Gáspár Miklós is arra a következtetésre jutott, hogy a Kádár-korszak valójában konzervatív és polgári kor volt, nem pedig forradalmi szocialista; a szovjet típusú államkapitalizmus fölhalmozási szakaszát a jóléti állam keleti változatának megteremtése váltotta fel. Tamás Gáspár Miklós: Kádár János a magyar nép szívében. *Élet és Irodalom*, LVI. évf. (2012. május 25.) 21. sz. 6.

Másfajta, egyebek közt olyan történetfilozófiai-formációelméleti alapokra is támaszkodó értelmezések, mint amilyen például Tőkei Ferenc munkássága volt,[10] a Marx által *nyers kommunizmusként* jellemzett és így kudarcra ítélt kísérletként írták le, vagy – mint azt Szigeti Péter az *Eszmélet* folyóirat államszocializmus-vitájának nyitó tanulmányában tette csaknem egy évtizede – az új társadalmi forma kialakulásának *politikai fázisaként* értelmezték. A szerző itt arra mutatott rá, hogy ennek a szakasznak a lényege: „a társadalmi jelenségek irányítása az államhatalom e célra történő felhasználása útján". A politikai intézmények lesznek elsődlegesen a gazdasági feladatokat koordináló eszközök, a politika játssza elsődlegesen azt a funkciót, melyet a tőkés rendszerben a piac tölt be, így a politikai, hatalmi kérdések a társadalmi élet középpontjába kerülnek.[11] (Kornai János a szocializmusnak ezt a döntő sajátosságát határozta meg a bürokratikus koordináció túlsúlyaként.)

Jelen témánk, a kádárizmus mibenléte szempontjából Szigeti elemzésének az a része érdekes, mely az államszocialista kísérleteket vizsgálva azok *négy szakaszát, illetve modelljét* mutatja be. Az első, 1928-ig tartó szakaszról azt állapítja meg, saját gazdasági és társadalmi alakzatot nem szilárdított meg. A második a világháború után a kelet-közép-európai országokra is oktrojált „klasszikus" sztálinizmus volt, a maga

[10] Tőkei Ferenc művei közül legközvetlenebbül *A szocializmus dialektikájához* című könyve adott az akkori „létező szocializmus" elméleti megítéléséhez kiindulópontot. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974, 236.

[11] Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. *Eszmélet*, 15. évf. (2003) 58. sz. 38. A vitában Szalai Erzsébet túlzott leegyszerűsítésnek ítélte az a tézist, miszerint a létezett szocializmusban nem a piac, hanem a párt politikája integrálja a társadalmat. Egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy az érdekbeszámítás mechanizmusa, vagyis hogy a politika az érdekpluralizmust felismerve bekalkulálja döntéseibe ezeket az eltérő szempontokat, bonyolultabb az általánosan feltételezettnél, helyesebb *érdekbeszámítódásos* mechanizmusról beszélni. Szalai Erzsébet: A létezett szocializmus – és tanulságai. *Eszmélet*, 15. évf. (2003) 59. sz. 154–155.

jól ismert jellemzőivel és következményeivel. A desztalinizációt követően kétirányú reformfolyamatot különböztet meg. Az egyik „a gazdaságszervezés technokratikus, kibernetikus reformja", a tervlebontásos rendszer technikailag finomított változata, mely az NDK-ban jelent meg, de ezt vette át Csehszlovákia, s kisebb részben a brezsnyevi Szovjetunió is a hetvenes évektől. Ettől jelentősen különböző modellt hoztak létre a magyar, a jugoszláv és a kínai reformok, amelyek az árugazdasági viszonyokat a köztulajdon dominanciájával (állami és szövetkezeti tulajdonformák) és makrogazdasági irányítással kombinálták, s jelentős gazdasági sikereket értek el a tömegfogyasztás, az életszínvonal-növekedés, az egyéni ösztönzés differenciált formáinak megjelenése, szabadabb kulturális légkör megteremtésével. A kádárizmus kudarcát Szigeti abban vélte felfedezni, hogy a kádári politika nem akart és nem tudott a liberalizálás helyett a valódi demokratizálás, a privatizálás helyett a szocializálás felé nyitni, vagyis nem arrafelé haladt, amerre a marxizmus - igaz, csak filozófiai szinten - meghirdetett reneszánsza mutatott. Ezért fordulhatott elő, hogy amikor a gazdasági válság aláásta a rendszer alapjait, akkor a reformfolyamatban szükségképpen megjelenő magántulajdon és latens politikai pluralizmus mellett a folyamat totális szocializmuskritikába és a kapitalizmus apologetikájába torkollott.[12]

Sok mindenre fényt derít, ha a kádárizmust a *bomlása* felől vizsgáljuk - igazodva ahhoz, amit Hegel metaforája jelzett: Minerva baglya alkonyatkor kezdi meg röptét. Ennek megfelelően az imént idézett államszocializmus-vitában Wiener György azzal érvelt, hogy az államszocializmust rugalmassá tevő kádári reformok minden eredményük ellenére voltaképpen már az új gazdasági mechanizmus bevezetésével anticipálták a rendszerváltást, hiszen a reformot a polgári viszonyok szimulálása jellemezte.[13] Vagyis a modernizációs paradigma alapján vizsgálva a kádárista reformokat, akár arra is juthatunk, hogy azok akaratlanul is a rendszerváltás előkészítését szolgálták; a régi bon mot parafrázisával: a kádárizmus csak egy rövidítő leágazás a kapitalizmusból a kapitalizmusba vezető legbonyolultabb úton. Szalai Erzsébet

[12] Szigeti, i. m. 41–42.

[13] Wiener György: Hozzászólás az államszocializmus-vitához. *Eszmélet,* 15. évf. (2003) 60. sz. 59–60.

ezt úgy fogalmazta meg a vitában, hogy a létezett szocializmus valóban átmeneti társadalom volt: a félperifériás elmaradottság világából bizonyos modernizációs feladatok sikeres vagy félsikert hozó megoldásával, végül pedig a válságával nem a kommunizmus felé, hanem az *újkapitalizmus* világába vezetett. Valójában nem is volt másra esélye, hiszen a bomlás nem a rendszer immanens sajátosságaiból fakadt, hanem abból, hogy „a magát szocialistának valló rendszer alapvető működési módjában nem tért el - nem is térhetett el - a világkapitalizmus logikájától."[14]

A kádárizmusnak lehetséges az a fajta értelmezése, miszerint az a létező szocializmus reformokkal működőképesebbé és így élhetőbbé is tett magyar variánsa, amely a desztalinizációs tendenciát folytatva egy „puha" *modernizációs diktatúra* révén valójában a jóléti állam eszményéhez közelítene - persze alapszerkezete megőrzésével, az állami tulajdon dominanciája mellett a magánkezdeményezések bővülésével, a gazdaságirányítás közvetettebb, piaci tényezőket befogadó formájával és a társadalompolitikai megfontolásokat érvényesítő kiterjedt redisztribúcióval.

A modernizációs paradigma kereteiben vizsgálva a kádárizmust: abban mindenképpen eltért a tábor többi országától, hogy a végső soron a bomláshoz vezető *liberalizálásban* élen járt, ezzel együtt viszonylag „emberarcúvá", élhetőbbé is tette a rendszert. A végkifejlet, a rendszer eresztékeinek meglazulása messze állt a kádári politika eredeti szándékaitól, mondhatni ellentétes volt vele. Nem tűnt eleve kilátástalannak a reformokkal megkezdett kísérlet pozitív kimenetele.

A marxizmus mint a kapitalizmus modernitásán *túlra* mutató ideológia az *eredeti* koncepciója szerint *nem lehetett egy felzárkóztató modernizáció elmélete*. Ugyanakkor nem volt más hivatkozási alapja a rendszer fenntartásának, mint deklarált *a priori* magasabbrendűségének ideologikus tézise, vagyis hogy a modernizáció kommunista típusa túlmutat a világ fennálló uralkodó rendjén. A szocializmus *építése* tétele szolgált arra, hogy elfogadtassa: az átmeneti társadalom viszonylagos elmaradottságának körülményeit el kell viselni, mert érdemes elviselni. Honnan hová vezet az államszocializmus? - ez lett a kádárizmus

[14] Szalai, i. m. 165., 158.

fenntarthatóságának alapkérdése is, csakhogy egyre kevésbé próbálták a kérdést megválaszolni, míg végül jobbnak látták fel sem tenni.

A reformok távolságtartása az ideológiától nem csak azt garantálta, hogy a változások korlátai politikai szempontok szerint mindenkor rugalmasak legyenek. Annak elfedését is jelentette, hogy valójában a szándékokkal ellentétben a rendszer lassú önfelszámolásának folyamata zajlott. Mivel a reformok lépései nem egy történetfilozófiailag új rendszer felé vezettek, hanem bevallatlanul is annak a kapitalizmusnak a szabályaihoz alkalmazkodtak, amelynek a meghaladásában reménykedtek, így a vereség mintegy bele volt kódolva a bipolárissá lett világ két nagy rendszerének versenyébe.

Kádár nem véletlenül tartózkodott a kommunizmus instant felépítése hruscsovi programjától, ahogy a fejlett szocializmus koncepciója hirdetésétől is. Annak belátása volt ez, hogy a kommunizmushoz vezető út újabb és újabb szakaszai kvázi elméleti megkonstruálása nem segíti a legitimációt, inkább leleplezi az ideológia és a valóság ellentmondásait.

A kádári berendezkedésnek tehát *nem is lehetett* önálló ideológiája, explicit koncepciója vagy elméletteremtő eszmei önreflexiója, ha tartósan fenn akart maradni. Nem elsősorban a „prakticista" vagy „pragmatikus" Kádár ideologizálástól való *eredendő idegenkedése* okozta, hogy nem segített életre saját doktrínát. Mindenekelőtt tekintettel kellett lennie az ország függő helyzetére, a gyanakvó és nyomást is gyakorló környezetére. Kádár az *„általános törvényszerűségek és nemzeti sajátosságok dialektikája"* imamalomszerűen hajtogatott tézisének értelmezési keretei közé igyekezett szuszakolni a létező szocializmus magyar variánsát. Óvakodott attól, hogy a magyar szocializmusvariáns a közös eszmeiségtől „elhajló", koherens elméleti alapokkal rendelkező modellként tűnjön fel, ideológiai érveket szolgáltatva ezáltal egy politikai következményekkel is fenyegető bírálathoz azoknak a pártvezetőknek, akik a magyar reformokat idegenkedve és idegeskedve figyelték. Az MSZMP ideológiai apparátusa ennek megfelelően éberen figyelte, hogy a *kanonizált* marxizmus–leninizmus szűkre szabott keretei közül kisandítók ne bitangoljanak el túlságosan messzire.

Mindazonáltal nem csupán a politikailag indokolt óvatosságon (még kevésbé Kádár talán túl is hangsúlyozott elmélet iránti idegenkedésén) múlott, hogy a kádárizmus nem értelmezhető *eszmei irányzatot*, gondolatrendszert jelentő „izmus" gyanánt. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a kádárizmus *történetfilozófiai* értelemben semmi újat nem hozott, hanem része volt a válaszreakciónak, amelyet a kommunista pártok a tarthatatlanná vált sztálinizmusra adtak,[15] akkor ebből mintegy következett, hogy a rendszer fenntartói nehezen tűrték a rendszer lényegét érintő társadalomkritikai önreflexiót. Nem valamiféle eleve bennük rejlő gonoszságból vagy puszta hatalomféltésből, netán kívülről származó ideológiai alkalmazkodási kényszerből tettek így. A rezsim ideológiai önigazolását szolgáló, marxizmus–leninizmusként kanonizált tézisrendszeren belül a marxizmus *kritikai társadalomelméletként valójában nem volt alkalmazható*, vagy ha mégis megpróbálták, az óhatatlanul a rendszer bomlasztó tényezőjeként funkcionált. A praxis változtatásának ideológiai alátámasztása rendre bibliamagyarázattá sorvadt, amint *hivatalossá* vált. A sokat emlegetett „kétfrontos harcban" a revizionizmus a strukturális helye miatt volt eleve vereségre ítélve, jóllehet a gyakorlatban hasznosítható elméleti munka onnan származhatott. A reform elfogadtatása a kánon fenntartása mellett csupán az alaptézisek *relativizálását* jelenthette. Az ideológiai pártmunka így rendre agitproppá silányult.

A kádárizmust története során végig feszítette az ellentmondás, amely a kapitalista modernizáción túlmutató – mondjuk úgy: elvi vagy történetfilozófiai „felsőbbrendűségi" – ideológia feladásának beismerhetetlensége és a részleges sikereket felmutató modernizációs praxis között áll fenn. Ezen ellentmondás mellett a kádárizmus egyik fázisában sem volt korlátlanul enyhíthető a diktatúra. Miként az egyébként meglehetősen depolitizált és a rendszeres ideológiai zaklatás alól felmentett társadalom – legalább formális – eszmei indoktrinációja és propagandával való rendszeres „ellátása" sem volt teljesen mellőzhető, függetlenül a hatékonyságától.

*

A kádárizmus, ha el is fogadjuk, hogy *modellként* létezett, nem előzetes terv alapján jött létre. Formálódásának kompromisszumos és korrek-

[15] Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: Néhány tézis a „kádárizmusról", avagy: A „kádárizmus" és a jövő. *Eszmélet*, 5. évf. (1993) 18–19. sz. 30.

ciós jellege volt, de nem csupán a bürokratikus beavatkozások jellemezték. Az előzetes modellalakító koncepció hiánya nem azt jelenti, hogy ne születtek volna nagyon is határozott *reformprogramok*. Kornai János is hangsúlyozza, hogy központi terv nélkül a reformszocializmusban nem lehetségesek lényeges változások, de ami megvalósult, sosem esik egészen egybe az előzetes elgondolással, bizonyos változásokat nem lehet tartóssá tenni, bürokratikus beavatkozások sokasága szükséges.[16] A hatékonyságjavító reformok pontos célt nélkülöző, stratégiahiányos korrekciós lépései óhatatlanul kompromisszumok szövevényén, progresszív szakaszokon és visszarendezéseken át vezetnek valami felé, amiről pontosan nem lehet tudni, hogy mivé alakul. A végcél homályba veszett. Praktikus célja természetesen volt a reformoknak, az obligát ideologikus szólamoktól eltekintve ez a jobb életnívó, a fokozatos gyarapodás, a biztonság és a társadalmi béke fenntartása – a „nemzeti konszenzusnak" beállított egyensúlyi állapot révén.

Mindez azzal járt, hogy nem egy jövőkép, hanem a *viszonyítás* lett a rendszer elfogadottságának legfőbb tényezője – viszonyítás a rossz emlékű múlthoz és a hasonló sorsú országok jelenéhez.[17] Az életszínvonal-emelés kitüntetett célnak tekintése mindazonáltal óhatatlanul azt jelentette, hogy a kádárizmus bevallatlanul ugyan, de elfogadta a Nyugat hegemóniáját,[18] miközben ideológiája éppen az ellenkezőjét hirdette. Reális alternatíva híján a feszültség latens maradhatott. A viszonyítási pont megváltozása azonban a nyolcvanas évek végén nyomban a rendszer felbomlásának előrehajtó tényezője lett.

Ilyen körülmények között az ideológia *defenzív* jellegű. Annál nyilvánvalóbb volt, minél keményebben támadták a koegzisztencia mellett is lankadatlan *ideológiai harc* (a nemzetközi osztályharc fő frontja) keretében az „antimarxista", polgári-liberális, vallásos, konzervatív és szociáldemokrata nézeteket. Az önfelszámolás felé haladva az ideológiai szférában a rendszer apologetikája zavartalanul folyt a reálszférában zajló örökös tatarozás közben is – jóllehet egyre kevesebb lelkesedéssel és egyre romló hatásfokkal. Nem egyszerűen pszichikai kifáradás miatt történt így. Amikor a rendszerfenntartó ideológia téziseinek valóságos

[16] Kornai, i. m. 2007, 32–37.
[17] Vö. Rainer, i. m. 144–145.
[18] Kapitány Á.–Kapitány G., i. m. 35.

hatásuk lett a reálpolitikára, azzal csak súlyosbították az ellentmondásokat. A liberalizáló folyamatban bekövetkező visszarendeződés mögött az érdekek is felismerhetők, de az érvelés elsődlegesen ideologikus. A visszalépésből fakadó kudarcok viszont diszkreditálták az ideológiai nyomásgyakorlást. A kádárizmusban az ideológia szükségképpen vált inkonzisztenssé a reálfolyamatokkal, így háttérbe szorulása nem csupán az emberek zaklatásának elkerülését szolgálta.

Nem kizárólag ügyes *taktika* tehát a kádárizmusnak az a jellegzetes vonása, hogy az ideológiai harcot csak lokalizált frontokon vívják, a hétköznapokban az egyéneket békén hagyják saját világukban, hanem a rendszer működtethetőségének fontos tényezője. A szocialista embertípus kinevelésének feladásából a *homo kadaricus* kialakulása lett, ahogyan a Kádár-kori „lavírozásra" kényszerűen berendezkedett kisember típusát nevezni szokták – gyakorta nem mentesen a lenézés gesztusától sem e kifejezésben. Nem cél volt, hanem eredmény lett az e fogalommal jelzett életvilág és mentalitás megszilárdulása.

A kádárizmus tekinthető úgy, mint *paternalista modernizációs diktatúrát megvalósító, egyúttal gondoskodó (kvázi jóléti) állam*, valamint hozzá kapcsolódó *létezéstechnikák, működésmódok, mentalitások* különös egysége. Kétségkívül van sajátos karakterjegyeket mutató arculata. Jelenségei ismertek, sokan leírták, sőt már a Kádár-korszak eltűrt, többnyire eufemisztikus kritikáiban is megmutatkoztak. Olyan vonásokról van szó, mint a függőségek rendszere, azok kihasználásának, illetve kijátszásának módozatai, a kijárós-kiskapus-érdekbeszámításos működés, a nepotizmus, a protekciózásban megnyilvánuló informális szívességcsere, az umbulda és a közvagyon magáncélú használata vagy önfelmentő dézsmálgatása stb. És persze a mindehhez kapcsolódó társadalom-lélektani következmények.

A reformok korszakában is megmaradt a lavírozás az engedékenység és a szigorodás szakaszai között, de ezek a mindennapi élet stabilitását sokáig kevéssé érintették. A viszonylagosság elfogadása és megszokása mellett a hatvanas évektől kialakulhatott a Kádár-korszakra jellemző csökötten polgárosodó, vagy inkább kispolgáriasodó életvilág, amely kitermelte a rá általánosan jellemző mentalitást. Gyáni Gábor recenziójában nem véletlenül emelte ki Rainer János könyvének elemzéseiből éppen azt a tézist (jóllehet abban a kádáriz-

mus megítélésének számos egyéb szempontja is megtalálható), amely szerint a kádárizmus többet is jelent a sztálinizmustól való elmozdulásnál, nevezetesen „egyfajta világérzékelés is, amelyből *társadalmi közérzet* keletkezik".[19]

A viszonylagos tűrhetőség, illetve a külsőleg is determinált lehetőségekhez képest méltányolható állapotok akceptálásának közérzete alapján elérhető volt, hogy kialakuljanak a kádári berendezkedés és politikai kurzus társadalmi elfogadottsága társadalom-lélektani feltételei – a jövőt megterhelő negatív következményeivel együtt. (Ezt jelezték a közbeszédben azok a gunyoros lekicsinylést és némi elismerést egyaránt jelző fogalmak, mint a „gulyáskommunizmus" és a „legvidámabb barakk".) Rainer M. János a kádári gondolkodásmódot jellemezve arra mutatott rá, hogy az útkereső típusú politikusokkal szemben ő inkább az *„útkarbantartó"* attitűddel jellemezhető: számára az út minősége a legfontosabb.[20] Ha Kádár nem volt „kádárista", logikusnak tűnik, hogy politikája következményét tekintsük *izmusnak*, vagyis azt a leírandó, meghatározandó *valamit*, ami a vezetése alatt létrejött. Mindazonáltal fölmerül az a kérdés, hogy van-e olyan *állandó* tényezője a politikájának, amely végig jellemzi az általa dominált korszakot, és alapvető szerepe van a következmények formálásában, a kádárizmus életvilága kialakításában.

*

A kádárizmus megértéséhez közelebb visz, ha az ideológia és praxis viszonyrendszerében *legitimációs eljárás* gyanánt tekintjük. Fölvethető, hogy ennek eredménye a kádári modell, vagy fordítva, a kádári modell teremtett legitimációt, de végső soron arra jutunk, hogy egymást erősítő tényezői ugyanannak a folyamatnak. Bizonyításra az szorul, hogy a kádári legitimációs eljárás alapképlete a korszak egészét áthatotta.[21]

[19] Rainer, i. m. 144.; Gyáni Gábor: A diktatúra mint lelkiállapot. *Élet és Irodalom*, LVI. évf. (2011. január 20.) 3. sz.

[20] Rainer, i. m. 197.

[21] Huszár Tibor monográfiájában a „kádárizáció" fogalmát használja annak a tendenciának a jelölésére, amely alapja és következménye a konszolidációnak, amelynek legfontosabb eleme a gazdaságirányítási rendszer reformja, de

A Kádár-korszak három évtizede során a kádári politika a *realitásokhoz* való alkalmazkodás következtében gyakorta változott: a megtorlás és hatalmi konszolidáció szakaszától a klasszikus reformista korszakon át a visszarendeződés és a reformfelújítás hullámozó fázisain túljutva a végső kudarcos válságkezelés kísérletéig. A reálpolitika mint a külső és belső körülményekhez való alkalmazkodás kényszerének elfogadása és a vele járó lavírozás hosszú távon akkor tartható fenn egy meghatározó politikus vezette kurzus keretei között, ha a minimálisan szükséges legitimációt, illetve legalább annak pótlékát biztosítja a maga számára.[22]

A változások közepette a kádári *legitimációs* eljárás alapképlete az egész korszakot áthatja – legalábbis a felbomlásának a kezdetéig. A kádárizmus legitimációja nem attól volt sajátos, eltérő a többi desztalinizált és részlegesen megreformált kelet-európai országétól, hogy másutt ismeretlen eszközöket és módszereket vetett volna be. A legfeltűnőbb sajátosság a rezsim legitimációjának a *sikeressége* és e siker következményei voltak. Az autokratikus-tekintélyelvű rendszerek legitimációszükséglete kielégítésének megvannak a bejáratott mechanizmusai. A történelmi folytonosságot erővel megszakító, a demokratikus legitimációt elvető, forradalmi öntudatú államszocializmus-kísérletek közös jellemzője a legitimáció oktrojált ideologikus jellege. Magyarázatra szorul azonban, hogy a szovjet tábor országaiban (a külön képletet jelentő Tito Jugoszláviáját nem idevéve) egyedül Kádár volt képes vezetőként tartós támogatottságot szerezni, mégpedig úgy, hogy bábkormány élére helyezett „nemzetárulóból" és a megtorlások levezénylőjéből lett „Kádár apánk".

Kádárról lehetett egyedül azt állítani – pályafutása „fénykorát" tekintve –, hogy akár szabad választásokon is többsége lehetne, ami persze igen problematikus kijelentés, de jellemző, hogy nem tűnt teljesen abszurdnak. Megbízhatóak viszont az ezredforduló táján készült

intézmények és legitimációs technikák szélesebb körét fogja át. Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*, 2. kötet, 1957. november–1989. június. Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó, Budapest, 334–335.

[22] Fontos megállapítás: egy támogatottságában és így hatalmában meggyöngült politikus nem tud hatékony reálpolitikát folytatni. Kapitány Á.–Kapitány G., i. m. 41.

felmérések, amelyek szerint a magyarok Kádárt történelmük legjelentősebb alakjai között a második-harmadik helyre, a huszadik századot tekintve pedig az élre sorolták.[23]

Amikor a kádári rezsim legitimációjáról beszélünk, világosan kell látnunk, hogy ennek kikényszerített és pótszer jellege a legmagasabb szintű társadalmi elfogadottság idején is megmaradt. Nem egyszerűen a demokratikus legitimáció hiánya vethető fel. „Legitimált rendről csak akkor beszélhetünk – írta Szabó Miklós a kádári rezsim bukása idején –, ha az engedelmességi készség alapja a közösen elfogadott értékrend, ahol az engedelmesség – vulgárisan szólva – ideális ösztönzésből (is) fakad."[24] Vagyis a rezsim legitim vagy nem legitim jellege esetében döntő, hogy az engedelmességi készséget általánosan helyeselt és elfogadott közös érték motiválja-e. Pusztán a nyílt erőszak nélkül is fenntartható stabilitás vagy a jóléti vívmányok még nem teremtenek legitimációt, ha a társadalom többsége valójában nemzeti függetlenséget, demokráciát, az életformában a Nyugathoz való tartozást kívánja, ám belenyugszik, hogy történetileg belátható időn belül ezek a kívánságok nem teljesülhetnek, és a hozzájuk tartozó értékek nem érvényesíthetők. Viszonylagosságon csak a valódi legitimáció pótléka alapulhat. A közös értékek hiányának, és így a mindennapok értékrelativizmusának a következtében a kádárizmusban ez kiegészült a szabadsághiányból fakadó feszültséget oldó engedékenységgel, a szabályok kijátszásának, a kitapogatható korlátok közötti normaszegésnek az eltűrésével.[25]

A kommunista pártok a vulgarizált marxizmus tételei alapján a gazdasági determináció és a politikai hatalom kettősének jegyében láttak hozzá az államszocializmus kiépítéséhez. A társadalom civilizációs, kulturális, tudati állapotát a „felépítményhez" sorolták, s abban bíztak, hogy ez utóbbiak változása követi majd a politikától vezérelt tervszerű gazdasági fejlődést. Az állam átnevelő feladatai mellett a

[23] Kádár brit monográfusa is ezzel a különös ténnyel vezette be könyvét. Roger Gough: *Kádár János, a jó elvtárs?* JLX Kiadó, Budapest, 2006, 7.

[24] Szabó Miklós: A legitimáció ma Magyarországon. In: Uő: *Múmiák öröksége.* Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1995, 104. (Eredetileg megjelent: *Magyarország politikai évkönyve 1988.* 265–274.)

[25] Uo. 107–108.

„tudati elmaradottságból" fakadó ellenállás leküzdésére pedig rendelkezésre álltak az állam erőszakszervei.

Kádár az 1956-os trauma után levonta a következtetést, hogy az ellenállás erőszakos letörésével és az intézmények helyreállításával a párt hatalmát megszilárdíthatja, de ha nyugodt építkezést akar, tudomásul kell vennie a nehezen változó társadalmi-tudati viszonyokat, értékeket és életmódigényeket. A hatalmi szempont dominanciája mellett is meglévő *társadalomközpontú* megközelítése nem a marxizmus pontosabb értelmezéséből, hanem a realitásérzékéből fakadt – egyúttal éppen a hatalom fenntarthatóságának biztosítéka, és a diktatúra enyhíthetőségének feltétele volt.

A „reálisan létező dolgozókat" és ideológiája idealizált munkásképét közelítenie kellett egymáshoz, hogy ne kerüljön újra abba a helyzetbe, amikor a proletárdiktatúra legkeményebb eszközeit éppen a rendszer ellen felkelt munkásokkal szemben kelljen alkalmaznia. Minimalizálni igyekezett a célok és az érdekek közötti feszültséget, amit a kényszerítés helyett az állami *függőség* és az egyéni *érdekeltség* kettősével igyekezett egyensúlyban tartani. Egy Kádár-kori tréfás definíció szerint a proletárdiktatúra nem más, mint *a munkásosztály önuralma.* A kádárizmus törekvése az volt, hogy minél kevesebb erőfeszítést igényeljen az önuralom megőrzése.

1956 tanulsága volt Kádár számára, hogy nem lehet csak legyőznie a társadalmat, megtörnie az ellenállást. Nem vezet jóra, ha akarata ellenére próbálja boldogítani az embereket, de meggyőznie sem lehet őket pusztán ideologikus érvekkel – az *érdekeikre* kell tekintettel lennie. Mivel a hatalmi konszolidáció a rendszer lényegi helyreállításával ment végbe, ennek ideológiája is restaurációs jellegű volt, amely révén kétséget kizáróan akarták megjelölni a rendszer eszmei tartóoszlopát jelentő téziseket. Ugyanakkor a társadalmi csoportok differenciált érdekrendszerének strukturálása a kádári politika fontos elemévé vált. *Fokozatosan* alakult ki ez a döntések megalapozása és elfogadása során, a *tapasztalatok* nyomán, nem előzetes terv szerint. Létrejöttéhez mindazonáltal megfelelő szemléletmódra volt szükség, ami fontos tényező volt a legitimációs eljárás kialakításában.

Kádár politikájának alapja az lett, hogy a hatalomnak aköznép számára elfogadhatóvá tett működtetéséhez a társadalom nagy cso-

portjai érdekei kiegyensúlyozott érvényesítését is biztosítani kell. A kádárizmus fontos jegye, hogy időről időre meghatározza ennek az érdekérvényesítésnek a prioritásait, és működtesse kiegyensúlyozó mechanizmusát. Ez természetesen az érdekkonfliktusokba való örökös beavatkozással járt a hatalom különböző szintjein. A helyi, vállalati vagy éppen rétegérdekek gyakorta nem a tervezett módon érvényesültek, diffúz módon jelentek meg, de a kádárizmusban nem jutott el minden konfliktus a csúcsra. Sok múlott a hatalmi bürokráciát működtető kádereken. A hatalom piramisszerű hierarchikus működtetésének oldódásával, a döntések megalapozásában és meghozásában az *informális* elemek növekedtek, a párt- és állami bürokráciában a személyes kapcsolatok fontosabbá váltak, ami a káderpolitika jelentőségét fokozta. Ennek megfelelő figyelmet fordított rá Kádár a kulcspozíciókban. A hatalom szilárd kézben tartását biztosító káderek gyakorta hatottak negatívan a kádári legitimációra, amit Kádár maga igyekezett ellensúlyozni, akarva-akaratlan erősítve a rezsim paternalista vonásait. Puritanizmusa (kvázi személyi „antikultusza") ennek tényezője is lett,[26] plebejus színezettel ellenpontozva a másutt tapasztalható „bizantikus" jegyeket.

*

A legitimáció plurális társadalmakban nem lehet azonos az ideológiával, a monolitikus rezsimekben azonban a hatalmat gyakorló csoport ideológiáját abszolutizálják, és a kizárólagosság alátámasztására, a rendszer megkérdőjelezhetetlen magasabbrendűségének igazolására használják. A kádárizmusban a praktikus érdek rendre az ideológia fölé kerekedett, de az ideológia mindig is az érvényesülő érdekstruktúra igazolója maradt. A rendszert magát legitimáló ideológia *folytonossága* maga is fontos tényező maradt az érdekek érvényesítésének strukturálásában. Különösképpen akkor, amikor a kiegyenlítő szakaszok során a *váltások* motívumaként vagy igazolásaként kapott szerepet. A mindennapi élet dezideologizáltsága nem jelentette a rendszert működtető párt és állam ideológiamentességét, de az igaz, hogy az ideológia folytonos

[26] Rainer M. János könyvének egyik tanulmánya: *A kultusz nélküli ember*. In: RAINER, i. m. 200–214.

relativizálásával a befolyása a politikai folyamatokra tendenciaszerűen csökkent.

A Kádár-korszak a legitimációs válság leküzdésének feladatával kezdődött, és a legitimációs válság leküzdhetetlenségéig tartott. A kádárizmus mint legitimációs eljárás szerkezetének kialakulásában döntő volt a kezdeti időszak, amikor pedig reménytelennek tűnhetett, hogy a szovjet fegyveres erővel hatalomra juttatott és a megtorlásokat vezető Kádár valaha is népszerűséget szerezzen.

Korábban egy tanulmányban már igyekeztem bemutatni a Kádár-korszak hajnalán megjelent legitimációszerzést célzó folyamatot,[27] ezúttal csak annak néhány következtetésére utalok vissza. Mindenekelőtt arra, hogy ekkor alakult ki a kádárizmus egészére jellemző kettős legitimációs szerkezet, amelyben a rendszerfenntartó és a párt összetartását biztosító ideologikus legitimáció *elválik* a „reálpolitika" társadalmi támogatottság szerzését célzó köznapi legitimációs tényezőitől. Az elkülönülés persze sosem lehetett teljes. A kétféle legitimációs tényező kapcsolatában később a hangsúlyok változtak, az egyes szakaszok irányultságától (netán egy adott szituációtól) függött valamelyik dominánssá válása. A Kádár-korszak kezdeti, még nagyon kezdetlegesen „kádárista" szakasza éppen azt mutatta meg, hogy a kettős legitimációs szerkezet *eredendően ellentmondásos*. Később kiderült, hogy az ellentmondás megszüntetése a rendszer keretei között lehetetlen.

A rendszer fenntartásának biztosítéka gyanánt szolgáló, a pártegységet legalább formálisan megteremtő ideologikus önigazolás ugyan obligát eleme maradt a politikai tartalmú hivatalos megnyilatkozásoknak, de nem tették a mindennapok részévé. Így elválhatott tőle, részlegesen önállósodhatott a kádárizmus fokozatosan formálódó társadalmi elfogadottsága. Kialakulhatott a rendszer legkisebb rosszként vagy elérhető legjobbként felfogott *viszonylagos* elfogadottsága. Az *„aki nincs ellenünk, az velünk van"* elvét betartva a hatalmi szféra és a magánélet békés egymás mellett élése valósult meg. A kettős szerkezetben a hatalomban stabilan berendezkedett Kádár pragmatikus reformpolitikája, s

[27] RIPP Zoltán: Az MSZMP legitimációja a Kádár-korszak kezdetén. *Mozgó Világ*, 23. évf. (1997) 11. sz. 21–34. (Másodközlése: *Restauráció vagy kiigazítás*. Szerk.: HUSZÁR Tibor–SZABÓ János. Zrínyi, Budapest, 1999, 43–66.)

még inkább a szociális biztonság és javuló fogyasztási lehetőségek szolgáltak az utca embere számára a fő legitimációs tényezőként. Még a rendszerfenntartó ideologikus legitimáció befogadásának esélyét is javították ezzel, amelyet amúgy elég volt tudomásul venni, legfeljebb kötelező tananyagként a téziseit egy vizsga erejéig bebiflázni.

Volt azonban a dolognak másik oldala is. 1956 után a rendszer helyreállításának része volt az ideológiai offenzíva, amelyben a sztálinista elméleti kánont alig módosítva konstruáltak meg egy „helyes" *centrista* pozíciót az „áruló", a rendszeridegen revizionista Nagy Imre, illetve a múlt „torzulásait" megtestesítő, a sztálinizmust reprezentáló Rákosi között. A centrumpozíció a kádári hatalmi politika alapeleme lett, de ideológiai alátámasztásáról is mindig gondoskodtak. Az MSZMP a „jobboldali elhajlás" felé ideológiailag, a dogmatikus balosság felé politikailag lett *tendenciaszerűen* távolságtartóbb. (Utóbbiban kitérőt a 70-es évek első felének kényszerű visszarendeződési periódusa jelentett.) Ez volt a kettős szerkezethez igazodó legitimációs eljárás adekvát módja.

A hatalom szilárd kézben tartását szolgáló politikán kívül nem kellett minden fontos döntést a rendszer-legitimáló ideológiából *levezetni*, legfeljebb indokolni, netán a diszkrepancia vádját cáfolni, mindenekelőtt pedig a nemzetközi kommunista közösség eszméihez való hűséget kellett deklarálni, s a téziseivel való koherenciát állítani. A Kádár beszédeiben megjelenő ideologizálás gyakorta bántóan primitív színvonala elsősorban ebből a hűségnyilatkozat-funkcióból származik.

A kétféle legitimációs tényező ellentmondása a kultúra területén került felszínre elsősorban. Ezért kellett különös gondot fordítani rá, nem pusztán abból fakadt kiemelt szerepe, hogy Aczél György egy sznob diktatúra kultúrpolitikáját ambicionálta. Nem csupán presztízskérdés volt, hogy a kortárs kultúra nagyjai partneri viszonyba kerüljenek a Kádár-kurzussal, noha az sem volt másodlagos szempont. Közvetítő szerep jutott a magas kultúra elismerésének az ideológiai és a köznapi legitimáció között. Nem az eszmeiség elfogadását jelentette, hanem a rendszerhez való viszony kifejeződését. A kultúra viszonylagos szabadsága és a kiterjedt adminisztratív felügyelet, átfogó állambiztonsági kontroll kettőse jelezte a legitimációs szempont fontosságát.

Kádár János nézeteinek hangsúlyos eleme volt „munkásizmusa". Nagyon is ügyelt arra, hogy ez ne maradjon pusztán ideologikus szólam. Mindent elkövetett gyakorlati politikájában, hogy a nagyipari munkásságot a rendszer szilárd bázisának tekinthesse. Nemcsak érdekeiket igyekezett érvényre juttatni, de mintegy maga kívánta kifejezni e nagy társadalmi csoport „osztályöntudatát". Arra törekedett, hogy olyan élethelyzetet teremtsen a munkásság számára, amelyben egy még fogyasztható propaganda mellett nem kell komoly erőfeszítéseket tenni a dolgozók elszigetelésére az ellenséges, rendszerkritikus nézetektől. Fontos tanulsággal szolgált munkáspolitikája kialakítására az a felmérés, amely a munkásosztály helyzetének bemutatását szolgálta még az ötvenes évek végén. Kiderült, milyen differenciált ez a nagy társadalmi csoport, milyen sokféle probléma feszíti, s ebből az következett, hogy a szólamok (amelyek nemigen különböztek a többi kommunista párt propagandájától) mit sem érnek, ha folyamatosan nem fordítanak gondot a mindennapi problémák kezelésére.[28] A differenciált érdekviszonyok elismerése, a csoportérdekek akceptálása és ezek strukturált beépítésének kísérlete a reformokba lényegi tényezője volt a kádári legitimációnak.[29] (A társadalom szerkezetének ismerete szükségessé vált a hatékony politizáláshoz, miközben az egypárti hatalomgyakorlás igazolásaként megvalósuló „össznépi állam" ideájával a hatalom birtokosai igyekeztek elfedni, illetve a hivatalos ideológiához igazítani a társadalom tényleges tagoltságának képét.)

A kádárizmus mint legitimációs eljárás kibontakozásában nagy szerepe volt annak a folyamatnak, amely a mezőgazdaság szövetkezetesítése során a magyar modell kialakulásához vezetett.[30] A hatékonyság és a társadalmi elfogadhatóság praktikus szempontjai felül tudták írni a „szovjetista" kollektivizálás téziseit, miközben a mezőgazdaság

[28] FÖLDES György: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet*, 5. évf. (1993) 18–19. sz. 57–73.

[29] „Sajátos »társadalomfilozófiai« jelleget adott a reformnak a csoportérdek elismerése és beépítése a rendszer működési logikájába." FÖLDES György: *Hatalom és mozgalom 1956–1989. Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon.* Reform Könyvkiadó–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989, 102.

[30] VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

szövetkezetesítését, az agrárszférában a tulajdonviszonyok megváltoztatását természetesen a szocializmus alapjai lerakása gyanánt értelmezték. Miután a mezőgazdasági átalakítás a paraszti és munkásérdekek szempontjából is visszaigazolódott, egy idő után legitimációs tényezőként is jól funkcionált.

Az új gazdasági mechanizmusnak elnevezett átfogó reform munkálatait is a gazdasági bajok megoldásának praktikus szükséglete indította el. A magyarországi problémák alapvetően nem különböztek más szocialista országokétól, a reformok szükségességének gondolata másutt is fölmerült.[31] Ahogy a mezőgazdaság szövetkezetesítése magyar modelljének kidolgozásában Fehér Lajosnak és Erdei Ferencnek volt kulcsszerepe, Kádár az új gazdaságirányítási mechanizmus bevezetése során sem magának a koncepciónak a kialakításában jeleskedett. Döntő volt azonban, hogy a Nyers Rezső vezette csoport javaslatait a vitákban elfogadta és elfogadtatta, túllépve a tervlebontásos irányítás megszüntetésével, a liberalizálással és a nyugati nyitással kapcsolatos ideológiai jellegű ellenálláson – beleértve saját korábbi előfeltevéseit.[32] A korábbi – meg nem valósult – reformterv-munkálatok eredményeinek felhasználhatósága mellett volt egy fontos szempont az elhatározásban, amely arra vezetett, hogy ne a tervezés javításával és örökös átszervezésekkel próbáljanak kiutat találni a halmozódó problémákból, ez pedig a tervmutatók nélkül, piaci elemekkel működő mezőgazdaság sikereinek tapasztalata volt.[33]

Kádár úgy vélte, a reform társadalmi támogatottságát az életkörülmények javítása biztosíthatja.[34] Az érdekszempontokra és praktikus tapasztalatokra figyelő politikai döntések legitimációs jelentősége a

[31] A hruscsovi Szovjetunióban is megjelentek reformtervek már a 60-as évek elején, elsőként Jevszej Liberman 1962. őszi cikke a *Pravdá*ban. Lásd STANDEISKY, i. m. 19.

[32] FERBER Katalin–REJTŐ Gábor: *Reform (év)fordulón.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988; Kádár szerepét a reformfolyamatban alaposan tárgyalják életrajzírói: Roger GOUGH, i. m. 291–312.; HUSZÁR, i. m. 199–209.

[33] VARGA Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In: *„Hatvanas évek" Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk.: RAINER M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 101–102.

[34] FÖLDES György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1968.* Maecenas, Budapest, 1995, 50.

reform nyomán világosan kiderült. Az egyébként általánosan szégyenteljesnek tekintett 1968-as csehszlovákiai szerepvállalást követően a reformok „megmentése" nyilvánvalóan kedvező hatást tett. A reformfolyamat lefékezése, majd a kívülről forszírozott visszarendezés ellenére sikerült a reformer elkötelezettséget a kádárizmus jellegzetességévé tenni – amiben ismét csak a viszonyítás szempontja játszhatott szerepet. A csehszlovák kísérlet elfojtása, a hatalom durvulása Lengyelországban, a bolgár kommunisták Moszkvához szuperlojális magatartása, majd a Szovjetunió külpolitikájától ugyan távolodó, de egyre határozottabban neosztálinista berendezkedést megvalósító Ceauşescu mellett a magyar reformok és a vele járó nagyobb szabadságérzet természetes módon vált legitimációs hatásúvá. Hozzátartozott az a nehezen mérhető, mégis nyilvánvalóan létező elismerés, amely Kádár lavírozását kísérte a táboron belül különlegesnek ítélt pozíció megtartásáért.[35] A Ceauşescu-féle nyíltan nacionalista legitimációs kísérlet Magyarországon 1956 után követhetetlen lett volna,[36] nemzeti büszkeség tárgya legfeljebb a táboron belüli kivételesség *érzete* lehetett.

A kádárizmus mint a folyamatosan javuló életlehetőségek reménye sokakban tovább élt a hetvenes évek elején is – kivéve persze az eleve kommunistaellenesek és szkeptikusok nagy csoportjait, valamint a 68-as fejlemények után reményvesztett és ellenzékivé váló értelmiség köreit. Az életminőség érzékelhető javulása nem pusztán anyagi értelemben volt lényeges. Legitimációs szempontból különös kihívást jelentett az ifjúsági probléma, a nyugati hatásoktól el nem zárható, a fennálló viszonyokat már nem a Horthy- vagy a Rákosi-korszakhoz mérő „békeviselt nemzedék" beillesztésének kísérlete a rendszerbe.

[35] A kádári külpolitikáról lásd BÉKÉS Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzében 1945–1990.* Gondolat, Budapest, 2004, 237–274.; FÖLDES György: Kádár János külpolitikai nézetei (1957–1967). In: *Magyarország helye a 20. századi Európában.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002, 135–146.; FÖLDES György: Kádár János külpolitikai gondolkodása, 1968–1978. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században.* Szerk.: PRITZ Pál. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006, 221–249.

[36] Földes György az e kötetben megjelenő tanulmányában az „antinacionalista nemzetépítési stratégia" kifejezéssel jellemzi Kádár koncepcióját.

A kádári hatalom e téren nem nyújtott különlegeset, a kézenfekvő megoldást választotta. Egyfelől szubkultúraként eltűrte az ifjúság zenei mozgalomban megjelenő nyugatos orientációját, persze politikai és titkosszolgálati kontrollálása mellett;[37] másfelől kommercializálta, illetve igyekezett „elkiszesíteni". A KISZ politikai-ideológiai kiüresítése lett inkább az eredmény.

Ez a generáció nem lett a rendszer híve, de nem is tartotta félelmetesnek. Ha nagy része formálisan be is illeszkedett, karrierszempontúan, cinikusan vagy közömbösen viszonyult ideológiájához. A nemzedék kis értelmiségi szegmense még hajlott arra, hogy kísérletezzen a marxizmussal mint a létező szocializmusra is alkalmazandó kritikai elmélettel - de aztán éppen a reformok visszafordítása idején kiderült, hogy ez a rendszer szempontjából tűrhetetlen eredménnyel jár.

A hetvenes évek eleji, kívülről induló, de a hazai vezetői körben politikai bázissal is támogatott reformellenes offenzívát megkönnyítette, hogy a 68-as kurzusnak - tekintettel a fenyegető csehszlovákiai példára is - nem lehetett a kötelező közös ideológiát kikezdő teoretikus alapvetése. Valójában megkerülte, hogy reflexiós viszonyba kerüljön a változatlan rendszer-legitimáló ideológiával. A munkásosztály érdekeire hivatkozó pártmunkás ellenzék érveinek nem sok közük volt a reálfolyamatokhoz, azonkívül, hogy az azokban szükségképpen megjelenő ellentmondások érveket szolgáltathattak olyan dogmákra alapozott kritikákhoz, amelyek megtalálhatók voltak a rendszerfenntartó ideológia patetikus szólamai között.

Az 1972-es visszarendeződés delegitimáló hatását kivédeni csak úgy lehetett, ha az életszínvonal-politikát fenntartják. Ez viszont azzal járt, hogy éppen a cserearányromlással és olajárrobbanással együtt járó világgazdasági korszakváltás idején blokkolták a továbblépés esélyét a reformpolitikában. A „tervszerű" hitelfelvétellel beindult az adósságspirál,[38] amely azután a rendszer erózióját gyorsította fel. Praktikusan is elengedhetetlen volt a nyugati kapcsolatok bővítése; legitimációs szempontból a kádárizmus egyre fontosabb tényezője lett a nyitottság képe. A külpolitika „sikerágazattá" válásához a belpolitikai feltételeket is biztosítani kellett, különösképpen Helsinki után. A két legitimációs tényező ilyen módon összekapcsolódott.

A Nyugaton is respektált nyitottság és a puha diktatúra viszonylag liberális működése akkor lehetett a hatalom legitimálásának tényezője, ha a *manifeszt* rendszer-ellenzékiséget szűk keretek között tudják tartani.[39]

A visszarendeződés idején, amikor a rendszer kommunista arculata fellazulásának megakadályozása volt a liberalizálás elleni érv, a hivatalos ideológia pozíciójának megszilárdítása is napirendre került. Ahogyan a reform idején az ideológia félretolása adott mozgásteret a politikának, a visszarendezés során a rendszer-legitimációs ideológia téziseit vették újra elő. Csakhogy időközben még a reményteljesnek tűnő lukácsi „marxizmus reneszánsza" jegyében megszülettek olyan elméleti munkák, amelyek nem legitimációs, hanem kritikai funkciót kívántak betölteni, és azzal fenyegettek, hogy a revizionizmus új hullámaként a rendszerfenntartó ideológia alapjait kezdik ki. A demonstratív ideológiai offenzíva az 1949-es és 1958-as Lukács-viták ismétléseként újabb, immár Lukács halála utáni autodafé formáját öltötte,[40] amelyben a volt tanítványok és a reformkorszak idején felbukkant teoretikusok körét szorították a tűrtek köréből a tiltottak közé.[41]

A „dialmat" alapozású, a marxizmus–leninizmus kánonjába foglalt törvényekből derivált ideológiát támadhatatlanná akarták tenni, de valójában védhetetlenné tették. A hivatalosság adminisztratív „győzelmet" aratott, de ezzel végérvényesen diszkreditálta is a maga nézeteit, szellemi izgalom helyett legfeljebb idegeskedést váltottak ki. Az állami és a pártoktatásban továbbra is elszántan próbálták terjeszteni, de hatékonysága a nullához közelített. Leküzdhetetlen volt az ellentmondás, amely a marxizmus eredeti progresszív-utópikus és kritikai jelle-

[37] Szőnyei Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Magyar Narancs Könyvek, Budapest, 2005, 832.

[38] Földes, i. m. 1995, 77.

[39] A Kádár-korszak demokratikus ellenzéki mozgalmairól és a hatalom ellenzékpolitikájáról lásd Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia. Dokumentumok. Interjúk.* T-Twins Kiadó, Budapest, 1995, 1–3. kötet.

[40] Lásd a *Világosság* „A filozófus per" című 1989. évi különszámát.

[41] A társadalomkritikai gondolkodás ellehetetlenülése folyamatát a Kádár-korszak demokratikus ellenzéke megszületésének előzményeként bemutatja: Csizmadia, i. m. 17–83.

ge, illetve a rendszer legitimálásában strukturálisan betöltött konzervatív funkciója között állt fenn. A rendszer védelmében fellépő politikai aktusok idején veszélyes lehetett minden olyan törekvés, amely „az eszmét" nem arra használta, hogy az obligát legitimációs téziseket vezesse le belőlük. Az autentikus marxizmus mibenlétét firtató és a marxizmus pluralizálásának igényét felvető vita ellehetetlenítése után a marxizmus társadalomkritikai felfogása legfeljebb szubkultúraként kelhetett életre. A gazdasági reform elejtett szálának felvétele után az ideológia szférája „szaktudományosodott", a közgazdaságtan és a szociológia már ennek jegyében került a középpontba. A politikai döntéseket igyekeztek minél inkább kivonni a rendszer-legitimáló ideológia köréből, ennek megfelelően az egyre jobban kiüresedett. A hivatalos ideológia rituális szerepe azért megmaradt, sőt a kultúrpolitikában az aczéli „offenzív kegygazdálkodás"[42] idején is használható volt ledorongolásra, a megregulázni kívántak félreállítására.[43]

A nyolcvanas években a kádári politika nem koncepciózus reformokkal, hanem reformokként előadott *engedményekkel* igyekezett fenntartani társadalmi támogatottságát. A piacgazdaság felé tendáló lépések megállíthatatlan sora, a magángazdaság szerepének kiterjedése már a kádárizmus tarthatatlanságának a jelensége volt.[44] A reformok mint a túlélés érdekében tett engedmények legitimációs tényezőként úgy hatottak, hogy a mellettük szóló érvek a rendszer bomlását készítették elő. Amikor a *modellváltás* jegyében átfogó reformok tervei fogalmazódtak meg, az már a rendszer nyílt legitimációs válsága kibontakozásának időszakára esett.

Kádár János tisztában volt azzal, hogy ha a gazdaságban a válságkezelő megszorító szakaszt nem váltja fel a jóléti-fogyasztói legitimáció megújítását lehetővé tevő növekedés, akkor a szociális feszültségek előbb-utóbb politikai jelleget öltenek. Az 1985. évi pártkongresszus

[42] Révész Sándornak, az Aczél-monográfia szerzőjének a kifejezése. (*Aczél és korunk*. Sík Kiadó, Budapest, 1997, 435.)

[43] Standeisky Éva: Bomlás. A hatalom és a kulturális elit. In: *„Hatvanas évek" Magyarországon*, i. m. 272–317.

[44] Germuska Pál: „De hát eszerint a szocializmus bedobhatja a törülközőt?" Második gazdaság a Kádár-korszakban. In: *Közelítések a kádárizmushoz*. Szerk.: Germuska Pál–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2008, 66–84.

határozatával próbálták helyreállítani a kádárizmus legitimációjának alapjait. Az ott megfogalmazott, egymásnak ellentmondó célok egyidejű elérésének kísérlete azonban katasztrofális következményekkel, az államadósság gyors megduplázódásával járt.

Amikor a demokratikus ellenzék *Beszélő*-körének programja, a *Társadalmi szerződés* nyitó tézise 1987 közepén deklarálta, hogy *Kádárnak mennie kell*,[45] ez azon a felismerésen alapult, hogy a gazdasági válság legitimációs válsággá mélyülése megállíthatatlan, és ez a kádárizmus végét jelenti. Amikor Kádár János elszántan tagadta a válság tényét, s csak válságjelenségek létét ismerte el, valójában a legitimációs válság kibontakozását szerette volna megállítani, annak a felbomlását, amit kádárizmusnak nevezünk. Nem voltak azonban eszközei a célja eléréséhez, a kádárizmus mindhárom legitimációs pillére omladozott:

1. A növekedésre alapozott jóléti-fogyasztói és szociális biztonságot garantáló pillért a gazdasági válság döntötte romba, az „aki dolgozik, az boldogul" kádári elve a szinten tartásért önsanyargatóan „túldolgozó" társadalomban csak az emberek hergelésére lehetett alkalmas. A reformot már nem lehetett a *„gulyáskommunizmus"* fenntartásával azonosítani, sokkal inkább a megszorításokkal kapcsolódott össze, és az egyre nyilvánvalóbb anomáliák a rendszer radikális kritikájává álltak össze. Kádár örökösei még megpróbálhatták, hogy Magyarországot a reformok élharcos országaként beállítva a modellváltáshoz szerezzenek legitimációt, de a kádárizmus többi pillére nélkül a kísérlet gyönge lábakon állt.

2. A peresztrojka és a glasznoszty kibontakozásával a nagyhatalmi kényszer negatív legitimációs tényezője sem működött tovább, a *„legvidámabb barakkal"* való elégedettséget a táborból való kiköltözés szándéka váltotta fel. A Szovjetunió mint a továbblépés külső tényezője nem volt tovább hivatkozási alap; a külpolitikai és külgazdasági orientációváltás elkerülhetetlenné és lehetségessé vált, egyúttal a viszonyítási szempont is megváltozott.

[45] *Társadalmi szerződés. Beszélő Összkiadás*, II. kötet, AB-Beszélő Kiadó, Budapest, 1992.

3. A kádárizmus rendszerfenntartó ideologikus legitimációja védhetetlenné vált, már az utolsó bástya elestét jelző eset, 1956 átértékelése előtt komolytalanná vált a szocializmus történelmi felsőbbrendűségén alapuló nézetrendszer. Legfeljebb a kapitalizmus és a szocializmus előnyei egyesítésének érveivel lehetett próbálkozni egy, a kádárizmuson túllépő *modellváltó* reformkurzus mellett érvelve. Csakhogy a válságkezelés és a reformok liberális iránya, egyúttal a demokratizálás-pluralizálás szükségességének elismerése fölvetette a kérdést: miért is kell a szocialista jelző fosztóképzőként való használatával mesterséges korlátokat szabni az átalakításnak?

Nem lehetett tovább a hipokrízist fenntartani, amelyben az emberek úgy viselkedtek, mintha legitimnek lehetne tekinteni a kádárizmust, a kádári politika pedig azon igyekezett, hogy ennek az érzetnek az alapjai fenntarthatók legyenek. A világgazdaság és a világpolitika alakulása nemcsak a kádári politikát tette folytathatatlanná, hanem az államszocializmus radikális reformjának kísérletét is a bomlás felgyorsítójának tényezőjévé tette.[46] Az egyre jobban differenciálódó politikai, gazdasági és kulturális elitnek a lehetősége is, az érdekeltsége is megszűnt a rendszer továbbéltetésében; a rendszer-legitimáló ideológia maradéka is szétfoszlott. A kádárizmus alkonyán Minerva baglya egyszeriben szárnyalni kezdett, s az új keletű bölcsesség fényében lelepleződött a kádárizmus, tömeges frusztrációt keltve, hogy legitimációs eljárása sokáig számottevő ellenállás nélkül működőképesnek mutatkozott.

[46] Ripp Zoltán: Rendszerváltás - rendszerbomlás. In: *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Szerk.: Majtényi György–Szabó Csaba. ÁBTL–Kossuth Kiadó, Budapest, 2008, 23–38.

TAKÁCS RÓBERT

Kádár János propagandája

„A természet lágy ölén majd jólesik a sziklatúra, a jó levegőt biztosítja a proletárdiktatúra" - hangzik el egy mosópor- és egy kozmetikai hirdetés között a *Hófehérke és a hét elgyötört törpe* című kabaréjelenetben, amire az Agárdi Gábor által játszott főszerkesztő így kiált fel: Nem, ezt hagyja ki! A rendszernek nincs szüksége reklámra![1]

Valójában persze a rendszer nagyon is igényelte a reklámot, az egész - lapoktól a KISZ-klubokig terjedő - tömegkommunikációs, agitációs és propaganda-eszköztár alapvető feladata volt a rendszer „reklámozása". A fenti kabaréjelenetből vett részlet is ennek a megnyilvánulása, hiszen azt a rendszert „reklámozza", amelynek „nincs szüksége reklámra", miközben összekacsint a nézővel, hogy na persze, ám ott van abban egy „de azért ez mégse" is.

Az alábbi tanulmány azonban nem a rendszer egészének propagandájával foglalkozik, hanem az ország politikai életét több mint három évtizeden keresztül irányító Kádár Jánoséval. Mindebben a legnagyobb nehézséget nem a hosszú elemzési periódus okozza. Annak ellenére nem, hogy Kádár hatalomra jutása és 1988. májusi pártelnökké „buktatása" között hatalmas kommunikációs forradalom történt a világban. A nyomtatott sajtó, amelynek „tiszteletére" Kádár szocializálódott, visszaszorult - bár ez a példányszámokban az államszocialista rendszerekben alacsonyan tartott lapárak miatt nem tükröződött vissza -, és a legfontosabb médiummá a televízió lépett elő. Európa nyugati felén az európai televíziós modell is felbomlott:

[1] Szilágyi György: *Hófehérke és a hét elgyötört törpe.* http://www.nemokap.hu/ir/hofeher.htm (utolsó letöltés: 2012. augusztus 15.).

kereskedelmi és műholdas sugárzású csatornák kezdték meg- és elhódítani a közönséget. Mindez a politikai kommunikációt is alapvetően átrendezte, a politikusok létszükségletévé vált a médiafigyelem megszerzése, a médiaesemények kreálása, az ezt kísérő imázsépítés.[2] Kádár Jánostól, aki sohasem tudta igazán megkedvelni a televíziót, távol állt a médiatudatos viselkedés, és az adott politikai viszonyok között - elsősorban a politikai versengés alól felmentve - megengedhette magának, hogy a sajtóhoz, rádióhoz, televízióhoz fűződő viszonya ne változzon. Míg az Egyesült Államokban az 1960-as választási küzdelem végkimenetelét már a televízió döntötte el, osztrák partnerét, Bruno Kreiskyt pedig azért nevezték napkancellárnak, mert rendkívül jó érzékkel bánt az őt körüldongó sajtó képviselőivel, Kádár János médiamegjelenítése meglehetősen állandó - és szürke - maradt 1956 és 1988 között. Azonban az új eszközök kihasználatlansága nem elsősorban rendszerfüggő jelenség volt: hetvenes évekbeli lengyel vezetőtársa, Edward Gierek például „haladt a korral", és főleg az elektronikus médiát igyekezett használni.[3]

A nehézséget ezért sokkal inkább a különböző fogalmak - személyi kultusz, vezérkultusz, imázsépítés és propaganda - különválasztása okozza. Kádárról az alapvetően rögzült történészi kép a „kultusz nélküli ember".[4] A személyi kultusz egy alapvetően eufemisztikus kifejezés, amelyet Nyikita Hruscsov vezetett be a politikai szótárba, és amely szemérmesen a sztálinizmust takarta. Egyszerre szolgálta azt, hogy ne kelljen megnevezni Sztálint - ott - és Rákosit sem - itt -, ám egyben az egész hatalomgyakorlási módra is vonatkozott. Ez utóbbi ellentéte a kollektív vezetés. Amikor Huszár Tibor Huszár Istvánt, az MSZMP egyik vezető gazdaságpolitikusát idézi arról, hogy Kádár idején is kialakult egyfajta személyi kultusz, arra gondolt, ez a kollektív vezetés sérült.[5] Ugyanakkor Kádár éppenséggel nagyon is vigyázott rá, hogy formailag a kollektív döntéshozatal ne sérüljön, meggyőzéssel, tekintélyével, káderpolitikával és jó taktikai érzékkel tartotta fenn dominanciáját a vezető párttestületekben. A vezérkultusz szűkebb fogalom: a politikai vezető iránti hódolat rögzült rendszere, amelyben a társadalom minden tagjával szemben elvárás az ahhoz való alkalmazkodás. Célja legitimációs, de nem pusztán az adott vezető, hanem a rendszer egészének legitimálását szolgálja.[6] A kultusznak rítusai, ikonjai (képei, fizikai megjelenési formái), „szent szövegei" vannak, amelyek megerősítik a vezető tiszteletét. Ezzel szemben valamiféle - pozitív vagy negatív - imázsa minden vezetőnek kialakul, gyakran tudatos nyilvánossági építkezés eredményeképp. Nem társulnak hozzá rituális kellékek, ám a kultuszépítésben fő elemei felhasználhatók. Végül a propaganda fogalmáról: nem mást takar, mint a kommunikáció egy formája, amelynek célja a közönség véleményének, beállítódásának a befolyásolása, és amely a tényeket e célnak megfelelően válogatja és rendezi el. Ez utóbbi mindenképpen létezett a „kultusz nélküli emberrel" kapcsolatban is.

Kádár János a személyi kultusszal szemben határozta meg hatalomgyakorlását - és ezzel egyben önmagát. A még életében - 1982-ben - megjelent, Gyurkó László által írt életrajza sokkal inkább korrajz, amelyben két párhuzamos életrajz is felsejlik: az 1905-ben született József Attila mint pozitív párhuzam, munkásmozgalmi harcostárs, míg a politikai ellenfél Rákosi egyfajta ellenpontként. Rákosi számító, mesterkélt, az ideologikus merevségtől elszakadni képtelen mozgalmár, vele szemben Kádár természetes, őszinte és emberi.[7] Rákosi a néptől

[2] Lásd Bajomi-Lázár Péter: A politika mediatizálódása és a média politizálódása. *Médiakutató*, 6. évf. (2005) 1. sz. 39–51.

[3] Marcin Zaremba: The Second Step of a Ladder: The Cult of the First Secretaries in Poland. In: Apor Balázs–Jan C. Behrends–Polly Jones–E. A. Rees (Eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc.* Palgrave Macmillan, Houndmills–New York, 2004, 261–267.

[4] Lásd Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011, 200–214.

[5] Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza,* II. kötet. Szabad Tér–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2003, 264.

[6] E. A. Rees: Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions. In: Apor–Behrends–Jones–Rees, i. m. 4.

[7] Gyurkó egyik példája a két politikus *Szabad Nép* 1946. decemberi körkérdésére adott válasza. Kádár az év eseményei közül a kommunista és a parasztpárti politikusok közti labdarúgó-mérkőzésre emlékezett vissza (amelynek eredményét - 0-3 - a *Szabad Nép* nyáron szemérmesen elhallgatta), és azt a tanulságot vonta le, hogy a pálya széléről könnyebb okosnak lenni. Rákosi ezzel szemben a falut agitálni járó kommunistákról beszélt, akik egy idős néni ablakát elvitték megjavítani, de csak két héttel később tudták visszavinni, mert

elszakadt vezetőként jelenik meg az emlékezetben is. „Hogy vagyunk? Hogy vagyunk? – tréfálkozik Rákosi elvtárs. – Jól vagyunk! Jól vagyunk! – tréfálkoznak a parasztok" – írja Esterházy Péter a *Javított kiadás*ban.[8] Mindez összhangban áll Friedrich és Brzezinski totalitárius rezsimekről írt elemzésével, miszerint a vezető információs vákuumba kerül, a hozzá eljutó üzenet torzított, szépített, nem működik a visszacsatolás.[9] Kádárról inkább olyan – valóságalapú – történetek keringtek, hogy utazásaikor a kormányváró helyett jobban szeretett a Pongrác úton felszállni a különvonatra, ahol mindig volt pár szava a személyzethez, kérdezgette őket, tudnak-e új Kádár-vicceket, és küldetett nekik káposztás lepényt.[10] Kádár a viccekből is gyakran pozitívan jött ki, főleg ha Brezsnyevvel, Ceauşescuval került össze. Száraz György pedig 1982-ben olyan Kádár-vicceket hozott fel, amelyek a szerző szerint azt bizonyítják, hogy az egyszerű emberek Kádár mellett álltak. Így az 1964 októberében, Hruscsov leváltásakor terjedő kérdés: Vajon ki ér haza előbb? Kádár Varsóból vagy Rákosi Taskentből? Vagy a nőgyógyászát az 1970-es évek elején felkereső nő, akivel az orvosa tudatja, hogy változó korba ért. Mire a nő „riadtan kérdi a doktortól: De ugye Kádár marad?"[11]

Az 1940-es évek végén kiépülő államszocialista diktatúrák alapvonása volt a szovjet modell másolása, amibe a Sztálin-kultusz helyi változatai is beletartoztak.[12] 1953 után ez is megváltozott, egyes országokban a vezérkultusz a rendszer stabil vagy visszatérő eleme maradt

elromlott a teherautójuk. De így annál nagyobb volt a kommunisták ellen ágálók kudarca, és sokat nőtt a kommunisták tekintélye. Gyurkó szerint tehát míg Kádár egy valós, személyes történet önironikus, emberi ábrázolását adta, addig Rákosi egy meglehetősen életidegen politikai tanmesét mondott fel. Gyurkó László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel.* Budapest, Magvető, 1982, 156–159.

[8] Esterházy Péter: *Javított kiadás.* Magvető, Budapest, 2002, 172.

[9] Carl J. Friedrich–Zbigniew K. Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.* Harvard University Press, 1965, 135–136.

[10] Huszár, i. m. 260.

[11] Száraz György: Az ő titka, meg a mienk. *Társadalmi Szemle,* XXXVII. évf. (1982) 6. sz. 79–85.

[12] Lásd Jan C. Behrends: Exporting the Leader: The Stalin Cult in Poland and East Germany (1944/45–1956). In: Apor–Behrends–Jones–Rees, i. m. 161–178.

– így Albániában Enver Hodzsa és Jugoszláviában Tito kultuszát nem kezdték ki a változások, míg Romániában Nicolae Ceauşescu épített ki magának sztálini jellegű kultuszt. Persze ezek jellege más volt. Tito valódi karizmatikus vezető – partizánhős – volt, aki saját erőből jutott hatalomra, és akinek a kultusza egyben egyre inkább a soknemzetiségű állam összetartását is szolgálta. Ceauşescu eluralta a román nyilvánosságot, a sajtóban talán csak a sportrovat volt felmentve az alól, hogy a Conducătorról szóljon, a hírek nap mint nap a neki szervezett „áleseményekről" tudósítottak. Tito kultusza – vagy éppen a kubai vezetőké, Castróé, Che Guevaráé – e politikusok karizmatikus tekintélyén alapult, míg mások esetében e karizmát is igyekeztek az intézményes legitimációval és propagandával pótolni.

A vezérkultuszról írt tanulmányok a kultusz nyomait elsősorban a párt- és állami rítusokban, állami ünnepeken, születésnapok környékén,[13] valamint a mindennapi vizuális környezetben, az emlékezés helyein – mauzóleumok mélyén és szobrok, emlékművek tövében – és a médiában igyekeznek megragadni. Ha a pártvezetők születésnapját nézzük, Kádár esetében aligha lehet kultuszról beszélni – különösen ha Rákosi Mátyás „hetedhét országra szóló" 60. születésnapjával vetjük össze.[14] Sőt éppen ennek ellenpontozására 1962-ben Kádár ötvenedik születésnapját szinte elrejtették a közönség elől, míg a 60. és 70. születésnap a napilapokban üdvözlőtáviratostul szerény kétoldalas, nem túl eredeti összefoglalót eredményezett, más lapok egy-egy fénykép és a KB rövid üdvözlete erejéig tértek ki az eseményre, csupán egy-egy irodalmi folyóirat közölt néhány oldalas önálló írást Kádárról.[15] Még az a „csúfság" is megesett, hogy 1972-ben, amikor Kádárt az új gazdasági mechanizmust ellenző baloldali belső ellenzéke szorongatta Brezsnyevvel egyetértésben, és Kádár taktikai okokból felajánlotta visszavonulását a Politikai Bizottságban, a születésnapjáról szóló beszámoló túloldalán a *Népszava* Sió papát köszöntötte. A riportból

[13] Lásd erről Kádár János kapcsán: Majtényi György: Kádár kerek évfordulói. *Múlt-kor,* 2011. tél, 80–89.

[14] Lásd Nemes János: *Rákosi Mátyás születésnapja.* Láng Kiadó, Budapest, 1988.

[15] Lásd 1972-ben: Darvas József: Kádár János hatvanéves. *Kortárs,* 16. évf. (1972) 6. sz. 933–935.

kiderült, hogy a BKV autóbusz-vezetője betöltötte 60. életévét és nyugdíjba vonul.[16]

Azt se feledjük, hogy a vezető politikusok pályájával rendszerint a plurális sajtó is foglalkozik kerek évfordulóikon. Az Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones és E. A. Rees által szerkesztett kötet értékelése se annyiban tér el Rainer Jánosétól, hogy „erős motivációja" van a Sztálin utáni vezérkultusz nyomainak felkutatására, így például Gomułka és Gierek esetében a születésnapokat és állami ünnepségeket - köztük a felvonulásokat - is így értelmezi,[17] miközben hangsúlyozza, hogy a desztalinizáció nyomán a tartalom és a mérték is sokat változott. Ezenfelül az élők helyett a halottak kultusza került előtérbe - Lenin általánosan, de Bulgáriában például Dimitrov, Magyarországon Lenin mellett a nemzetközi munkásmozgalomban kisebb fajsúlyú mártíroké, mint Rózsa Ferenc vagy Ságvári Endre.

Kádár esetében nehéz is lenne máshol megragadni a kultusz nyomait, mert a propagandagépezet nem Kádár János személyére volt kalibrálva. Az MSZMP első titkára nem szerepelt sokat sem a nyomtatott sajtóban, sem az elektronikus médiában. Volt, hogy hetek is elteltek anélkül, hogy a lapok címoldalára került volna. Ha nem rendeztek valamilyen nagygyűlést, nem szólalt fel a parlamentben, nem fogadott külföldi vendégeket, vagy utazott ő maga, az agitprop vezetés nem igényelte Kádár jelenlétét a lapokban, mert Kádár maga sem igényelte. Az APO belső szabályzatban rendezte a PB-tagok látogatásainak nyilvános megjelentetését, és ez alól Kádár sem követelt magának kivételeket. Mint PB-tag rá is vonatkozott, hogy a Politikai Bizottság hozzájárulása nélkül nem jelentet meg cikkeket. Válogatott cikkei és beszédei természetesen neki is - és vezetőtársainak is - megjelentek,[18] Kádárnak átlagosan háromévente gyűlt össze egy kötetre való anyaga. 1964-ben a Kossuth 15 300 példányban adta ki a *Tovább a lenini úton* című válogatást. Ugyanebben az évben, ugyanennél a kiadónál Diego Viga *A mangófa árnyékában* című krimijének példányszámát 30 200-ban határozták meg.[19] A párt kiadójánál is tiszteletben tartották, hogy Vicente Crespo kolumbiai földbirtokos gyilkosára többen kíváncsiak, mint a rumi téeszben elhangzott beszédre - avagy a keresztfinanszírozás már a gazdasági reform előtt is nagy úr volt. Jellemző volt ugyanakkor Kádárra, hogy a főszerkesztőkkel a sajtóhatározatban előírt találkozókat sem tartotta,[20] és nem kerülte meg az APO vezetőjét vagy az ideológiai titkárt a nyilvánosság kérdéseiben.

A Kádár János körüli propagandát nem érdemes összevetni Ceauşescuval vagy azzal a Brezsnyevvel, aki a vicc szerint csak három kitüntetést nem kaphatott meg: a hős városnak, a hős anyának és a tiszta udvar, rendes háznak járót. Titóval sem. Nem csak az volt elképzelhetetlen, hogy a hetvenes évek elején Richard Burton főszereplésével filmet forgassanak a magyar első titkár életének bármely epizódjáról[21] - már csak azért sem, mert Kádár 1945 előtti illegális tevékenysége, a sikertelen átszökési kísérlete a jugoszláv partizánokhoz, a Rajk-per idejére eső belügyminisztersége, a börtönévei vagy az 1956-os szerepe nem is kínáltak alkalmas alapanyagot. A hatvanas évek Magyarországán már az sem fordult elő, ami a berlini vagy varsói hivatalokban, sőt egyes üzletekben még később is igen, hogy például a fodrászipari ktsz-ek helyiségeiben kint függjön az első titkár portréja.[22] A „személyi kultusz" vádjával sem kellett az alábbi módon vias-

[16] B. Varga Zsuzsa: Sió papa 33 éve. *Népszava*, 1972. május 26.

[17] Lásd Marcin Zaremba: The Second Step of a Ladder: The Cult od the First Secretaries in Poland. In: Apor–Behrends–Jones–Rees, i. m. 261–277.

[18] Kötetei évszámmal: *Szilárd népi hatalom: független Magyarország* (1958); *A szocializmus teljes győzelméért* (1962); *Tovább a lenini úton* (1964); *Hazafiság és internacionalizmus* (1968); *A szocialista Magyarországért* (1972); *A fejlett szocialista társadalom építésének útján* (1975); *Internacionalizmus, nemzeti érdek* (1976); *Internacionalizmus, szolidaritás, szocialista hazafiság* (1977); *A szocializmusért – a békéért* (1978); *Szövetségi politika – nemzeti egység* (1981); *A békéért, népünk boldogulásáért* (1985). Ezeken kívül a hetvenes évek közepén és a nyolcvanas évek második felében jelentek meg két, illetve három évtizedet átfogó válogatások is.

[19] Jelentés az Agit.-Prop. Bizottságnak a Kossuth Könyvkiadó 1964. évi munkájáról és 1965. évi tervéről (1964. szeptember 30.) - MOL M-KS 288. f. 41. cs. 32. ő. e.

[20] Naményi Géza feljegyzése a tájékoztatás helyzetéről, problémáiról, fejlesztésének feladatairól, 1963. MOL M-KS 288. f. 22/1963. cs. 11. ő. e.

[21] A sutjeskai áttörésről 1973-ban készült jugoszláv partizánfilmben (*Sutjeska* - magyarul: *Az ötödik támadás*) Titót a hollywoodi sztár alakította.

[22] Rainer, i. m. 202.

kodnia például Szirmai Istvánnak vagy Darvasi Istvánnak a hatvanas évek elején, ahogy azt a Német Újságíró-szövetség elnöke, Georg Krausz tette 1961 decemberében: „Az ellenfeleink tajtékzó gyűlölete megerősít minket, újságírókat abban, hogy pártállástól függetlenül egységesen a makulátlan, legtekintélyesebb és legalkalmasabb munkásvezetőt és NDK-államférfit lássuk és tiszteljük Walter Ulbricht személyében. És nem fog Önöknek, Uraim, Nyugat-Németországban és Nyugat-Berlinben sikerülni bebeszélni nekünk, hogy nálunk Walter Ulbricht körül személyi kultusz működik. A személyi kultusz szorosan összefonódik a merev dogmatizmussal. És hogyan lehet a dogmatizmus elősegítésével megvádolni egy olyan embert, akitől a következő szállóige származik: »A legelső állampolgári kötelesség a gondolkodás.«"[23] Nagyívű próbálkozás a tartalom és a forma nyilvánvaló ellentmondásával. Ugyanakkor előfordult – korántsem gyakran –, hogy a hazai publicisztika egy-egy kádári fordulatot, olykor banális közhelyet felkapott, visszaidézett, és a május elsejei felvonulók is találkozhattak a városban Kádár János portréival: de nem a menet élén, hanem a város forgalmas csomópontjain, és nem egyedül, hanem magyar és külföldi politikusok képeinek társaságában. Az a néhány tábla szinte elveszett a városban az 1954-ben készült 15 ezer Nagy Imre- és Rákosi Mátyás-plakáthoz képest.[24]

A hazai propaganda tehát nemhogy nem törekedett neosztálinista jellegű vezérkultuszt ápolni, de még a desztalinizált változat jellemző vonásaival is óvatosan bánt. Mindez Kádár személyiségéből, politikai múltjából és hatalomra kerülésének módjából is adódott. Utóbbiról szólva: 1956 ellenforradalmi értékelése a kádári bő három évtized alapmítosza maradt. Az évfordulóról rendszeresen megemlékeztek, annak fő dátuma nem október 23., hanem november 4-e lett, amely alkalommal elsősorban október 30-ára és a pártszékház védőire emlékeztek meg. Erre a párton belül lehetett építeni, de a párton kívül már nem. A rendszer legitimációját széles körben nem ez, hanem a jóléti intézkedések, az életszínvonal-politika és a „legvidámabb barakk" kisebb-nagyobb – kulturális, személyi és anyagi – szabadságai, szabadságai szolgálták. Azon túlmenően, hogy mindezt absztrakt volta miatt is nehéz a személyes propaganda nyelvére lefordítani, nem is a legalkalmasabbak arra, hogy a propaganda nyíltan vállalt vezérmotívumai legyenek, hiszen az üzenet egyértelműen az lehetett volna, amit viccek és egy-egy kabarétréfa mondott ki: nálunk mégiscsak jobb, mint a szomszédban.

[23] Georg Krausz: Journalisten arbeiten für das höchste Menschheitsideal. *Neue Deutsche Presse,* 1962. 1. sz. 7.

[24] MOL M–KS 288. f. 5. cs. 73. ő. e.; MOL M–KS 276. f. 53. cs. 169. ő. e.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a párt propagandistái ne igyekeztek volna megteremteni egy Kádár-imázst – amelynek kialakítása, mítosszá gyúrása amúgy a kultikus gyakorlatnak is előfeltétele. A legkorábbi próbálkozás 1957 augusztusából való, amikor a *Népszabadság* tudósítója beszámolt arról, hogy Kádár János, Apró Antal és Rónai Sándor krími nyaralásáról hazafelé meglátogatta a magyar VIT-küldöttséget Moszkvában. A Kádár-imázs meghatározó toposzai már ekkor feltűntek: közvetlensége, természetessége és egyszerűsége, ahogy együtt reggelizik és a „kosztolásról" beszélget a magyar fiatalokkal. Többek közt megtudhatjuk, hogy Kádár – vendéglátói bánatára – keveset evett a nyaraláson, illetve hogy a szovjet szakácsuk a Krímben a magyar konyha iránt érdeklődött, ezért Kádár felesége megtanította, „hogyan csinálják nálunk a káposztás cvekedlit". Összekacsintós humora, ahogy felrója Major Tamásnak, hogy előző nap többször is kereste a szállásán, nem biztos, hogy a Nemzeti Színház igazgatója csak a Hamlet-előadáson járt. Sőt a magyar delegáció mellett ülő svájciak elképedve nézik, kinek örülnek ennyire a magyarok, ám hamarosan ők is sorba állnak, hogy kezet fogjanak vele, vagy aláírást kérjenek albumukba. Ám az 1956-os forradalom emléke még friss, a hazai sajtóban sem megkerülhető: az egyik svájci fiú rákérdez, mi okuk is van a magyaroknak arra, hogy ennyire örüljenek Kádár látogatásának. De a miniszterelnök kivágja magát: „Hát örülnek, hogy egy földijükkel találkoznak..."[25]

A továbbiakban a Kádár-kép állandóságát és formálódását három olyan propagandaigénnyel készült úti beszámoló alapján mutatom be, amelyeket nagyjából egy-egy évtized választ el egymástól. Az első kettő a *Népszabadságban* jelent meg 1963-ban, illetve 1974-ben, míg a

[25] Kalmár György: Kádár, Apró és Rónai elvtársak meglátogatták VIT-küldöttségünket. *Népszabadság,* 1957. augusztus 3.

harmadik Gyurkó László 1982-es könyvében.[26] A három beszámoló mindegyike Kádár és a vezetettek közti viszonyra koncentrál, utóbbi kategóriába az egyszerű munkás, tsz-paraszt éppúgy beletartozik, mint a vállalatigazgató és megyei pártfunkcionárius.

A három rendkívül hasonló útinapló közül az első, 1963-as cikk – bár már tartalmazza ugyanazokat az „eposzi kellékeket", mint a későbbi két írás – egy szempontból kirí. „Abban a percben, amikor Kádár János elvtárs a nyíregyházi vasútállomáson Szabolcs-Szatmár megye földjére lépett, sűrű, életet fakasztó májusi eső hullott a Nyírségre. Két koros magyar mellé kerültem. Egy közeli szövetkezet emberei. Arcukon vízcseppek fénylettek, egyikük halkan, anélkül, hogy egy pillanatra is levette volna a szemét a kedves vendégről, hallottam, ennyit mondott: »Vele jött az eső...« A szürke vízfüggöny mögött szivárványt vetett az első találkozás sok-sok színe, öröme és kitűnő családias hangulata, amely aztán három napon át mindenütt körülvette Kádár János elvtársat, ahol közeli munkatársainak kíséretében megfordult." Így kezdi Horváth József a kollektivizálási hajsza levezénylése, a VIII. kongresszus, a szocializmus alapjai lerakásának kimondása, a „személyi kultusz" törvénytelenségeiért felelősök körének lehatárolása, a konszolidáció sikerét befelé amnesztiával, kifelé U Thant látogatásával demonstráló Kádár nyírségi körútjának ismertetését. Egy kis kacérkodás a természetfelettivel, olyan asszociáció, amely a későbbiek során teljességgel hiányzik Kádár propagandájából. De 1963-ban ez nem volt teljesen egyedülálló eset. Február végén a *Népszabadság* karikaturistája megrajzolta

[26] Horváth József: Nyírségi emberek között. *Népszabadság*, 1963. június 2.; Szamosi Károly: Programon kívül. Jegyzetek Kádár János Szabolcs-Szatmár megyei látogatásáról. *Népszabadság*, 1974. március 31.; Gyurkó, i. m.

az egész Politikai Bizottságot. A tablón ott volt Biszku, az edző, Ilku Lutherként mint iskolareformátor, Szakasits – egyben MÚOSZ-elnök – mint rikkancs, az egy szem nő, Benke Valéria pedig hogyan máshogy, mint a *Társadalmi Szemlét* kifőző háziasszony. Az egész kompozíció közepén Kádár János domborított, amint izmos Odüsszeuszként áthajóz két szirénsziget között – tán csak azért nem Szkülla és Kharübdisz jelezte a kétfrontos harc jobb- és baloldali célpontjait, mert a tengeri szörnyek megrajzolásában a hazai karikaturisták kevésbé voltak gyakorlottak, mint a vonzó fiatal nők ábrázolásában. Mindenesetre akkor, amikor a szocialista realizmus Sztálin alatt kialakult kliséivel való szakítást kifejező deheroizálás a művészetekben a desztalinizáció egyik kulcsszavává vált, az MSZMP lapjában sikerült Kádárról alighanem az egyetlen olyan karikatúrát közölni, amelyben az első titkár egyszerre tetszeleg a hős pózában és veszik körül fedetlen mellű nők.[27]

A leírás a továbbiakban már inkább az ösvényt tapossa ki: a természetfelettitől gyorsan visszakanyarodik a hétköznapihoz, az emberit és családiast hangsúlyozza. Így bár Kádár mintegy tízezer emberrel „folytatott kurta, tömör eszmecserét... többüket később is úgy emlegette – nevük és egyéniségük fő jegyei szerint – mintha hosszan együtt dolgozott volna velük". A közelséget erősítik meg a közvetlen gesztusok, mint amikor az első titkár megdicséri a tömegen átvágó 76 éves paraszt erős kézfogását, és a nyelv, amelyet használ, hiszen hasonlatait, képeit az egyszerű dolgozó emberek világából meríti.[28] Az utazás kísérőjelensége a spontán szeretet és érdeklődés, a mindenféle szervezés nélkül összeverődő tömeg az út szélén, ami programon kívüli rövid megállásokat tett szükségessé, hogy Kádár „hirtelen elhatározással... az adjonistenre fogadjistent mondjon". A vezető és vezetettek viszonyát összhang és egyetértés jellemzi: „ketten voltak ott, Kádár elvtárs,

[27] *Népszabadság*, 1963. február 27.

[28] „Az nem rossz, hogy itt sok sportszerető ember van. Amikor valaki a meccsen van, sose izgassa, hogy mi lehet azzal a menetvágóval. De amikor itt van a munkahelyén, akkor ne a csapat erőnléte foglalkoztassa, hanem teljes figyelemmel és odaadással dolgozzék."; „Én azt mondom, a májusi eső aranyat ér, de a szorgalmas munka az igazi aranycsinálás. Ha valaki emberül megkapálja a kukoricáját, és utána imádkozik egyet [esőért], az szerintem nem árt..."

és szemközt a sokaság. Mert az a sokaság egyetlen érző, együtt gondolkodó személyiséggé sűrűsödött..." Ugyanakkor a felelős beosztásban dolgozókkal szemben keményebbek voltak az elvárások: Kádárt nem lehet megvezetni, hiába kísérli meg a Mezőgazdasági Gépjavító Vállalat igazgatója a szép adatokat sorolni, az első titkár tisztában van azzal, hogy van ott tervelmaradás is. Nem véletlen, hogy az utolsó helyszín a gyár: a cikk egyetlen konkrét üzenete ugyanis az, hogy mindenki végezze becsületesen a munkáját, „minden érték a szorgalmas emberi munkából fakad" – és a szerző zárszava szerint az egész körút értelme is az volt, hogy „ihlető és serkentő eseménye volt ez a látogatás egész Szabolcs-Szatmár megye népének..."[29]

Egy évtizeddel később a *Népszabadság* új gazdasági mechanizmussal szemben álló főszerkesztő-helyettese, Szamosi Károly kísérte el – szintén a Nyírségbe – az első titkárt. A bevezetés a sablon szerint ugyancsak a látogatás körülményeivel indít, ám a természetfeletti képek helyett a bürokratikus ügymenetet írja le – illetve annak kiiktatását... kizökkenését. Ugyanis a percre pontosan megtervezett programot az emberek szeretetének spontán megnyilvánulásai rendre megszakítják: „Nem biztatta például senki sem a gyári munkásokat, hogy álljanak sorba kezet szorítani a párt első titkárával, és ugyancsak senki sem mondta a szocialista lánybrigád tagjainak, hogy a naplójukba beírt kedves szavakat egy-egy puszival viszonozzák, és nem szervezték a megye útjai mentén kalapjukkal integető idős parasztembereket sem." Hangsúlyos a kimondatlan szembeállítás: Kádár körül nem személyi kultusz van, hiszen a kultusz szervezett, rítusai ismétlődők, az alattvalókkal szemben pedig a részvétel és az igazodás elvárás. Itt mindennek az ellenkezője zajlik: a részvétel önkéntes, hódolat helyett spontán szeretetmegnyilvánulások. Így lesz Fehérgyarmaton egy városnéző sétából „valóságos május 1-i felvonulás". A további forgatókönyv is nagyon hasonló: látogatás „a homokon épült gumigyárban", számokat soroló igazgató, a XI. kongresszusra való felkészülés. Ebben az értelmezési keretben a politika sem más, mint munka, a nép szolgálata.[30] Így – egyszerű dolgozóként – ábrázolja Kádárt a *Népszabadság* karika-

[29] Horváth József: Nyírségi emberek között. *Népszabadság*, 1963. június 2.

[30] Szamosi Károly: Programon kívül. Jegyzetek Kádár János Szabolcs-Szatmár megyei látogatásáról. *Népszabadság*, 1974. március 31.

(Mészáros András rajza.)

túrája is 60. születésnapja alkalmából: az MSZMP első titkára szerényen kivárja a sorát – bár egyértelműen ő a kép főalakja, ketten is állnak előtte –, hogy átvehesse a Kiváló Dolgozó kitüntetést.[31]

Horváth József 1963-as cikkében is megbújt már az üzenet, amit Szamosi Károly részletesebben is kifejtett: Kádár János személyének és az MSZMP politikájának, a politikai rendszernek az összemosódása és tudatos összemosása. „Mindez a szeretet és tisztelet közvetlenül természetesen a személynek, Kádár János elvtársnak szól, aki egész életútjával és csaknem két évtizedes tevékenységével a párt első posztján rendkívüli népszerűségre és megbecsülésre tett szert. S ezzel együtt egyidőben szól pártunk országépítő politikájának, amelynek lényegét leginkább az ő tevékenységében ismerte meg és tapasztalja népünk" – írja Szamosi. 1974-ben még szinte elválaszthatatlan, hogy Kádár nyer-e legitimációt a rendszer eredményei, a növekvő életszínvonal, a munkahelyek biztonsága, a szociális ellátások révén, vagy a rendszernek biztosít pótlólagos legitimációt – az ekkor már 62 éves – Kádár meglehetősen széles körben elfogadott és egyre inkább atyai személye.

[31] *Népszabadság*, 1972. május 26.

1982-ben – megtorpanó gazdasági növekedés mellett, az államcsődöt nyugati banki manőverekkel elkerülve,[32] a reformok új hullámának beindítása közepette – inkább ez utóbbi volt a cél. Rainer M. János aláhúzza: Gyurkó furcsa Kádár-életrajza, amelynek legfeljebb ötöde volt arcképvázlat, a többi történelmi háttér, nem az első titkár személyének propagandáját szolgálta, hanem a párt politikáját, az új társadalmi alku megteremtését.[33] Ám mindehhez a 70 éves Kádár személye tűnt leginkább alkalmas hívószónak. A kötetben Gyurkó is leírt egy vidéki utazást, amelynek során kirajzolódnak Kádár emberi és vezetői erényei. Tiszteli munkatársait, így időben érkezik, mint mindenhova, ha ehhez az is kell, hogy megálljanak egy negyedórára, és igyanak egy sört. Ellenben akkor sem állítják le a kedvéért a forgalmat, ha késésben vannak: félreérthetetlen utalás Ceauşescura – avagy: csak körül kell nézni, nálunk még mindig mennyivel jobb, mint a szomszédban. Ezt az üzenetet erősíti az ebéd és a találkozó a megyei vezetőkkel. Kádár nem engedi magát kiszolgálni, maga szed ételt, keveset eszik, de nem hagy ételt a tányéron. A tanácskozáson nem akar főszerepet játszani, nem mond megfellebbezhetetlen igazságokat, nem oszt „bölcs tanácsokat", mondván, a helyi viszonyokkal úgyis a helyi vezetők vannak tisztában – ami 20 éve még nem teljesen így nézett ki Horváth beszámolójában. Egy összevetés a nyugati politikusokkal is van: az „elmaradhatatlan" városi sétán – akárcsak 1963-ban és 1974-ben – spontán tömeg veszi körül az első titkárt, de Kádár kísérői nyugodtak, míg hasonló helyzetben – Gyurkó szerint – egy kapitalista ország vezető politikusának testőrei rendkívül feszültek. Könnyen dekódolható utalás: a nyugati politikus elszakadt a néptől, míg Kádárt őszinte szeretet veszi körül.[34]

Mégis mi jellemzi ezenfelül a Gyurkó által megrajzolt Kádárt? Egyszerre szilárd elviekben és reálpolitikus, aki hallgat a józan észre: „Csak a józan ész segít, a valóságérzék, hogy az eszméből milyen lehetőségek között mi valósítható meg. Különben az elméletből dogma lesz."[35] Következetes, akinek politikája lényegében 1956 óta egyenes

[32] Torda Csaba: A nemzetközi valutalaphoz történő csatlakozásunk és az azt megelőző időszak krónikája. *Valóság*, 50. évf. (2007) 6. sz. 90–100.

[33] Rainer, i. m. 212–213.

[34] Gyurkó, i. m. 368.

[35] Uo. 365.

vonalon, cikcakkok nélkül halad. Nem hiába választotta Száraz György a könyvismertetésében a következő Marcus Aurelius-idézetet mottóul: „Akinek életcélja nem egységes és nem mindig ugyanaz, az nem tud egész életén át egy és ugyanaz maradni."[36] Ehhez azonban Kádár múltját alaposan meg kell szűrni, elsősorban a 40-es évek végének politikai tablójáról kell kiradírozni, belügyminiszteri és a Rajk-perben játszott szerepéről kell hallgatni, vagy legalábbis bagatellizálni azt. Kádár olyan politikusként tűnik fel, aki nem uralkodni akar, hanem szolgálni, aki a hatalmat keresztként hordja, nem pedig élvezi.[37] Kádár két dologtól fél, húzza alá Száraz: a fogorvostól és a hatalomtól. Utóbbitól jobban. És emellett olyan államférfi, aki az ország érdekeit nem rendeli alá Moszkvának, aki azt vallja: „ha Moszkvában esik az eső, Magyarországon nem kell kinyitni az ernyőt."[38]

Következetesen, ugyanabban az irányban: ez az üzenete a *Ludas Matyi* XII. kongresszust köszöntő karikatúrájának is, amely Kádár Jánost a 12-es busz sofőrjeként – egyszerű dolgozó, aki történetesen vezető – ábrázolja.[39] A vonal változatlan – és jó.

Gyurkó könyve is mutatta, a nyolcvanas években a rendszernek már szüksége volt a reklámra. Nem hiába került 1981-ben napirendre az is, hogy az ifjabb nemzedékekre ráfér egy alapos történelmi kurzus, hogy megértsék a Kádár-rendszer legfontosabb legitimációs mítoszát, miszerint

[36] Száraz, i. m. 80.

[37] Gyurkó, i. m. 263–264.

[38] Uo. 344.

[39] *A magyarok krónikája*. Szerk.: Glatz Ferenc. Magyar Könyvklub–Officina Nova, Budapest, 2000, 755.

1956-ban ellenforradalom volt, de sikerült a szocialista vívmányokat megmenteni? A 25. évfordulóra a *Népszabadság* és a Magyar Rádió is többrészes történelmi és dokumentumsorozattal készült.

A nyilvános szféra irányítása is egyre többször hangot adott annak a véleményének, hogy az újságíróktól a szükséges támogatást nem kapja meg. Nem véletlen, hogy 1982 és 1985 között a KB – illetve az APO – egymás után cserélte le az országos napilapok főszerkesztőit és az MTV elnökét. Az 1983-as agitációs és propagandatanácskozást Aczél György azzal zárta, hogy túl kell lépni az újságírók körében jellemző „kishitűségen", amely nem meri felvállalni a rendszer nyilvánvaló vívmányait sem. Hangsúlyozta, a demokrácia tekintetében sem kellene szégyenkezni: ha a magyar választásokon a jogosultak 60 százaléka nem menne el szavazni, a nyugati média azt harsogná, hogy hatalmas az érdektelenség, megbukott a rendszer. Míg – rótta fel a magyar sajtónak – az USA-ban a választókorúak 63 százaléka nem szavazott, addig ezt a hazai lapok és hírműsorok vonakodtak kihasználni. Az esetleges kitörési pontot Kádár és a magyar külpolitika jelentette. A Kádárnál öt hónappal fiatalabb veterán újságíró, Boldizsár Iván azt vetette fel, hogy a „tenyeres-talpas, szemérmetes" önpropaganda „nem veszi észre", hogy egész Európa előtt „nagy becsben" áll az ország – így aki nem kapja a „csíkos állami szamizdatot", az talán nem is tud róla. Azt, hogy ezen a téren is kötné a hazai nyilvánosságot a szovjet érzékenység, túlzott óvatoskodásnak tartotta: „nem írjuk meg, nehogy valaki rossz néven vegye tőlünk, hogy megírjuk. De akik rossz néven vehetik, azok már rég elolvasták angolul, németül."[40]

A helsinki értekezlet utáni évtizedben a magyar külpolitika valóban jó érzékkel használta ki blokkbeli helyzetéből adódó mozgásterét, Kádár János sorra kapta a nyugati meghívásokat, és egymás után fogadta a vezető nyugati politikusokat. Miközben a Szovjetunió számára presztízskérdésként jelentkező ügyekben – Afganisztán, Los Angeles – igazodott, nyugati partnereinek megbecsülését is kivívta, európai sajtója kifejezetten jó volt. Willy Brandt „nagy tisztelettel és elismeréssel beszélt Kádár Jánosról, és az a véleménye, hogy Kádár János a XX. század kimagasló politikusai és vezető egyéniségei közé

[40] Jegyzőkönyv az 1983. január 11–12-i országos agitációs, propaganda és művelődéspolitikai tanácskozásról. MOL M-KS 288. f. 1983/22. cs. 30. ő. e.

tartozik, s úgy a nyugati világban, mint a szocialista országokban nagy népszerűségnek örvend" – jegyezte le a magyar külügy a nem megszokott bókot.[41] 1984-ben a „mini-hidegháború" csúcspontján a nyugat-európai állam- és kormányfők – Margaret Thatcher, Bettino Craxi, Helmut Kohl, François Mitterrand – sorra jelentkeztek be nála.

„Hazánk nemzetközi tekintélyének jele: alig akad hét, hogy ne fogadjunk magas rangú vendégeket..." – írta Kohl látogatása után a *Népszabadság*.[42] A cikk azonban mégsem az ország és az MSZMP első titkárának nemzetközi tekintélyét aknázta ki, hanem a hétköznapi munkakapcsolatok fontosságát ecsetelte. A hazai sajtóirányítás mégiscsak úgy ítélte meg, hogy nem erőlteti a Boldizsár Iván által javasolt utat. Amikor 1986 nyarán Kádár János interjút adott az amerikai *Time* magazinnak, azt a magyar sajtó is közölte, de az olvasó nem vezércikkekből kapta meg a leckét, hogy itt egy, a világpolitikában is elismert tekintély irányítja a pártot, hanem mindezt az interjú tényéből és az interjúval egy oldalon összefoglalt sajtóvisszhangokból kellett kiszűrnie.[43] Az interjú során felmerült a „személyi kultusz" kérdése is: „Harmincévi hatalom után úgy tűnik, hogy Ön elkerülte a személyi kultusz létrejöttét. Ez egy szándékos stratégia volt?" – tették fel a kérdést az amerikai újságírók. „Véleményem szerint bárki, aki azt gondolja, hogy történelmet csinál, ostoba ember. Mindenkinek el kell végeznie a saját feladatát. Ha ez a történelem része, legyen" – felelte az MSZMP KB főtitkára.

Tehát persze, hiszen nem szándékolt stratégia nem létezik. Ám a személyiséggel gyökeresen ellenkező stratégiát nehéz három évtizeden át követni.

A vezető kultuszának mélységét, a propaganda felerősítését gyakran összekapcsolják a rendszer legitimációs deficitjével. Kádár esete-

[41] Idézi: M. Szebeni Géza Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek... avagy Kádár és a német kancellárok. *Grotius*, 2009. http://www.grotius.hu/doc/pub/FOEPEY/2009_60_m.szebeni_geza.pdf (utolsó letöltés: 2012. június 12.).

[42] Tamás Ervin: Kapcsolatok. *Népszabadság*, 1984. június 26.

[43] An Interview with Kadar. *Time*, 1984. augusztus 4. A fordítást közli: Kádár János interjúja a Time-ban. *Népszabadság*, 1986. augusztus 9. A sajtóvisszhangról: A gyakorlat igazolta a magyar politikát. *Népszabadság*, 1986. augusztus 9.

ben a hatvanas évek közepétől mindenképpen megáll ez a tétel: elfogadott tekintély volt - ahogy párton belül nevezték: az Öreg. Sokáig az a kényszerhelyzet sem állt fenn, hogy a rendszer-legitimációt más eszközökkel pótolják. A jóléti legitimációt a hitelfelvételekkel sikerült megőrizni, míg a nacionalizmus - mint pótlegitimációs forrás - nem állt Kádár és a magyar pártvezetés rendelkezésére, Kádár szilárdan a „szocialista internacionalizmus" mellett állt.[44]

A propaganda nem ápolt vezérkultuszt, Kádár nem vált sem ritualizált ünnepségek középponti figurájává, sem szakrális ábrázolások tárgyává. Ami megtörtént - sajtóbeszámolók ünnepi beszédeiről, gyárlátogatásairól, cikkeinek gyűjteményes kötetekben való megjelentetése, könyv kiadása politikai pályájáról, születésnapjáról való megemlékezés, plakátjának megjelenése egy felvonuláson - annak nagy része mutatis mutandis egy többpárti demokrácia vezető politikusával is előfordul. Az imázsépítés és a szavazók megnyerése érdekében egy mediatizált politikus sokkal többre képes, mint a médiától ódzkodó Kádár, gyermekkori fényképeket mutogat, táncol, szaxofonozik, kordont bont vagy éppen kordonhoz láncolja magát. Kádár nem mediatizált világban élt, de személyisége, habitusa nehezen is alkalmazkodott volna ehhez. Nem piárosai, spin doctorai voltak, hanem agitációs és propagandavonalon dolgozó bürokratái, akik aprólékosan összeállították nyilvános megjelenéseinek sajtótervét. Éppen ezért a meghökkentés, az érdekesség helyett a fő szempont a tervszerűség, olajozottság volt, az ebből adódó szürkeséggel és sablonossággal. Mindemellett egyfajta Kádár-imázs élt a köztudatban, szerepkészlete összeállt: az egyszerű munkás szerénységét és közvetlenségét megőrző, az országot bölcsen vezető - sőt a szovjet blokkon belül ravaszul taktikázó - politikus, aki az ötvenes évek első felének viharai után a nyugalom, a kiszámítható - és a lehetőségekhez képest a legjobb - politika garanciája. Ilyen alapon jut el Száraz György az *Arcképvázlat* recenziójában oda, hogy Kádár mellett a kádárizmusról, Kádár-rendszerről is szóljon, amelyet - bár több oldalon keresztül a Rákosi-féle vezetéssel állít szembe, pozitívan is igyekszik meghatározni, mint a „bizalom rendszerét". Tehát a kádárizmus alatt érti „a közmegegyezésre való törekvést, a különböző világnézetű emberek együttmunkálkodásának lehetőségét, a szövetséget, amelyben minden tisztességes ember benne lehet".[45] Vagyis az új alkut, amelynek az alapja immár nemcsak a „kompromisszum robotosaként" megjelenített Kádár lehet, hanem a konkrét személytől elvonatkoztatható politikai stílus és módszer, avagy a kádárizmus.

[44] Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 119–128., 178–187.

[45] Száraz, i. m. 84.

Kádár János arcai

FEITL ISTVÁN

Rákosi és Kádár

A hatalomra jutott kommunista párt két első számú hazai vezetőjének kapcsolatában a mozgalom két generációjának és korszakának viszonya tükröződik. Csalódás, bosszú, gyűlölet, moszkvaiak és hazai illegális csoportok közötti viták, leszámolások története ez, a háttérben azonban a szovjetrendszer politikai természetének átalakulása, a klasszikus sztálinizmus csillagának leáldozása húzódik. Rákosi és Kádár személyes konfliktusában, hatalmi tusakodásában a hidegháború és az oldódás képviselői politikai mentalitásának összecsapása játszódik le.

Az első találkozásukra 1937-ben a szegedi Csillag börtönben került sor, ahol – Kádár János szavaival[1] – Rákosi szabályosan kihallgatta mozgalmi tevékenységéről, lebukásáról, rendőrségi magatartásáról és Rudas Ervinről, akivel együtt tartóztatták le, ítélték el, és akivel együtt került Szegedre. A kihallgatás szó valószínűleg nem túlzás, Rákosi Mátyás a börtönben jól működő spiclielhárító mechanizmust működtetett, amelyben egyfajta információs monopóliummal rendelkezve egyedül ő mondhatott ki a politikai elítéltek megbízhatóságáról – legalábbis a fogva tartás alatt érvényes – ítéletet. Csermanek átment a szűrőn, a rendőrség előtt tanúsított és a KIMSZ-ből való kizárását eredményező magatartása nem minősült a párt legendás vezére előtt főbenjáró bűnnek. Rákosi akár saját példájából okulva is pontosan tudta, hogy az ember akarva-akaratlan hibákat követhet el nemcsak a kihallgatás, de a tárgyalás során is. Tudta azt is, hogy egy 22 éves

[1] *Kádár János – végakarat.* Hírlapkiadó Vállalat kiadása, Budapest [1989], 18–21.

tapasztalatlan fiatalembert veréssel, a bizonyítékok ügyes tálalásával milyen könnyen meg lehet törni.

Az 1945-ös találkozáskor kölcsönösen emlékeztek egymásra. Kádár több illegalitásból kilépő hazai kommunistával ismertette meg Rákosit, például régi harcostársával, Péter Gáborral.[2] Mindezt megelőzően Kádár fegyelmivel kezdte ismerkedését a moszkvaiakkal, Gerő Ernő szigorú megrovásban részesítette a kommunista párt 1943-as feloszlatása és a Békepárt megalakítása miatt.[3] Az ügynek akár komoly politikai tétje lehetett, hiszen a hazai és az emigráns vezetők között ez volt a legsúlyosabb, alapvető politikai kérdéseket érintő nézeteltérés. 1945 pedig még az együttműködésről, a népfrontról, a koalícióról az ezzel kapcsolatos kommunista magatartás kialakításáról, a mérsékletről szólt nemcsak a széles értelemben vett politikai közéletben, de a párton belül is. Az ügynek mégsem lett tétje, Gerő Ernő még azt sem tartotta szükségesnek, hogy különösebb vizsgálatot tartson, egyszerűen egy határozattal lezárta a kérdést. Nem vizsgálta a döntés körülményeit, hátterét, nem keresett további felelősöket, például nem vonta felelősségre Péter Gábort, de másokat sem. Kádár maga sem vitatkozott, elismerte, hogy hibázott, elismerte, hogy a moszkvaiaknak van igazuk. Rákosi visszaemlékezésében kétszer is hangsúlyozza, hogy tudomásul vette a fegyelmivel kapcsolatos döntést, a párt feloszlatását politikai járatlanságból és persze opportunizmusból elkövetett hibának tartotta, aminek fölhánytorgatásával szemben százszor fontosabb volt a szervezet előtt tornyosuló feladatok megoldására alkalmas emberek megtalálása.

1945-ben a két ember viszonyát alapvetően az a kapcsolatmodell jellemezte, amely a hazatérő moszkvai vezetők és az itthoniak között általánosnak tekinthető, és amit az idősebb, emigrációból érkezők iránti tisztelet, sőt csodálat jellemzett, függetlenül attól, hogy valaki diplomás vagy munkásszármazású volt-e. Hogy ezt Kádár János esetében némileg színezte a múlt hibáit elnéző megértéssel kapcsolatos hála és bizonyítási igyekezet, azt valószínűsíthetjük. Nem lehet igazán kétségünk ugyanis annak őszinteségéről, amit Kádár János később

[2] Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956.* I–II. k. Szerk.: Feitl István–Gellériné Lázár Márta–Sipos Levente. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 747.

[3] Rákosi, i. m. 112., 894–895.

nyilatkozott ezekről az évekről Rákosi Mátyással való kapcsolatáról, amelyben a tiszteleten alapuló alárendelődés volt a meghatározó, és amit nem is fejezhetett ki jobban más, mint hogy Kádár visszautasította a felajánlott pertut, így Rákosi tegezte őt, ő viszont magázta a párt első titkárát. A dologban nem a magázás, hanem Rákosi tegezése az érdekes, hiszen Kállai Gyula visszaemlékezésében[4] arról ír, hogy amikor ő ugyanígy járt el, Rákosi rátért a magázásra.

Kádár hitt Rákosiban, ő bízott Kádárban, de baráti, bizalmas viszony nem volt közöttük. A maga emberének tartotta, és a fiatal politikus gyorsan emelkedett a ranglétrán. Az MKP 1946. őszi III. kongresszusán főtitkárhelyettessé választották, így a pártnómenklatúrában Farkas Mihály mellé lépett. Rákosi kétségtelenül jó szemmel vette észre, hogy az itthoni gárdából Rajk László és Kádár János a két legtehetségesebb politikus, és ekkor neki rájuk volt szüksége. 1946-ra Farkassal, Rajkkal és Kádárral kialakult az a triumvirátus, akik közül az idősebb generáció kihullása után az új vezető kikerülhetett. Ráadásul mindhárman szilárdan álltak Rákosi Mátyás mögött. Kádár és Farkas között baráti szálak szövődtek.

Aztán következett 1948–1949, a háborús pszichózis visszatérése és eluralkodása a politikában. Itthon még a potenciális politikai ellenfelek is elfogytak, csak a teljesíthetetlen feladatok által keltett szorongás és a parancsmegtagadás büntetésével szembeni félelem maradt. Most már nem a tehetséges, hanem a megbízható emberekre volt szükség.

Aztán a „triumvirátus" egyik tagja padlóra került. Következett a Rajk-per, amit Rákosi Mátyás elsősorban Farkas Mihállyal, másodsorban Kádár Jánossal készíttetett elő,[5] és aminek révén bizonyos mértékig kézbe tudta venni az őt is fenyegető, egyre ellenőrizhetetlenebb Államvédelmi Hatóságot. Bizonyos mértékig – mondom – jelezve, hogy a Rajk-perrel a Hatóság feletti szovjet–magyar huzavona egyáltalán nem dőlt el végérvényesen Rákosi javára. Ellenkezőleg, az összeesküvési koncepció nemzetközivé terebélyesítése ördögi körként zárult a főtitkár köré. Ma sem tudjuk pontosan, hogy a szovjet ágensrend-

[4] Kállai Gyula: *Két világ határán.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 91.

[5] Kádárnak a perben vitt szerepéről összefoglalóan lásd *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956.* Szerk.: Varga László. Osiris Kiadó–BFL, Budapest, 2001.

szer milyen mélyen és kiterjedten volt jelen Magyarországon, tény azonban, hogy Rákosi közismerten aktív tevékenységét a koncepciós perek irányításában beteges bizalmatlansága mellett önvédelmi reflexek legalább annyira mozgatták.

Kádár János a Rajk-perben rá kiosztott szerepnek még megfelelt, nem utolsósorban a ráruházott tisztséggel való azonosulás, valamint Farkas Mihályhoz és Rákosi Mátyáshoz fűződő viszonya miatt. Részt vett a vizsgálatban, részt vett a per politikai „kiszerelésében", igen komoly részt vállalt a bizalmatlansági hisztéria megteremtésében – aztán összeomlott. Nemcsak kételyei támadtak, de ezt megosztotta Rákosival, nemcsak elborzadt a kivégzésen, de ez meg is látszott rajta, nemcsak megcsömörlött saját szerepétől, de ezt nem is tudta leplezni. Még ott volt a Szakasits Árpád és társai elleni színjátékban, de ekkor már tudta, hogy a Rajk-ügy csak nyitánya egy ördögi folyamatnak, amely elveszejthet mindent, ami számára fontos a kommunista mozgalomban. Gyengének bizonyult, pedig élete egyik legmerészebb lépésére szánta rá magát: megpróbált visszavonulni. Megérintette az, ami Rákosit sohasem, a meghasonlás, a lelkiismereti válság, amin ezekben az években sok kommunista átesett. Ki előbb, ki később, kit ez végképp eltaszított a mozgalomtól, kit reformerré tett, kit bosszúra sarkallt. Hogy Kádár meddig jutott, ez minden bizonnyal a későbbi életút szempontjából az egyik legfontosabb kérdés. Egy biztos: Rákosihoz és a szorosan személyéhez kötődő politikához és politikai stílushoz alapvetően megváltozott a viszonya.

Rákosinak személy szerint nem volt szüksége a Kádár-perre. (Farkas Mihálynak, a barátnak és Péter Gábornak, az illegalitásbeli harcostársnak annál inkább.)[6] Arra volt szüksége, hogy az ő tevékenységét, múltját messze elkerülő ügyek kivizsgálása foglalja le az ÁVH energiáit.[7] Kádár János visszavonulását minden bizonnyal személyes csalódásnak tekintette, amit aztán Kádár hosszas faggatása eredményeként a letartóztatás elrendelésével magyarázott meg önmagának. Mi más is lehet az oka az ő cserbenhagyásának, mint az árulás?!

Kádár a börtönben a társaihoz képest együttműködőbben viselkedett kihallgatóival szemben. Elkerülte a kínzást, hiszen azt már a harmincas években, első letartóztatása alatt semigen bírta. A letartóztatottak közül ő tudta legjobban azt, milyen alternatívák között lavírozhat. Gondolatai elsősorban saját múltja, közvetlen környezete, saját ügye köré kényszerültek. Bár a rehabilitációs folyamatban fennmaradt Kádár Jánostól származó írásokban,[8] majd szabadlábra helyezését követő feljegyzéseiben a Rákosi Mátyással szembeni bizalmatlanságnak nyoma sem érzékelhető, nehezen feltételezhető egy olyan típusú korlátoltság, hogy Kádár kizárólag Péter Gábort, illetve később Farkas Mihályt tekintette felelősnek, mondhatni provokátornak az ellene indított eljárásért. Kádár tudta, hogy elítéléséért és a koncepciós eljárásokért Rákosit felelősség terheli, legfeljebb abban lehettek kételyei, kettejük között van-e akkora felelősségbeli eltérés a történtekért, hogy az számára morális alapot jelenthet a vezérrel szembeni fellépéshez. Súlyosabbak voltak azonban a politikai megfontolások: a „párt érdeke", az ő sebezhetősége és Rákosi sebezhetetlensége. Számolnia kellett Moszkva mindenhatóságával, számolnia kellett Rákosi szovjet kapcsolataival, különösen Nagy Imre eltávolítása után. Számolnia kellett továbbá Rákosi eszével, kifinomult politikusi rafináltságával, tájékozottságával, lényeglátásával, taktikai érzékével és a párton, különösen az apparátuson belüli támogatottságával.

A rehabilitációs eljárás során Kádár már minden bizonnyal megszabadult morális fenntartásaitól, leszámolt a Rákosival szembeni illúziókkal. Kiszabadulásával megkezdődött kettejük elhúzódó hatalmi játszmája.[9] Rákosi óvatos volt, nem engedte a hatalom közelébe a börtönből szabadult pártmunkást, 1954 szeptemberétől kerületi párttitkárt csinált belőle. Kádár első lépcsőben saját rehabilitációs eljárásának eredményességét tartotta szem előtt, de kezdettől tudatosan és helyzetét egyre jobban kihasználva vette célba a politikai karrier kínálkozó lehetőségeit. Joggal vethető fel a kérdés, hogy miért nem állt

[6] Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések.* MTA Közgazdaságtudományi Intézet és Századvég Kiadó, Budapest, 1992, 282.

[7] Visszaemlékezésében hosszasan foglalkozik a Kádár János elítélését megalapozó pártfeloszlatással és a Békepárt létrejöttével, tevékenységével. Rákosi, i. m. 112–119.

[8] Lásd erre *Kádár János bírái előtt...* i. m.

[9] Huszár Tibor: *Kádár János. Politikai életrajz 1912–1956.* 1. kötet. Szabad Tér Kiadó–Kossuth Könyvkiadó, Budapest 2001, 230–234.

1954-ben Nagy Imre mögé, hiszen Rákosival szemben ez lett volna a kézenfekvő döntés. A legfontosabb tényező ebben Farkas Mihály és Nagy Imre politikai szövetsége lehetett, hiszen Farkassal szemben nemcsak elítéléséért, hanem lelki megkínoztatásáért és rehabilitációjának akadályozásáért is rendkívül erős indulatok, bosszúszomj motiválta. Erről tanúskodik az 1954. november 11-i keltezésű, Rákosi Mátyásnak küldött levele,[10] amelynek középpontjában Farkas Mihály leleplezése, dehonesztálása, illetve politikai felelőssége vizsgálatának követelése áll, megfejelve többek között Farkas Vladimir büntetőjogi felelősségre vonásával. Ez a levél szövetséget sugalmaz Rákosinak, de meg is kéri az árát. Nem nehéz belőle kiolvasni az utódlási hely iránti igényt, és annak bejelentését, hogy ezzel együtt vége a régi kapcsolatnak. Ezt a levelet nem a volt beosztott, hanem a leendő politikai partner fogalmazta. Nem véletlen, hogy Rákosi Mátyás csak hatalma visszaszerzése után, fél év múlva jelentkezett, és tett meglehetősen mérsékelt ajánlatot az MDP Pest Megyei Pártbizottsága első titkári tisztségének felajánlásával. Ez az üzenet is világos volt: vagy alárendelődés és lépcsőzetes előrejutás, vagy mellőzöttség. Kádár azonban nem hátrált, a személyes meghallgatás után két nappal határozott, mondhatni magabiztos levélben – most már a Politikai Bizottság számára – fogalmazta meg teljes politikai rehabilitációjára és Farkas Mihály felelősségre vonására vonatkozó igényét.[11] Rákosi ekkor még megengedhette, hogy ne zavartassa magát az ilyen levelektől.

1956 elején azonban megritkult az első titkár körül a levegő. Az SZKP XX. kongresszusa kínálkozó alkalmat teremtett a Farkas-ügy felelevenítésére és ezt Kádár János jól felkészülve használta ki az 1956. március 12-ei központi vezetőségi ülésen. A szovjet levéltári források ismeretében ez a nevezetes felszólalás jelentősebbnek tűnik, mint korábban.[12] Az ennek nyomán (Révai József hathatós politikai segítségével) létrejövő Farkas Mihály tetteit vizsgáló bizottság tevékenysége ugyanis döntő tényezőnek bizonyult a moszkvai vezetők előtt is abban, hogy Rákosi Mátyás menesztését elfogadják.[13] Kádár továbbá ezen az ülésen tagadta meg – kissé önkritikusan is, de – nyilvánosan és végérvényesen a negyvenes évek második felére jellemző viszonyt. „Kérem, elvtársak – mondta –, én évekig éltem és dolgoztam Rákosi elvtárssal, mindennapos közös munkán és megmondom maguknak, soha életemben olyan nyugodtan nem aludtam, mint akkor, mikor nekem az volt a feladatom, hogy figyeljek arra, hogy Rákosi elvtárs, Gerő elvtárs, Révai elvtárs és hozzáfűzöm, Farkas Mihály mit mond, mit tesz, mert egy becsületes kommunistának ez a dolga, hogy törje a fejét, hogyan kell végrehajtani és mit tehet ő a maga részéről hozzá.... Megmondom, ebben volt egy bizonyos vakbizalom is, és az *a vakhit és vakbizalom nem egészséges vonása a pártéletnek.*"[14]

Rákosi még visszaemlékezése írásakor, jó néhány év távlatából is pontosan emlékezett erre a felszólalásra, mint amely a Farkas-ügyön keresztül őt vette célba.[15] Így is volt. Tudjuk, hogy Kádár Révai Józseffel és Marosán Györggyel a háttérben Rákosi eltávolításán dolgozott, mint ahogy tudjuk, hogy Rákosi igyekezett befolyását a politikai bizottság és a szovjet vezetők előtt latba vetni annak érdekében, hogy Révai és Kádár PB-be kerülését megakadályozza. Ahogy Andropovnak 1956. május 6-án négyszemközt kifejtette: Kádár most minden elégedetlen zászlaja, a PB-be való bevonása óhatatlanul másodtitkárrá válását jelentené és ez most, az utódlás aktuálissá válásának időszakában számára nyugtalanítóan hat.[16] A harc a színfalak mögött közvetlen

[10] Megjelent *Kádár János bírái előtt...* i. m. 643–650., továbbá *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989.* Szerk.: Huszár Tibor. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 9–17.

[11] Az 1956. május 16-i levelet lásd *Kádár János bírái előtt...* i. m. 651–652.

[12] A beszéd értelmezését Varga Lászlótól lásd *Kádár János bírái előtt...* i. m. 131–133., Huszár Tibortól *Kádár János. Politikai életrajz,* i. m. 241–248., valamint Feitl István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk,* 51. évf. (2006) 2. sz. 201–226.

[13] A vizsgálat során Kovács István birtokába került Péter Gábor Rákosira súlyosan terhelő, levélben megküldött vallomása. *Döntés a Kremlben, 1956.* Szerk.: Vjacseszlav Szereda–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 162–163.

[14] MOL M-KS 276. f. 53. cs. 33. ő. e.

[15] „...Kádár, aki mint a Pest vármegyei pártbizottság titkára vett részt [az ülésen]. Magából kikelve és üvöltve követelte Farkas Mihály felelősségre vonását, mint akinek vér tapad a kezéhez, s rajta keresztül engem is támadott arra az esetre, ha nem járunk el ellene." Rákosi, i. m. 1000.

[16] *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956.* Összeállította: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002, 283–284. Lásd még *A „Jelcin-*

összecsapássá változott. Rákosi azonban fokozatosan elvesztette legközvetlenebb környezete támogatását is, és mind Szuszlov, mind Mikojan bizalmat szavazott Kádár János politikai rehabilitációjának.

Amikor 1956 júliusában elérkezett az utódlás pillanata, Rákosi mégis őt javasolta első titkárnak.[17] Még ekkor sem mérte fel Kádár igazi vezetői kvalitásait, Gerő Ernőt minden bizonnyal jóval nehezebben legyőzhető ellenfélnek tartotta egy visszatérési kísérlet során. Nem beszélve arról, hogy Kádárnak szembesülnie kellett a Mikojannal való beszélgetés alkalmával a szovjetek személye iránt táplált bizalmának korlátaival, és erről Rákosi is értesült.

Az 1956. július 18–21-ei központi vezetőségi ülésen azonban nemcsak az apparátus és Moszkva felé tett gesztus miatt méltatta szokatlanul mérsékelt, már-már érzelmi húrokat megpendítően kedves szavakkal a párt távozó vezérét Kádár. Nem csak udvariasságból emelte ki Rákosi pályafutásának „egyéni tragédiáját" - magára is gondolt. A központi vezetőségi ülés utolsó napirendje, a Farkas Mihály-ügy előterjesztésén még Rákosi Mátyás „keze nyoma" volt érzékelhető. Az írásos előterjesztés Farkas Mihály mélybe rántása mellett Rákosi Mátyás újabb felmentését tartalmazta a koncepciós perek felelőssége alól. S nemcsak ezt, hanem Kádár János kompromittálását is a Rajk-vizsgálatban játszott szerep miatt. Rákosi ezzel szemben a félrevezetett ember képében tetszelgett, akinek „gyanakvó, bizalmatlan természetét kihasználva" követte el üzelmeit Farkas. Pedig a Politikai Bizottság valamennyi tagja tudta, hogy Rákosi Mátyás a fő felelős a koncepciós perekért. Kádár kimondatlanul is másodrendű vádlott volt az előterjesztésben, és ez meghatározta a központi vezetőségi ülésen tanúsított magatartását. Nem kezdeményezhette az ügy napirendről való levételét és újravizsgálatát. Az ügyet pedig mindenki le akarta zárni, legfőképpen Gerő Ernő. Kádár ráadásul önkritikával tartozott, és még örülhetett, hogy ezt elfogadták tőle. Aztán kimondta azokat a mondatokat, amiket hallani akartak tőle, de ami az ő érdekeit is kifejezte: „Én a jelentéssel mint a Központi Vezetőség egyik tagja egyetértek, a javaslatot teljes meggyőződésemmel helyeslem és támogatom. Ugyancsak ki kell jelentenem, hogy a párt általános helyzete és összérdeke, valamint Népköztársaságunk államérdeke megkívánja és én a magam részéről kész vagyok mindenütt ilyen értelemben fellépni, hogy mi ebben az ügyben tovább ne menjünk."

dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról. Századvég–1956-os Intézet, Budapest, 1993, 22.

[17] *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Válogatta: Vjacseszlav Szereda–Alekszander Sztykalin. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1993, 47., 57.

Valódi szándékáról – vagyis Rákosi kikapcsolásáról a magyar politikai életből - Andropovval való 1956. szeptember 3-i beszélgetése tanúskodik, ahol még a XX. kongresszus utánra is igyekezett Rákosit bemártani azzal, hogy ugyan a kultusza „csaknem teljesen megszűnt", de azért mindenhatósága, vagyis hogy mindent kezében akart tartani, megmaradt. Egyben kifejezte „a magyar kommunisták háláját" az SZKP-nak, hogy megszabadították a pártot Rákositól.[18] Miután mások is hasonló véleményen voltak, Andropov is ezt az álláspontot közvetítette Moszkvába.[19]

1956 októberének végén Rákosi számára látszólag kedvező fordulat állt be Magyarországon. Gerő Moszvába menekült, Nagy Imrét elsodorta a Vörös Hadsereg áradata. „Régi jelöltje", Kádár János került – felfogása szerint ideiglenesen - a párt élére. Szilárdan meg volt győződve arról, hogy egy ilyen kaliberű ember nem tud még szovjet segítséggel sem megbirkózni az elé tornyosuló feladatokkal. Tévedett.

Amikor 1956 végén, majd 1957 elején a Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyás mind határozottabb nyomást gyakorolt az itthoni, de mindenekelőtt a moszkvai vezetőkre hazatérése és politikai reaktivizálása érdekében,[20] Kádárnak bizonyára eszébe jutott az 1956. júniusi kötelezettségvállalás. Dilemma elé került. Ha hazaengedi a Moszkvában tartózkodó volt vezetői csoportot, vagy meg kell mérkőzni velük, vagy felelősségre kell vonni legalább néhányat közülük. Az utóbbihoz a törvénysértések újabb felülvizsgálatára lett volna szükség, ami fenekestül kavart volna fel mindent itthon és külföldön. Maradt tehát a nyílt politikai ütközet, Kádár Jánosnak és vezetőtársainak azonban esze ágában sem volt megmérkőzni a színvonaltalannak

[18] *Szovjet nagyköveti iratok...* i. m. 347.

[19] *A „Jelcin-dosszié"...* i. m. 40–41.

[20] Feitl István: A moszkvai emigráció és az MSZMP. (Rákosi Mátyás 1956–1958 között.) *Múltunk*, 36. évf. (1991) 4. sz. 3–30.

éppen nem mondható Rákosi–Gerő–Révai–Hegedüs-négyessel. Az utódlási folyamatot befejezettnek tekintette. Miért kockáztatták volna hatalmuk egyetlen belső bázisát, a pártot egy kétes kimenetelű és felesleges politikai háború érdekében? Ráadásul Kádár nemcsak a kintiek és itthon maradt híveik összefogásától tartott, hanem attól is, hogy a szovjet vezetés bármikor kijátszhatja ellene ezt az ütőkártyát, ezért a moszkvai volt vezetők lépcsőzetes megnyerése és felszámolása mellett döntött. Rákosi Mátyás számára ez a „gesztus" gyógykezelésének meghatározatlan idejű meghosszabbítását jelentette.

1957 márciusában Vorosilov Kádár elé tette Rákosi Mátyásnak a szovjet vezetőkhöz eljuttatott, és a hazai vezetést élesen támadó, illetve visszatérését javasoló dühödt levelét, de ennek a kis színjátéknak legfeljebb csak figyelmeztetés volt a funkciója, Hruscsov és a hozzá közel álló politikusok elégedettek voltak a megindult magyarországi konszolidációval.

Rákosi Mátyás politikai karrierje 1957 júniusában, a Malenkov–Molotov–Kaganovics–Sepilov-csoport Hruscsov-ellenes akciójának kudarca után fejeződött be: ekkor végrehajtották az SZKP Központi Bizottságának 1957. április 18-ai döntését teljes és végleges kikapcsolásáról a politikából, illetve elszigeteléséről. (Krasznodarban kapott szálláshelyet.) Ami az itthoni helyzetet illeti, a Rákosi–Gerő-féle társaság hazahozatalának és rehabilitálásának követelésével az 1957. június 27-én megkezdődött országos pártértekezleten fellépő Révai Józseffel szemben Kádár János elsöprő sikert aratott, amiben az is közrejátszott, hogy a korábbiakhoz képest egy ponton továbbment az ötvenes évek eleji rendszer kritikáján. Zárszavából idézünk: „Van most is az államvédelemnél egy parányi töredék, ismétlem, nehogy az állományt sértsem, amelyik azon a nézeten van, hogy ha Rákosi és Farkas vezette volna az Államvédelmi Hatóságot októberben, akkor nem lett volna ellenforradalmi felkelés. Pardon. Van ilyen nézet. Na mostan. És mások is a civilek között persze. A mi nézetünk szerint, hát mi elégszer vitatkoztunk hasonló kérdésekről, a helyzet az, hogy nem amiatt volt itt sikeres ellenforradalmi felkelés, mert nem a Rákosi és a Farkas vezette akkor az Államvédelmi Hatóságot, hanem amiatt, mert sok éven keresztül ők vezették. (Derültség, taps.) De amikor elmentem a belügybe most kb. négy hete aktívára, azért az elismeréshez megmondtam a kritikát is. Mert én emlékszem, amikor '45-ben elkezdték a Péter Gábor, aki hát nem volt amerikai ügynök, vagy mi, de bűnös ember egyébként, az '45-ben elkezdte: a rendőrség megbízhatatlan, a katonapolitika megbízhatatlan, a belügy megbízhatatlan, csak az ÁVH megbízható. Hát ez egy félig őrült, vagy nem tudom miféle ember, ez volt a vonala. De én láttam ennek a vonalnak a termését. Később én belügyminiszter is voltam és megmondtam, baj lesz abból emberek, ha minden rendőrre egy államvédelmisnek kell vigyázni. Akkor nem lesz erős a Magyar Népköztársaság. És ezzel, ha mi ezt visszük, hogy csak az ÁVH a megbízható, hát, vagyis ma a politikai osztály a megbízható, hát ezzel megássuk a proletárdiktatúra sírját, elvtársak, ha mi ezt eltűrjük, hogy ez újra éledjen."

Ezen a ponton érkeztünk el a két politikus felfogásának egyik markáns különbségéhez. Rákosi hadsereg élén kívánt uralni egy militarizált társadalmat. Ez az uralom a katonai vakfegyelemre és bizalmatlanságra (az árulás, mint a rendszer normál állapotára) épült. A Rákosi szinte osztatlan hatalmával jellemezhető 1948–1953 közötti öt év ennek szellemében nemcsak az éberségi hisztériával, a saját hatalmi bürokráciáját érintő perekkel, de a hullámszerűen ismétlődő tisztogatásokkal telt el. Jó példája ellen a közigazgatás, amelyben (az igazolóeljárásokat és a B-listázást nem számítva) az első tömeges tisztogatási hullámra 1949–1950-ben került sor, és az ideiglenes tanácsok létrehozásával zárult. Ennél erőteljesebb volt az első tanácsválasztást követően kezdődő és 1951 végéig lefutott második. 1951 közepén a „megerősített" káderpolitikai apparátus üzemszerűvé tette a tisztogatást, amelynek nyomán több hullámban egészen 1952-ig folyt a megfélemlítő káderezés. Az utolsó hullámra 1953 márciusától került volna sor, de ezt a nyári politikai fordulat leállította.[21] A politikai tizedeléseket (helyenként harmadolást) a mindenütt jelentős létszámúvá duzzasztott káderező apparátusok végezték erőteljes központi nyomásra.

Rákosi megtartotta „jó szokását" 1953 utánra is. Azzal is félelemben és bizonytalanságban tartotta saját káderállományát, hogy ha tehette, eszközként használta, és ide-oda helyezte őket egy-egy feladatra. Példa erre Földvári Rudolf esete, akit 1952-ben azért küldött az

[21] Feitl István: Áttérés a tanácsrendszerre a fővárosban 1949–1953. *Múltunk*, 54. évf. (2009) 3. sz. 32–82.

MDP Budapesti Bizottságának élére, hogy bizonyos embereket eltávolíttasson onnan, majd mikor ez megtörtént 1954 első felében, áthelyezte Borsod megyébe. Földvári rájött, hogy játékszer volt Rákosi kezében.[22] Nem véletlenül vált az 1956-os forradalom egyik gyűlölt célpontjává „a káderes", és megsemmisítendő rendszerszimbólumokká az ideológiai könyvek mellett „a káderanyagok".

Kádár saját tapasztalataiból kiindulva és a kor szavát (a Szovjetunióban bekövetkezett változást) megértve a hadsereg típusú parancsuralmi szisztéma lebontásának, demilitarizálásának alakja, aki a bürokrácia működését a bizalmatlanság helyett fokozatosan a bizalomra alapozta. A tömeges megtorlás és politikai szelekció hullámokban való visszatérése megszűnt. Kivonta a politikai ellenőrzést és káderezést a titkosszolgálat hatásköréből, állami személyügyi titkárságot hozott létre, amit 1961. május 1-jével megszüntetett.[23] A pártvezetőkkel szembeni büntetőjogi eljárásnál az illetékes párttestületet is beiktatta a folyamatba. Ez kivételezésnek látszott és számított, a valóságban a titkosszolgálat elleni biztosíték volt. A kádárizmusban a bürokrácia oligarchikus jegyeket vett fel, ahol a lojalitás számított, és az visszavonhatatlan, valóságos mércéjévé vált a teljesítménynek és az előmenetelnek. (Később a lojalitás mellé odakerül és egyre inkább érvényesült a szakértelem mércéje is.) Az 1957-es pártértekezletről való fenti idézet ebből a szempontból szimptomatikus: az ő hatalmát elfogadó, hozzá lojális, széles értelemben vett párt- és állami apparátus mentesült az ÁVH utódszervezetének hatalmi befolyása és fenyegetése alól. Ahogy a Malenkov–Molotov–Kaganovics–Sepilov-csoport tagjai életben maradtak, úgy szelídült idehaza is a politikai rostán kihullókkal szemben használt eszközök tárháza. Nem volt ez ugyanakkor érvényes azokra, akik a Kádár-féle politika legitimációjának alapját kérdőjelezték meg, mint Nagy Imre és társai. Velük szemben sokáig az ötvenes évek elejének eljárásaiban tapasztalt kíméletlenség érvényesült.

Az elitek védelme és bővítése kezdettől érzékelhető tendenciája volt az új rendszernek. Egyik jellegzetes területe volt ennek a közigazgatás, a tanácsi szféra, amelynek fokozatosan növekedett a hatásköre

[22] FÖLDVÁRI Rudolf: *Tiszta vizet a pohárba. Életútinterjú.* Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2011, 112–115.

[23] MOL M-KS 288. f. 5. cs. 229. ő. e.

és kiegyensúlyozott összefonódása a helyi párt- és gazdasági vezetéssel. Ez alapozta meg a területi elitek és lobbik kialakulását, amelyen belül a város és a főváros bizonyult a legerősebbnek. Értelmiségi csoportok csatlakoztak ide a Rákosi-korszakban szétvert területi tervezés újjászervezésekor. Egyre erősödő intézménye, egyetemi műhelyek jellemzik tevékenységét, 1966-ban megalakul a Magyar Urbanisztikai Társaság.[24] Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi az agrárszférában is. A csúcson Fehér Lajos, Erdei Ferenc és a hozzá közel állók képviselik a lobbi vezetését, 1961-ben leszámolnak Dögeivel és más dogmatikusokkal, erősödik az agrár-kutatóhálózat intézményekben és egyetemeken, akik új elitet nevelnek ki.

Egy másik korai példa a külkereskedelmi lobbi és elit megjelenése és erősödése. Ez a PB 1958. január 15-i határozatához[25] kötődött, amely a más gazdaságpolitikai területek alárendeltségéből emancipálta a külkereskedelmet. Ezt követően már nemcsak az exporttermelésre, hanem a termelés egész áruszerkezetére, egyben az átfogó tervezésre is befolyást szerzett a szakterület. Lassan egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a külkereskedelmi vállalatok, kirendeltségek a nemzetközi kiállításokon való jelenlét, a külkereskedelemhez kapcsolódó kutatógárda és belső nyilvánosság felállása (1964. január 1-jétől például létrejön a Konjunktúra és Piackutató Intézet), így bővült az a nemzetközi látókörrel rendelkező szakértelmiség, amely aztán a gazdasági mechanizmus előkészítésében már fontos szerepet játszott. Hasonló módon épült ki egy sor más gazdasági szféra, vagyis a politikai vezető mag megteremti a maga értelmiségi háttércsoportjait és intézményeit.

Az 1960-as évek elitképződése így gyökerezik Kádár és vezérkara 1956 utáni politikai oligarchiával kapcsolatos magatartásában és döntéseiben.

A legszembeötlőbb és Kádár János oldalán hangsúlyozott különbség az ő és Rákosi politikája között a személyi kultusz elvetése. A XX. kongresszust követően ez kötelező irányvonalként volt jelen a térségben, amiből azonban legtöbbet Kádár teljesített. Tito továbbra is uralkodóként viselkedett, Enver Hodzsát Szkander bég utódjának tekin-

[24] FEITL István: A magyar városi „lobbi". In.: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv V.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2010, 169–198.

[25] MOL M-KS 288. f. 5. cs. 62. ő. e.

tették, Ceauşescut még a nyolcvanas években is szűnni nem akaró vastaps köszöntötte, és erős hajlam volt az ilyen típusú legitimációra Bulgáriában, sőt az NDK-ban is szinte a korszak lehanyatlásáig. Nem is beszélve a kelet-ázsiai szocializmusokról, ahol a sztálini héroszok (Mao és társai) sokáig léteztek. Fidel és Che Guevara nimbusza az antikapitalista szocialista forradalom felszabadító reményéből táplálkozott. Kádár saját habitusából eredő és Rákosi magatartásával szembeni definiált kultuszmentességét és annak okait Rainer M. János behatóan és helyesen elemezte.[26] A Kádár-kultuszt ebben a kultuszmentességben feltalálni vélt újabb elgondolás[27] azonban téves, és részben Kádár habitusának félremagyarázásából táplálkozik. A munkásmentalitás ugyanis nála nem kreált, hanem valóságos volt. Nem az a lényeg, amire Rainer M. János is hivatkozik, hogy alig dolgozott munkásként,[28] hanem az, hogy beállítottságát, kultúráját, viselkedésmintáit, nyelvhasználatát ez a társadalmi miliő határozta meg. Az első harminc esztendő egy ember életében pont elég, hogy változtatni ne tudjon rajta.[29]

A tévedés másik fele a kontextusnélküliségből adódik, nevezetesen hogy nincsenek számba véve a korszak valóban meglévő politikaikultusz-elemei. Magyarországon ez nem a „vezéré", hanem a klasszikusoké, a desztalinizált Marx–Engels–Lenin hármasé, ezen belül első helyen az évenkénti születésnapi megemlékezésekkel és sok reprezen-

[26] Rainer M. János: A kultusz nélküli ember. In: Uő: *Bevezetés a kádárizmusba.* 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011, 200–214.

[27] Majtényi György: Így élt Kádár János. A ressentiment diktátorának mindennapjai. *Múltunk,* 57. évf. (2012) 1–2. sz. 10–34.

[28] „Kádár alig dolgozott munkásként, élete túlnyomó részét hivatásos pártfunkcionáriusként élte le." (Rainer, i. m. 707–209.) „Ezzel szemben Kádár János alig dolgozott munkásként, szinte egész életében pártfunkcionárius volt" – ismétli meg Rainert Majtényi György említett tanulmányában (13.).

[29] Nincs kizárva, hogy Kádárra taszító hatással volt a kormányzó, Horthy Miklós kultusza, a Horthy Miklós út és körtér, Horthy-kollégium, Horthy-ösztöndíj, Horthy Miklós repülőalap, Horthy-ötpengős stb. Különösen az országlásának húszéves évfordulója alkalmából 1939-ben kibontakozó kampány hathatott visszatetszően számára. Lásd erre Szabó Miklós: Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben. In: *A két világháború közötti Magyarországról.* Szerk.: Laczkó Miklós. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 494–504.

tatív szoborral is megtisztelt Leniné lett. Ehhez kapcsolódott a munkásmozgalom üdv- és szenvedéstörténete. Kádár Rákosival ellentétben nem kívánt bekerülni a kánonba, nem kívánt senki „legjobb magyar tanítványa" lenni. Beszédeiből hiányzik a marxista–leninista elméleti tájékozottság fitogtatása, a jól elhelyezett idézetek sora. Kádár érvrendszere ezzel ellentétben erősen és meghatározóan pragmatikus. A szó korabeli értelmében egyenesen antimarxista.[30]

Kádárhoz legközelebb áll az általa létrehozott párt, az MSZMP felmagasztalása. Kádár 1957 után elsősorban nem a személyi kultusz elvetését, hanem a kollektív vezetés megteremtését hangsúlyozta nemcsak felső, hanem közép- és alsó szinten is. Az ünnepi hivatalos jelszavakból következetesen kimaradtak a személyek, különösen saját maga. Beszédeire is az a jellemző, hogy önmaga helyett a vezetői kollektívát és különösen a pártot állította a társadalom elé, elsősorban amiatt, hogy egypártrendszer számára kellett legitimációt teremteni. (A párt imaginárius tekintélyét 1956 után azonban semmilyen eszközzel nem lehetett visszaállítani, különösen hogy sem vezetőit, sem a szervezetet nem érhette nyilvános bírálat.) Ami a személyes vonatkozást illeti, 1956 után évekig átengedte a nyilvános szereplés terepének egy jó részét Marosán Györgynek, a karizmatikus és szuggesztív előadói képességekkel rendelkező embernek. Marosán ezt nemcsak élvezte, de ki is használta mindaddig, amíg a Politikai Bizottságban végképp visszatetszést nem keltett.[31] (Az SZKP XXII. kongresszusa után 1962-ben aztán újabb csapást mértek a személyi kultuszra – majd Marosánra.) Kádárban nem volt meg ez a képesség, beszédeit gyakran olvasta. Vezetőtársai persze ettől függetlenül alulmúlták semmitmondásban.[32] A nyilvános szereplé-

[30] Komoly tévedés M. Kiss Sándortól, amikor Kádár politikáját („az aki nincs ellenünk, az velünk van") többek között úgy jellemzi, hogy „velünk lehet az, aki tudomásul veszi, hogy az egyetlen üdvözítő hit a bolsevik mitológia" (M. Kiss Sándor: Kádár. *Rubicon,* 2012. 8. sz. 54.). Az ajánlat vagy a politika épp arról szólt, hogy aki nem gondolja, hogy az egyetlen üdvözítő hit a bolsevik mitológia, az is velünk lehet.

[31] *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* Összeállította: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012, 141–144.

[32] Kádárnak persze volt tekintélye vezetőtársai vagy kisebb csoportok előtt, elismerték primus inter pares státuszát, ami nem utolsósorban személyes vezetői képességein nyugodott. Elég ehhez elegendő politikai bizottsági jegyzőköny-

seket illetően később is szigorú rezsim érvényesült, amelyben igen kevés nyoma volt Kádár előtérbe állításának. A kultusz a marxizmus és klasszikusai mellett a nemzeti haladás értelmezésének új vonalára, ezen belül egy korszerűsödő és bővülő magyar párttörténetre, mint múltra terjedt ki, és alapozta volna meg az MSZMP-ről formálódó új képet. Kádár ezt szakadatlanul bizonygatta, eredmény nélkül. A hazai személyek esetén Kádár szenvedéstörténeténél mindig is nagyobb figyelemben részesültek a mártírok 1919-től egészen 1956-ig, Korvin Ottótól Mező Imréig. A mártírok mellett a másik ilyen csapat a „munkásmozgalom régi harcosai" voltak. Ezt a kollektív áldozattörténetet erősítették meg Kádár János és a párt vezetői a munkásmozgalmi panteonnal, illetve a közterület-elnevezésekkel. A mitológia szereplői közé inkább a nemzetközi mozgalom alakjai kerültek, a Pesten járt Castro, Che Guevara vagy Ho Si Minh, és az űrkorszak szovjet pionírjai, Gagarin, Tyitov és Tyereskova.[33] Az 1960-as években a szédületes tempójú haladás, a „gyorsuló idő" kultuszával korszerűsödött nemcsak a szocialista, de a világmitológia is. Ebbe Kádár nem illett és nem is nagyon akart beleilleszkedni. A kis lépések, az aprómunka robotosa maradt.

Itt kell megemlíteni egy további különbséget a két személy felfogása, sőt mentalitása között. Rákosi számára nem volt kétséges, hogy az állam oldalán áll az osztállyal (a munkásosztállyal) szemben. Kádár november 4-én és azt követően folytatta, amit Rákosi félbehagyott. Nem lehet osztályhűséggel vádolni, volt azonban osztálykötöttsége. Az, hogy egy sajátos jóléti államot teremt – ha nem is e fogalom tudatos használatával –, kétségtelen.[34] Kifejezésre jutott ez már 1957-es

vet elolvasni, hogy erről meggyőződhessünk. Nevezhetjük ezt egyfajta belső karizmának is, vagy a hétköznapi karizma egy válfajának. (Berit Bliesemann de Guevara–Tatjana Reiber: *A hatalom popsztárjai: karizma és politika.* In: *Karizma és hatalom.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2012, 15–52.)

[33] Az ellenmítosz is működött természetesen, vagyis a „gonosz, imperialista" Amerika, a két Kennedy, Martin Luther King meggyilkolásával, a vietnami napalm-tömeggyilkossággal, a faji megkülönböztetéssel stb. Az évtized nagy világverseny-állapota és Kádár kisországi pragmatizmusának disszonanciája ugyan szembeötlő, de elfogadott volt.

[34] Lásd erre Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában: intézmények, funkciók és szakaszok. *Múltunk,* 57. évf. (2012) 1–2. sz. 27–49.

magatartásában, majd az 1958-as munkásosztály helyzetével kapcsolatos felmérés elindításával és a központi bizottsági határozattal. 1957 végén a Munka Törvénykönyvéről szóló politikai bizottsági vitában az állam oldalára állt, azzal, hogy „...a mi államunk munkásállam, amellyel szemben a munkások jogait, az alkalmazottak jogait életre-halálra védelmezni nem szükséges".[35] Később mégis 1956-ért először a lefogott munkásoknak volt hajlama megbocsátani, majd olyan életszínvonal-politikára tért rá – méghozzá tartósan –, amely egzisztenciális biztonságot és szerény, de folyamatos gyarapodást biztosított elsőre a nagyipari munkásságnak. Ismétlem, az állam oldalán állt, az érdekbeszámítás pozíciójából nem volt hajlandó a diktatúrából a munkásdemokrácia felé ellépni, a szociálpolitikában azonban igyekezett következetes maradni. Sajátos, hogy bár sok esetben megvetően beszélt a kispolgári mentalitásról, osztályát ebbe az irányba terelte. Ebből a szempontból azoknak van igazuk, akik egyfajta polgárosodó társadalomként jellemzik a Kádár-rendszert. Polgárosodás volt az állami jóléti mechanizmusok bővítése és a második gazdaság típusú megoldások engedése. Az 1958-as munkáshatározatban ez a kétoldalúság a 15 éves lakásépítési tervben tükröződött.[36] Ebben ugyanis az állami paternalista rendszer mellett megjelent a magánerős és a szövetkezeti forma segítése, tehát az egyéni és az alulról jövő közös kezdeményezésre építő megoldás. Ezt szimptomatikusnak tekinthetjük. A határozat azonban már továbblép a szűken vett nagyipari munkásság keretein, hiszen az alkalmazotti, az alsó értelmiségi rétegek (pedagógusok, egészségügyi dolgozók) felé is kezet nyújt.[37] Csírájában tehát már itt

[35] *A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának Jegyzőkönyvei. 1957. július 2.–december 28.* Szerk.: Baráth Magdolna–Feitl István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006, 10–63.

[36] *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai.* Szerk.: Ságvári Ágnes–Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973, 272–277.

[37] A második hároméves terv időszakában, azaz 1957–1960 között a társadalmi juttatások aránya a jövedelmekhez képest nőtt, a reáljövedelem 16,7%-kal gyarapodott, miközben a munkások és alkalmazottak száma 420 ezer emberrel emelkedett a szövetkezetesítés miatt. *Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai 1957–1960.* Kossuth és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976, 155–163. Az egészségüggyel kapcsolatban lásd az 1959. januári 13-i PB-határozatot a társadalombiztosítási és egészségügyi ellátásról. *A Magyar Szocialista*

megjelenik Kádár – mai szóval – középosztály-politikája, amelynek lényege az, hogy a jóléti és egyéni boldogulási lehetőségek terjedjenek ki a munkások mellett az alkalmazotti és a paraszti társadalomra is. Ez a társadalompolitika egy széles, de erős belső tagoltsággal rendelkező „középosztályt" hozott létre. Egy sokdimenziós rétegződési térben e fölött egy belsőleg igencsak tagolt és a népesség 5%-ára becsült elit helyezkedett el. Alul egy kevéssé differenciált, a népesség 15%-ára taksált deprivált csoport volt.[38]

*

Befejezésül térjünk vissza Kádár és Rákosi 1957 utáni „mérkőzéséhez". Bár Rákosi nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni, sőt az ezt követő években igyekezett minden tőle telhetőt megtenni, hogy visszatérjen, és önmagát nem megtagadva politikai szerephez jusson, mégpedig Kádár ellenében, egy újabb vizsgálat („per") ódiumát nem tudta magára vonni. Az SZKP XXII. kongresszusa után, 1962-ben idehaza is meglóduló desztalinizációs hullám ugyan végképp feledtette Kádárral a koncepciós perekkel kapcsolatos vizsgálatok lezárására tett 1956. nyári ígéretét, Rákosi Mátyás felelősségének vizsgálata mégsem jelentette hazaengedését. Az újra a lezárás igényével lefolytatott eljárás és központi bizottsági ülés tulajdonképpen Kádár János mentesítését és Rákosi Mátyás első számú felelősségének kimondását szolgálta, szégyenszemre egy kifejezetten koncepciós momentummal kiegészítve, ami szerint az emigrációban élő volt főtitkár frakciózik, vagyis Rákosiné levelezése itthoni rokonaival politikai felforgató szándékot takar. A büntetőjogi rehabilitációban és a börtönnel felérő kirgiz faluba (Tokmakba) való evakuálásban Kádár rossz lelkiismerete, személyes ellenszenve és ugyanakkor lehetőségeinek behatároltsága egyaránt tükröződik.[39] Személyes viszonyról nem beszélhetünk kettejük között, hisz 1956 után sosem találkoztak többé,

Munkáspárt határozatai... i. m. 296–304. A termelőszövetkezetiek jogosultságával az első években a társadalombiztosításban részesülők száma 2,4 millióval növekedett, 1957-ben az összlakosság 62%-a, 1960-ban 85%-a volt biztosítva.

[38] Kolosi Tamás: *Tagolt társadalom.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 339.

[39] A korszakról összefoglalóan Feitl István: *A bukott Rákosi.* Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1993. Kádár viszonyát Rákosihoz legújabban egy orosz levéltárból származó, 1964-es forrás is alátámasztja. Lásd *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban...* i. m. 477–478.

Kádár számára Rákosi csupán egy megoldatlan és megoldhatatlan kérdés volt. Megoldatlan, hiszen Rákosi élete végéig nem fogadta el száműzetését, nem békült meg Kádár politikájával és pozíciójának megszilárdulásával, ugyanakkor erőszakos kinn tartása a Szovjetunióban minden szempontból jogtalan és tulajdonképpen feleslegesen fenntartott helyzet volt. Megoldhatatlan, mert a törvénysértő eljárások hátterének teljes feltárása saját pozíciójának megrendüléséhez vezethetett volna. Ezt pedig nemcsak ő, de az MSZMP, sőt tágabban az SZKP vezetői sem engedhették meg.

RAINER M. JÁNOS

Nagy Imre és Kádár János
Párhuzamok és keresztezések[1]

A két személyiség összehasonlítása – amennyiben ez egyáltalán lehetséges – azért indokolt, mert mindketten a 20. század második fele magyar történetének meghatározó szereplői voltak. Sőt, e periódusból talán egyedül e két név hordoz valamelyes jelentést Magyarország határain túl is. 1944 végétől az ötvenes évek elejéig együtt dolgoztak a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja vezetésében. Kádár János éppen Nagy Imre miniszterelnöksége alatt, 1954 nyarán szabadult ki a börtönből (ahol három évet töltött). Mindkettejüket (bár nagyon eltérő módon) az 1956 tavaszán kibontakozó Rákosi-ellenes mozgalmak vezetői közé számították. Ám mindeme párhuzamok ellenére életútjuk valójában és érdemben az 1956-os forradalom idején találkozott. Pontosabban: inkább keresztezte egymást, összeütközött egymással. Két különböző politikai értékrend, a radikális és a mérsékelt (vagy inkább: puha) antisztálinizmus, illetve reformkommunizmus összeegyeztetésének kísérletéről volt szó, az elméleti végiggondolástól a gyakorlatig. A két, egymástól mindinkább széttartó perspektíva konfliktushoz vezetett. Ebben Nagy Imre vereséget szenvedett, Kádár gyakorlatias megközelítése előtt viszont, egy néhány éves resztalinizációs időszakot követően, megnyílt

[1] E szöveg írásakor nagymértékben támaszkodtam 2006. március 5-én a bloomingtoni Indiana Universityn rendezett „The 1956 Hungarian Revolution and War of Independence: 50th Anniversary Conference" című nemzetközi konferencián tartott előadásomra, amely utóbb *Intersecting Lives: Imre Nagy and János Kádár in 1956* címmel jelent meg a *Hungarian Studies* hasábjain (Vol. 20, No. 2, 2006, 199–207.).

a tér. A következőkben először a két politikai értékrendszer kialakulásának előtörténetéről lesz szó. Ezt követően az életutak három kereszteződéséről, 1956-ban, 1958-ban és 1989-ben.[2]

Előtörténetek

Nagy és Kádár társadalmi és kulturális háttere sok tekintetben hasonló volt: mindketten a társadalom alsó vagy inkább peremrétegeiből jöttek. Az innen való kitörés mindkettejük számára fontos gyermek- és fiatalkori élmény lehetett. Nagy már gyermekkorában, cseléd apja ipari munkavállalásában, illetve (kudarcos) házépítő vállalkozásában gyűjthetett ilyeneket. A tanulás (Nagy esetében a gimnázium, Kádáréban az elitszakma) mindkettejük pályáján a család kitörési reményét és stratégiáját reprezentálta. Nagy Imre ugyan arra kényszerült, hogy abbahagyja a gimnáziumot, de a géplakatos-segédlevél megszerzését követően tovább tanult a felsőkereskedelmi iskolában, ami a fizikai munka világán túli területre kínált belépőt. Kádár kitanulta az irodagép-műszerész szakmát, de abban (a szakképzett munkás státuszában) megkapaszkodnia már nem sikerült.

Politikai szempontból Nagy a magyar kommunisták első generációjához tartozott, akik az 1917-es bolsevik forradalom, illetve a polgár-

[2] Kádár János életútjáról és személyiségéről lásd Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1. kötet. 1912–1956.* Szabad Tér Kiadó, Budapest, 2001; *2. kötet 1956–1989.* Szabad Tér Kiadó, Budapest, 2003; Roger Gough: *Kádár János, a jó elvtárs?* JLX Kiadó, Budapest, 2006; *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956.* Szerk.: Varga László. Osiris Kiadó–BFL, Budapest, 2001; *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Szerk.: Rácz Árpád. Rubicon–Aquila, Budapest, 2001. Továbbá lásd még a *Múltunk,* 57. évf. (2012) 1–2. számát, különösen Majtényi, Dunai, Hell és Földes írásait. Nagy Imre életútjáról lásd Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála.* Bibliotéka, Budapest, 1989; Molnár Miklós–Nagy László: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* Magyar Füzetek, Párizs, 1983; Peter Unwin: *Voice in the Wilderness. Imre Nagy and the Hungarian Revolution.* Macdonald, London, 1991; Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz 1. kötet 1896–1953.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996; 2. *kötet 1953–1958.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

háború során csatlakoztak a mozgalomhoz. A magyar kommunista mozgalom három nagy iskolája közül Nagy mindegyiket kijárta: a szociáldemokráciát, az illegális pártot és a Szovjetuniót (ez utóbbit a leghosszabban, 1930–1944 között). Kádárnak viszont viszonylag csekély szociáldemokrata tapasztalata volt, s Moszkvában először csak a negyvenes évek végén, magas rangú vezetőként járt. Kommunistaként az illegális párt nevelte.

Eredetileg mindketten elsősorban politikusok, ezen belül kommunista funkcionáriusok voltak. Hegedüs András szerint, aki 1951-56 között a magyar PB tagja volt, 1955–56-ban miniszterelnök, később a hatvanas évektől disszidens szociológus, a funkcionárius gondolkodásmódját leginkább két dolog jellemzi. Először a párt tévedhetetlenségébe vetett hit, másodszor a párt és funkcionáriusai világmegváltó küldetésének hite.[3] Ehhez hozzátehető még egy fontos vonás a közép-kelet-európai térség funkcionáriusait illetőleg: a hit nem egyszerűen a „pártra", hanem a Szovjetunió Kommunista Pártjára és vezetőire vonatkozott.

Ami Nagyot illeti, már életútja korai szakaszaiban mutatott bizonyos hajlamot arra, hogy eltérjen ettől a sémától. Ennek magyarázata valószínűleg intellektuális hajlamaiban rejlik. Ez a tulajdonsága élete során több alkalommal arra sarkallta, hogy politikai problémákat nem csak pártfunkcionárius, hanem *pártértelmiségi* módjára *is* mérlegeljen.[4]

[3] Hegedüs András: A funkcionárius. *Századvég* (1988), 6-7. sz. 123–132.; Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* HVG, Budapest, 1993, 65–93.

[4] Értelmiséginek (intellectual) a tanulmányban azokat nevezem, akik transzkontextuális, a társadalom által elfogadott értékeket hoznak létre, amelyek orientálják és szabályozzák az emberek magatartását. Abban a történeti periódusban, amikor Nagy is tevékenykedett, jelent meg az ún. pártértelmiség sajátos csoportja. A pártértelmiségi által közvetített értékek közvetve vagy közvetlenül a kommunista ideológiából, illetve a kommunista párt aktuális politikai irányvonalából származtak. Ezt az értékrendszert a társadalom változó nagyságú része (többnyire kisebbsége) fogadta el, ám a közvetítői csoportot a politikai hatalom ettől függetlenül értelmiségi státusszal és annak anyagi vonzataival jutalmazta. A pártértelmiség alkotta a csúcsvezetés politikai és egyéb szakértői bázisát is, nagy szerepet játszott, elsősorban az ún. politikai oktatásban és a médiában. A kommunisták hatalomra jutása után jelentős számú volt, később az értelmiség emancipációs folyamatában száma csökkent. Túlélte magát a klasszikus sztálinista rendszert, és különféle zárványokban egészen az 1989-es fordulatig fenntartotta magát.

Az 1896-ban született Nagy nem rendelkezett egyetemi végzettséggel, még középiskolai tanulmányait sem fejezte be. 1918-ban hadifogolyként csatlakozott a bolsevik mozgalomhoz, és már az orosz polgárháború végén alsó szintű funkcionárius lett. Hazatérését követően választotta végképpen az akkor illegális kommunista mozgalmat.[5] A húszas évek végén a délnyugat-magyarországi kisváros, Kaposvár viszonylag sikeres helyi funkcionáriusának felajánlották a párt egyik vidéki főszervezői pozícióját. Az ajánlatot Nagy elutasította azzal, hogy a magyar agrárproblémák kutatásának kívánja szentelni ideje nagy részét. Ezzel elindult egyfajta intellektuális „specializáció" útján.[6] 1928–29-ben a magyar kommunisták nagy belső vitájában Nagy Lukács György nevezetes Blum-téziseihez hasonló pozíciót foglalt el.[7] A vitában Lukács, Nagy és társaik vereséget szenvedtek, s Nagy ezt követően került 1930-ban a Szovjetunióba, ahol a Komintern Nemzetközi Agrárintézetének tudományos munkatársa lett. Ez a funkcionárius és a pártértelmiségi szerep határterületét jelentette, inkább az utóbbihoz közel.[8] Nagy Imre túlélte a nagy tisztogatást (bár állását

[5] Az illegális magyar kommunista mozgalom történetére lásd Molnár Miklós: *From Béla Kun to János Kádár: Seventy Years of Hungarian Communism.* Translated by Arnold J. Pomerans. Berg, New York, 1990; Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979; Borsányi György: Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártja történetéről (1918–1944). *Múltunk*, 40. évf. (1995) 1. sz. 3–37.

[6] Nagy intellektuális portréját lásd részletesebben Rainer M. János: The Development of Imre Nagy as a Politician and a Thinker. *Contemporary European History*, Vol. 6 (1997) No. 3. 263–277.

[7] Ennek lényege az volt, hogy egy lehetséges „forradalom esetén" Magyarországon a proletárdiktatúrát egy sok tekintetben definiálatlan „átmeneti szakasznak" kell megelőznie. Az átmenetnek ún. „polgári demokratikus feladatokat" kell megoldania, mint pl. a demokratikus földreform, vagy a szabadságjogok biztosítása. Csak ezek után lehet áttérni a (szovjet típusú, esetleg másféle) szocializmusra. Az „átmenet" ettől kezdve Nagy számára meghatározó politikai és elméleti alapkérdéssé vált.

[8] Az intézet a Komintern „háttérintézménye" volt, és elsősorban nemzetközi agrárpolitikai és összehasonlító „kutatásokkal" foglalkozott. Nem a szó klasszi-

elvesztette), mert nem tartozott a moszkvai magyar funkcionárius elithez, és mert a politikai rendőrség, amelynek informátora volt, feltehetőleg segített rajta, amikor 1938-ban letartóztatták. 1944 végén ismét funkcionárius lett, a PB tagja és az akkori koalíciós kormány kommunista minisztere.

A súlyos káderhiánnyal küzdő kommunista párt számára Nagy megnyerő egyénisége, kapcsolatteremtő készsége és az, hogy vezetőtársai többségétől eltérően nem volt zsidó, jelentős tőkét jelentett. A tisztogatás túlélése egyfajta menlevél, megbízhatósági bizonyítvány volt. Ugyanakkor Nagy nem volt jó adminisztrátor. Amikor a szovjet típusú rendszerre való áttérés került napirendre, ismét megfogalmazta kétségeit, s ezeknek belső vitákban hangot is adott. „Alternatív" modellt keresett, amely nem szakít a nemzetközi mozgalom teleologikus céljaival, de más, mint a szovjet. A kulcs ismét az „átmenet", amelynek Nagy és mások szerint nem kell mechanikusan követnie a szovjet utat – ha igen, akkor csak a NEP politikáját. Forradalommal ér fel, de az erőszakos és kényszerítő elemeket mellőzheti, legalábbis korlátozhatja. A funkcionárius doktrinériával Nagy az értelmiségi megfontolást szegezte szembe, ha nem is teljesen tudatosan. A valós helyzetből, a társadalom realitásaiból indult ki, nem az ideológiából és a politikából. Eszerint Magyarország (és Közép-Európa) adottságai, társadalma, hagyományai mások, mint az 1917-es Oroszországé voltak.

Nagy végül most is vereséget szenvedett. Ezúttal is betartotta a bolsevik rituálét, önkritikát gyakorolt, és végül visszavonta álláspontját. Átmenetileg száműzték a vezetésből 1949-ben, de egy év után visszatérhetett. Miniszterként szerepet vállalt annak a politikának a végrehajtásában, amelynek korábban fő bírálója volt: az agrárpolitikáéban.

kus értelmében vett agrártudománnyal tehát, hanem a kommunista pártok parasztpolitikájával. Mindez két „terület" vizsgálatát jelentette. Egyfelől az egyes országok mezőgazdaságának helyzetét, elsősorban statisztikai adatok alapján. Másfelől a parasztság rétegződését, életszínvonalát, főbb szociális és politikai problémáit, a különféle paraszti politikai és érdekvédelmi mozgalmakat. Itt készültek vagy itt is véleményezték a különféle kommunista pártok agrártéziseit, -(akció)programjait, paraszt- és mezőgazdasági tárgyú főbb brosúráit, röplapjait.

Nagy útkeresésének következő állomása 1953-as miniszterelnöksége volt. A Sztálin utáni szovjet Politbüró a korrekció végrehajtására alkalmas funkcionáriusnak látta. Intellektuális hajlama viszont reformok kidolgozására sarkallta. A korrekció politikai ellenfeleivel, Rákosival és az ortodox sztálinistákkal szemben Nagy, a politikus ismét vereséget szenvedett. Ekkor azonban nem gyakorolt rituális önkritikát, hanem – kihasználva betegségét – „belső száműzetésbe" vonult. 1955–56-ban politikai esszék sorozatában tekintett vissza kormányfői működésére.[9] Amellett érvelt, hogy a változtatások szükségesek voltak, mert a sztálini rendszer válságba jutott Magyarországon. Ennyiben Nagy reformernek tűnt, miközben ezt a szót sohasem használta, s nem is tartotta magát annak. Úgy vélte, hogy a változtatás lényege a *visszatérés* arra a fejlődési pályára, amely 1947–48-ban abbamaradt. 1956-ra ezt úgy módosította – még 1956. október 23-án este a budapesti Kossuth téren, a tüntető tömeg előtt is ezt hangsúlyozta –, hogy az „1953-as júniusi új szakaszhoz" kell visszatérni.

Politikai programnak ez akkor nem volt elegendő. Intellektuálisan viszont Nagy ennél már korábban is messzebb ment. Említett esszéi közül az utolsókat is 9 hónappal a forradalom előtt írta. A *magyar közélet erkölcsi-etikai kérdéseivel* foglalkozó tanulmánya a zsarnoki rendszer szenvedélyes kritikája. Egy másik írásában rögzítette elvi szembenállását a „sztálinizmussal". A külpolitikáról írott elemzésben a nemzeti függetlenség alapjára helyezkedett, az „aktív", jugoszláv mintájú semlegességet és a tömbönkívüliséget jelölte meg célul. 1956-os döntéseinek tehát nem volt közvetlen politikai előzménye, de gondolatban „készült" rá. Ebben nagy szerepe volt annak a valóban reformer pártértelmiségiekből kialakuló ellenzéki körnek, akik körülötte szerveződtek. Ők egyszerre látták Nagyban a politikust *és* az értelmiségi beszélgetőpartnert. Nagynál a mérleg nyelve mindig inkább a politikus, a funkcionárius felé billent, míg társainál inkább az ellenkező irányba. Ez konfliktusokat is okozott, de a kör is formálta Nagy arculatát és politikáját.

Az 1912-ben született Kádár János a nagy válság éveiben lett felnőtt. A földalatti kommunista mozgalom a többszörös peremlétből

[9] NAGY Imre: *A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek 1955–1956.* Magyar Füzetek, Párizs, 1984.

való kitörés lehetőségeként tűnt fel számára. (Törvénytelen gyermekként, csonka családban, illetve anélkül nőtt fel, középiskolát sem végzett, szakmát tanult, de abban nem dolgozott, munkanélküli volt stb.) Kádárnak soha nem volt fontos az ideológia, az ő esetében a kommunizmus választásában ez a mozzanat nem játszott szerepet - bár kifejezetten jó képességű ifjú volt. Konfliktusai a mozgalmi praxis világában keletkeztek: egyik letartóztatása alkalmával vallomást tett a rendőrségen (ahelyett hogy mindent tagadott volna). Ennek ellenére viszonylag gyorsan haladt előre. 1943-ban a mintegy 70-80 főt számláló hazai kommunista „párt" titkára (vezetője) volt. Feloszlatta a maroknyi magyar pártot, hogy új néven, „Békepártként" alakítsa újjá. Kádár esetében is a kipróbált káderek hiánya vezetett oda, hogy 1945-ben szinte azonnal a PB tagja, 1948-ban pedig emellett belügyminiszter lett. Alig különbözött vezetőtársaitól, talán tehetségesebb szervező, meggyőzőbb szónok volt. Moszkovita feljebbvalói iránt őszinte tisztelettel viseltetett. Rajk László bukása után a párt legígéretesebb ifjú vezetője lett, Rákosi potenciális utódja. 1951-ben letartóztatták és hamis vádakkal elítélték, de ez nem függött össze semmiféle konfliktussal. A börtön inkább súlyos törést idézett elő az amúgy csendes és nyugodt természetű Kádár lelkében.

A konstruált perekben elítélt kommunista vádlottak általában kétféleképpen reagáltak bebörtönzésükre. Az egyik típus már a fogságban távolodni kezdett a kommunizmus gyakorlatától *és* ideológiájától. Elvégezte saját korábbi tevékenységének kritikai felülvizsgálatát is. Ebből a jellegzetesen intellektuális attitűdből következhetett a funkcionárius léttel, sőt a funkcionárius gondolkodással való szakítás is, a „teljes szabadulás" a mozgalomtól. A másik típus legfeljebb a praxis bizonyos hibáit okolta sorsáért. Igyekezett visszatérni a mozgalom kebelére. Igényt tartott a teljes (jogi, politikai, anyagi) rehabilitációra, amit az előbbiek másodrendűnek tartottak.

Kádár, akit 1954-ben szabadon bocsátottak, a második típushoz tartozott. Továbbra is azonosult a párttal.[10] Az államvédelmi apparátusban kereste (és találta meg) azokat a „tévedéseket", amelyek börtönbe juttatták. Még mindig azonosult a vádak egy részével is - például a párt feloszlatásáért bűntudata volt. Az azonosulás könnyebb magyarázatot kínált az egyszerű gondolkodású Kádárnak, mint akár a gépezet, akár az egész rendszer elemzése. A bűntudat és a csorbítatlan tekintélytisztelet miatt nem gondolkodott a felelősökön. Volt azonban egy másik meggondolás is. Kádár nemcsak áldozat, hanem tettes is volt Rajk László letartóztatásában és elítélésében. Ha felelőst keres, találhat ilyet a maga ügyében, de másfelől maga is bűnös, aki ezért felelősségre vonható.

Az 1954-ben kiszabadult funkcionáriusok közül korábban Kádár viselte a legmagasabb tisztséget. Logikus lett volna, ha Nagy Imre miniszterelnökhöz csatlakozik az új szakasz ellenfeleivel vívott harcban. Nem így történt. A markáns politikai megoszlás Kádár számára a „(párt)szakadás" rémét idézte fel. A szituációktól, amelyben választania kellett ahelyett, hogy világos irányvonal alapján cselekedhetett volna, Kádár irtózott. Az 1954-es vita témái - elvi-gyakorlati útkeresés, a szocialista építés különféle modelljei - Kádár egyszerű gondolkodásmódjától idegenek voltak. Visszautasította Nagy Imre közeledési kísérletét, ehelyett kifejezte hűségét Rákosihoz.[11]

Amikor 1955 tavaszán Nagy megbukott, Kádár valószínűleg úgy ítélte meg, hogy a pártszakadás veszélye elmúlt. Követelni kezdte teljes politikai rehabilitációját (vagyis, hogy visszakapja letartóztatása előtti pozícióját, vagy valami ehhez hasonlót).[12] Végül beérte annyival, hogy megyei párttitkár legyen, ami KB-tagságot jelentett. De most nem határolta el magát az ellenzékben lévő Nagytól sem. Sőt, egyik első olvasója volt Nagy politikai esszéinek. Félt attól, hogy Rákosi ismét teljesen ellenőrzése alá vonja a helyzetet, de bizalmatlansága Nagy iránt nem csökkent. A maga szerepét a pártellenzék mérséklésében

[10] A pártellenzékről lásd Aczél Tamás–Méray Tibor: *Tisztító vihar.* Újváry „Griff", München, 1978. (Magyar kiadása: AB–Áramlat Független, Budapest, 1986; Hegedüs B. András: Petőfi Kör - a reformmozgalom fóruma 1956-ban. In: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. 1. köt. Két közgazdasági vita.* Szerk.: Hegedüs B. András–Rainer M. János. Kelenföld–ELTE, Budapest, 1989, 9–32.; Vásárhelyi Miklós: *Ellenzékben.* Szabad Tér, Budapest, 1989, 238–313.

[11] Kádár és az illegális párt vezetői tudtak a Komintern feloszlatásáról, de nem volt kapcsolatuk Moszkvával. Így ezt vélték adekvát lépésnek. A párt tagjai közül ennyien voltak szabadlábon, néhány százan börtönben, vagy munkaszolgálatosként a fronton voltak.

[12] *Kádár János bírái előtt...* i. m. 111–151.

látta. Az egyik ellenzéki erre később így emlékezett: „Kádár hosszasan magyarázta, hogy nekünk most az a feladatunk, hogy kitérjünk az ellenütés elől [...] Ami fontos volt - hogy a közvéleményt megmozgassuk - az már megtörtént [...] Kádár azt mondta, hogy nem szabad Rákosit megingatni. Mondtam: meg van az már ingatva. »Igen, éppen ez a baj, mert a proli ragaszkodik Rákosihoz, a prolinak Rákosi szent!«"[13] A politikai beszéd Kádár gondolkodásában szinte kizárólag a „(párt)közvéleménynek", vagyis az aktív pártfunkcionáriusi magnak szólt. A „prolira" (a társadalomra, a „népre") csupán „figyelni" kell.

Az SZKP XX. kongresszusa után a magyar párt „közvéleménye" is feltette a kérdést: ki felelős a konstruált perekért? Kádár számára a tét az volt, hogy melyik szerepe rögzül: az „áldozaté" vagy a „tettestársé". Vérbeli sakkjátékosként úgy taktikázott, hogy az előbbi megoldás egyben a hatalom csúcsáért folyó játszma része legyen. Rákosi próbálkozásai, hogy Kádárt kompromittálja[14], kudarcot vallottak. A kongresszus utáni szovjet vezetők viszont felfigyeltek rá. 1956 júliusában Mikojan Budapesten hosszú beszélgetést folytatott Kádárral.[15] Kádár a „párton belüli közvélemény" hangulatának megváltozásával indokolta, miért nem bízik Rákosiban. A valódi „közvéleményről", amelynek a pártellenzék adott hangot, nem vett tudomást. Júliusban aztán Gerő Ernőt választották Rákosi helyébe. Kádárt a távozó diktátor és Gerő egyaránt utódjául ajánlotta, de a PB tagságának többsége és Moszkva egyaránt bizalmatlan maradt a „rehabilitálttal". Kádár visszaszerezte 1951 előtti pozícióit, s nyitva maradt a további emelkedés lehetősége is.

[13] Ezt nagyon találóan írta le Szász Béla: *Minden kényszer nélkül. Egy műper kórtörténete.* 2. kiad. Újváry „Griff" Verlag, München, 1979.

[14] Rákosinak írott 1954. november 12-i levelében úgy fogalmazott, hogy „nem tartható szerintem az, hogy az MDP főtitkárának személye előtérbe ne legyen állítva. [...] értsék meg az emberek, hogy nem a kormány és nem a kormányból irányítják a Központi Vezetőséget, hanem fordítva." Kádár levele Rákosihoz, 1954. nov. 11. In: *Kádár János bírái előtt...* i. m. 646.

[15] Kádár levele az MDP PB-nek, uo. 651–652.

Találkozás és keresztezés 1: 1956

1956. október 25-én délelőtt Kádár a párt első embere lett. Nagynak és Kádárnak egyaránt több nap kellett, amíg felfogták, mi is történt. Amikor megválasztották, Kádár is abban látta a kiutat, amit a pártellenzék radikálisai - Donáth Ferenc és Losonczy Géza - javasoltak, s amit Nagy is elfogadott: a felkelés követeléseit részben el kell fogadni, tárgyalni kell, megszüntetni a fegyveres harcokat. Abban reménykedtek, hogy a forradalmat „leszerelhetik" egy olyan ponton, ahol a kommunista párt hegemóniája megmarad, és Magyarország szovjet szövetségesi kapcsolatai garantálják ezt a rendszert. De szemben Naggyal, Kádár a forradalomban nem látott semmi előrevivőt. Kádár bízott a pártközvéleményben, de az a forradalom során eltűnt. A társadalomtól egyszerűen félt. Ahogyan Nagy később fogalmazott, „ő már november 1-jén számos jelből látta, hogy az eseményeket „forradalomnak" kell értékelni - hozzátette viszont azt is, hogy vannak olyan véres terrorcselekmények, amelyek az ellenforradalomra mutatnak. [Kádár viszont] vagy nem bízott abban, hogy a néphez fordulva, annak segítségével biztosítani lehet a kibontakozást, a rend és a munka helyreállítását, vagy nem értett egyet azzal, hogy az állam- és pártapparátust demokratizáljuk, amely viszont elengedhetetlen feltétele a nép bizalma elnyerésének és támogatásának."[16] Nagy Imre szocializmusfelfogásába nagyon is belefért ez a fajta demokratizálás (ami persze nem jelentett a szó eredeti és mai értelmében vett demokráciát). Kádár számára legfeljebb az „ésszerű" és Moszkva által tolerált határokig történő demokratizálásnak lehetett értelme, többnek nem.

1956. november 2-án a Kremlben Kádár még csak félelmeit fejezte ki - nem tudta, mit terveznek vele és Magyarországgal. „Ha rövid időn belül kivonják a szovjet csapatokat [...] pártunk és a többi párt fel tudná venni a harcot az ellenforradalom ellen. De nem vagyok teljesen biztos a sikerben. [...] A reális veszély: az ellenforradalom netán elsöpri ezeket a koalíciós pártokat. Véleményem szerint van más út. Katonai erővel megtartani Magyarországot. De akkor fegyveres összetűzések

[16] Széll Jenő visszaemlékezését lásd Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: Kádár János emlékezete. Összeállítás az 1956-os Intézet Oral History Archívumának interjúiból. In: Rácz, i. m. 2001, 176.

lesznek. A fegyveres erővel való szétzúzás vérontást jelent. Mi lesz azután? A kommunisták erkölcsi pozíciója a nullával lesz egyenlő."[17] Ez egybevág még november 1-jén Budapesten mondott híres és sokat (bár jobbára hiányosan) idézett rádióbeszédével. Abban ugyanis nem csak a „nép dicsőséges felkeléséről" beszélt, hanem „ellenforradalmi veszélyről" is, amely „külföldi beavatkozáshoz" vezethet.[18] De nem csak félelmei motiválták, hanem a hatalom megtartásának vágya. Nem tájékoztatta Nagyot (és mást sem) arról, hogy az oroszok hívatják. Amikor Moszkvában elmondták neki, hol vannak a határok, vállalta az ellenkormány vezetőjének szerepét.

Ebből a választásból logikusan következett Nagy kivégzése, akivel Kádár soha többet nem találkozott. Számára Nagy mindannak élő antitézise maradt, amit 1956-ban és az után tett. Nem is a valóságos Nagy Imre, sokkal inkább az, akinek képe 1956. október 30. és november 4. között rögzült a magyar társadalom emlékezetében. Aki cáfolta a kádári „pártközvélemény" és „nép" dichotómiáját, mert először 1953-ban, majd 1956-ban egyszerre tudta megmozgatni a párt (értelmiségi) közvéleményét, és megszólítani a magyar társadalmat. Aki azt példázta (volna), hogy van választás a birodalomhoz való igazodás és az artikulált társadalmi igények között. Kádár szerint egyik sem volt lehetséges, ezért nem akarta az élők sorában tudni azt az embert, aki az ő eszméinek élő tagadása volt.

Az 1956-os történések különböző értékelése váltotta ki Nagy és Kádár igazi, nagy konfliktusát, s tette azt végül drámaivá és tragikussá. Nagy 1956-ban esélyt látott az antisztálinizmus győzelmére, annak ellenére, hogy a nyílt fegyveres felkelés ehhez igen nehéz körülményeket teremtett. Abban bízott, hogy a magyar társadalom számottevő részében élvezett népszerűsége és moszkvai kapcsolatai elegendőek lesznek ahhoz, hogy minden szereplőnek elmagyarázza, mit kell tennie. A társadalom elfogadja a szovjet birodalomba tagozódás lazább, szabadabb formáját, a szovjet vezetés pedig megérti és elfogadja az antisztálinista forradalom jelenségét. Mindkettőben csalódnia kellett. Kádár számára 1956 elsősorban a hatalom gyakorlati kérdését jelentette. A puha és rugalmas antisztálinizmus csak eszköz volt számára a hatalom csúcstámadásához; elhagyható, zárójelbe tehető, ha kell. Nagy, a többé-kevésbé autonóm személyiség találkozott a félig vagy tán annyira sem autonóm Kádárral. Egy személyiség, aki számára választása, tettei és a következmények moralitása többnyire fontos tényező maradt, csapott össze egy olyan valakivel, akinek ezek az erkölcsi kérdések többnyire nem sokat jelentettek. Nagy és Kádár útja e ponton találkozás helyett keresztezte egymást. Amivel Kádár 1956-ban valójában találkozott, az a posztsztálini, hruscsovi szovjet vezetés és politikája volt.

[17] Rákosi többeknek lejátszotta a Rajk László 1949. június 7-i kihallgatásáról készült hangfelvételt (vagy megmutatta annak leiratát). A kihallgatást közösen tartotta Farkas Mihály és Kádár János. A szöveget elsőként Hajdu Tibor közölte, lásd: Farkas és Kádár Rajknál. *Társadalmi Szemle*, XLVII. évf. (1992) 4. sz. 70–89. Kádárnak a Rajk-ügyben játszott szerepéről lásd HAJDU Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle*, XLVII. évf. (1992) 11. sz. 17–36. és *Kádár János bírái előtt...* i. m. 669–680.

[18] Andropov jelentése a Mikojan–Kádár-találkozóról, 1956. júl. 14. In: *Szovjetszkij Szojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Red.: Je. D. OREHOVA–V. Ty. SZEREDA–A. Sz. SZTIKALIN. Rosszpen, Moszkva, 1998, 160–168.

Találkozás és keresztezés 2: 1958

Nincs szükség ehelyütt felidézni a Nagy Imre-per históriáját.[19] Kádár János főszereplő volt – de távolról sem ő hozta az összes ezzel kapcsolatos döntést, s még kevésbé *ő egyedül.* A vizsgálat a tárgyalás 1958. február eleji kezdetéig közös döntéshozatal nyomán ment előre: Kádár, a magyar PB, a magyar és a szovjet állambiztonság, az SZKP KB Elnöksége és Hruscsov sokszögében. Elegendő csupán egyetlen pillanat kinagyítása. 1958. február 5-én *Vlagyimir Nyikiforovics Malin,* 1954-től a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága Általános Osztályának vezetője (afféle legmagasabb szintű jegyzőkönyvvezető) a következőket jegyezte fel a pártelnökség üléséről, amely ezen egyetlen kimutatható alkalommal tárgyalt Nagy Imre peréről: „Jóváhagyni a javaslatot (kemény-

[19] Nagy szavait Fazekas György pártellenzéki újságíró idézte kihallgatása során, 1957 áprilisában. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, V-150.001/1. dosszié, 39-40.

séget és nagylelkűséget tanúsítani)." (*Odóbrity predlozsenyija. Projavity tvjordoszty i velikodusije.*)[20]

Ez a nap (és a következők) a Nagy Imre-per igazi fordulópontja, ami a történetnek más végkifejletet adhatott volna. Hruscsov úgy tett, mintha „elfelejtette" volna: Kádárral 1957. márciusban, júniusban olyan forgatókönyvben állapodott meg, amely tartalmazta a miniszterelnök (és néhány társa) halálos ítéletét. Ezt véglegesítették beosztottjai 1957 augusztusában Biszku Béla belügyminiszterrel.[21] Most, fél évvel később a szovjet pártelnökség élet és halál kérdésében a desztalinizáció folyamatába inkább illő megoldást tanácsolt. A címzett azonban nem akarta meghallani, nem akarta megérteni az „üzenetet". Inkább leállíttatta a tárgyalást, s megvárta azt a pillanatot, amikor semmilyen zavaró jelzés nem érkezett Moszkvából.

E pillanatban Kádár János minden eddiginél nagyobb, ha nem is kizárólagos, de döntő felelősséget vett magára. Lehet, hogy ha a felkínált kerülőt választja, a végállomás akkor is ugyanaz marad. Nem élt vele, hanem tudatosan gördítette tovább a szekeret, egyenesen a bitó felé. Kádár már uralma e viszonylag kezdeti szakaszában rendelkezett annyi mozgástérrel, hogy a politikai per funkcionális világát saját maga rendezze be. Láthatólag sem az uralmi rendszert, sem párton belüli helyzetét nem érezte elég szilárdnak, ha Nagy Imrét – saját antitézisét, aki hidat vert a nemzeti forradalomba a kommunisták számára – életben tudja. Nem tartotta tehát kötelezőnek a maga számára a birodalmi mintát. Kádár fontosnak tartotta továbbá, hogy 1956 magyarázata leegyszerűsödjön. 1956 decemberének politikus megfogalmazását legalábbis ki kellett egészítenie, meg kellett pecsételnie a *vérnek* – és ehhez nem volt elegendő az addigi száznál több *névtelené*. Azt is tudta, hogy erre nem *csak* neki van szüksége. Az uralmi rendszer újjászervezése során a sztálinista másod- és harmadvonalra támaszkodott. A *talio* valamely cselekménynek hasonló cselekménnyel való megtorlása, viszonzása. Nagy Imre és társai politikai szerepe előbb

[20] *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* Szerk.: Vjacseszlav Szereda–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 80.

[21] *A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Szerk.: Gál Éva–Hegedűs B. András–Litván György–Rainer M. János. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1993, 199–204.

felelősséggé, majd végsőkig egyszerűsödve a forradalommal szemben fegyvert fogók élete ellen elkövetett bűnné változott. Az állítólag humanizálódó modernitás nagy utópiája visszajutott Hammurapi kőtábláihoz. Amelyek megfogalmazták a *poena talionist*, mely a bűnös által okozott bajnak a bűnösre alkalmazásában áll, s melyet az az elv fejez ki: szemet szemért, fogat fogért, életet életért.

Találkozás és keresztezés 3: 1989

Nagy életpályája 1958. június 16-án hajnalban a kivégzéssel véget ért – Kádár Jánoséból viszont hátravolt még harmincegy év. Ha Nagynak is annyi adatik, mint Kádárnak – hetvenhét életév –, az 1970-es évek derekán hagyja itt az árnyékvilágot. Akkor, amikor Kádár sikerei csúcsára érkezett, amikor elfogadottsága a magyar társadalomban bizonnyal jóval nagyobb volt, mint Nagyé bármikor, leszámítva talán 1956 novemberének első pár napját.

Kádár nem volt jelen Nagy perén, nem tett tanúvallomást, nem hallgatta forródróton a felvett hangot, s nem tudunk arról, hogy valaha is megtekintette volna a tárgyalásról készült filmfelvételeket. A magyar politikai rendszerváltás bizonyos értelemben Kádár és korszaka, a kádárizmus pere volt. A kezdeményezők szerepét 1956 emlékének őrzői játszották, a vádiratot mindazok állították össze, akik korábban történeteiket elhallgatták, vagy éppen meg sem fogalmazták, de 1989 tavaszán egyszerre beszélni kezdtek. A tárgyalás egyetlen napot vett igénybe, 1989. június 16-át, amikor Nagy Imre és társai földi maradványait eltemették.[22] A hallgatóság a téren és a televízió sokórás élő adásában sok százezer főből állt. A koronatanú nem volt más, mint a

[22] A napról lásd György Péter: *A néma hagyomány.* Magvető, Budapest, 2000; Karl P. Benziger: *Imre Nagy, Martyr of the Nation: Contested History, Legitimacy, and Popular Memory in Hungary.* Md.: Lexington Books, Lanham, 2008; *890616 – Egy nap anatómiája.* Szerk.: Rainer M. János–Topits Judit. 1956-os Intézet, Budapest, 2009 [Multimédia internetes tartalomfejlesztés: www.rev.hu/89]; *1989. június 16. A temetés.* Szerk.: Jánosi Katalin–Sipos Levente. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2009.

korpusz, a harmincegy éve halott Nagy Imre. „Vallomásában" nemcsak életpályája java, de még 1956-os szerepe is homályban maradt a jeltelen sírba elkapart csontok metszően éles képéhez viszonyítva. Kádárt a „tárgyaláson" elítélték – a koronatanú sorsához nagyon hasonlóan került időlegesen zárójelbe három ellentmondásos évtizede, többek között küzdelme személyes, politikai és vezetői autonómiájáért. Az utolsó keresztezés óta is több mint húsz év telt el – de Nagy és Kádár találkozásai és konfliktusai azóta is zajlanak, az utókor emlékezetében, az utókor konstruálta történetekben.

MITROVITS MIKLÓS

Kádár és Dubček 1968-ban

„Véleményem szerint Kádárnak és Gomułkának mindent latba kellett volna vetniük. Csak ők ketten lettek volna képesek megakadályozni ezt a lépést."
Alexander Dubček[1]

Alexander Dubček 1989-ben, a rendszerváltások előestéjén úgy fogalmazott, hogy Kádár János és Władysław Gomułka megakadályozhatta volna az 1968. augusztus 20-án Csehszlovákia ellen végrehajtott katonai intervenciót, amely véget vetett a kelet-európai reformfolyamatoknak és az „emberarcú szocializmus" kísérletének. Csehszlovákia Kommunista Pártja egykori első titkárának abban mindenképpen igaza volt, hogy Kádárnak is az volt az érdeke, hogy továbbvigye, de minimum megmentse azokat a reformokat, amelyek éppen 1968-ban léptek életbe Magyarországon.[2] A kérdés adódik: megtett-e Kádár János mindent e cél érdekében? Ha nem, akkor miért nem, illetve mi volt az elszalasztott lehetőség? Ha igen, akkor miért nem sikerült megakadályoznia azokat a folyamatokat, amelyek kétségkívül számára is rendkívül kedvezőtlenül alakultak? További kérdés: a katonai intervenció Kádár számára a legrosszabb alternatíva, vagy „csupán" a legkisebb rossz volt-e? Éppen ezért fel kell tenni

[1] SUGÁR András: *Tankokkal a tavasz ellen. Dubček megszólal.* Lajosmizse, 1989, 32.

[2] Gomułka és Lengyelország esete egy másik tanulmány témája lehetne. Itt csupán annyit állapíthatok meg, hogy a CSKP egykori első titkára rendkívüli módon félreismerte a lengyelországi helyzetet.

egy harmadik – köztes – kérdést is: vajon egybeestek-e a csehszlovák és a magyar érdekek, vajon Kádárnak érdekében állott-e a prágai tavasznak nevezett folyamatok teljes kibontakozása? Ugyanis erre a kérdésre adott válasz alapjában befolyásolja az első kettő kérdés megválaszolását.

Kádár viszonyát a „csehszlovák tavaszhoz" alapvetően három dimenzióban lehet és kell értelmezni: a belpolitika, a külpolitika és az ideológia terén.

A magyar és a csehszlovák folyamatok számos ponton egy irányba mutattak, elsősorban természetesen a gazdaság területén. 1968. január 1-jén bevezetésre került az új gazdasági mechanizmusnak hívott reform, amelyet kétségkívül a Kádár-korszak legjelentősebb és legnagyobb várakozással teli vállalkozása volt. A gazdaságirányítási rendszer átalakítása és az árreform azt jelentette, hogy a magyar vezetés elszánta magát a sztálinizmustól örökölt központi-tervutasításos rendszer decentralizációjára és a piaci tényezők figyelembevételére, amelylyel összességében a magyar gazdaságot versenyképesebbé, a magyar lakosság életszínvonalát pedig magasabbra szerette volna tenni. A vállalkozás sikeréhez nem csupán a Szovjetunió jóváhagyására, hanem az egész szocialista tábor erőteljesebb gazdasági integrációjára, a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok átalakítására lett volna szükség. Az új gazdasági mechanizmus sikerét növelhette volna, ha a többi szocialista országban is hasonló átalakulás megy végbe.

Csehszlovákia ebből a szempontból ideális partner lehetett a magyar pártvezetés számára, hiszen a megkésett desztalinizációs folyamat éppen a hatvanas évek második felére kapcsolódott össze a gazdasági kényszerűségből bevezetett reformokkal. Sőt, Prága meg is előzte Budapestet, hiszen már 1967. január 1-jén bevezetésre kerültek a gazdaságirányítás átalakítását célzó intézkedések. Emiatt Kádár és a magyar vezetés különös figyelemmel tekintett Csehszlovákiára, kíváncsian várták az első eredményeket és a külföldi reakciókat. 1967 októberében Kádár prágai látogatása alkalmából részletes tájékoztatást kapott Antonín Novotnýtól a reform sikereiről és kudarcairól.[3] A CSKP első titkára elmondta, hogy az első tíz hónap tapasztalata az, hogy ha visszatekerhetnék az időt, akkor körültekintőbben vezetnék

[3] MOL, KÜM-TÜK, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 1967. év. 30. doboz, 29–130, 001442/7.

be a reformokat. Beszélt a decentralizáció következtében előállt verseny, illetve az árképzés terén tapasztalt jelenségek negatívumairól, és egyúttal a KGST szorosabb integrációjának szükségességét hangsúlyozta.

A helyzet azonban súlyosabb volt annál, ahogy azt Novotný elővezette. A reformok keltette zűrzavar a gazdaságban önmagában talán még kezelhető lett volna, de a megkésett desztalinizációs folyamat a politikai és kulturális életben szintén ekkor ért a tetőpontjára. Az 1967 júliusában megtartott írókongresszuson jeles írók keményen bírálták a párt politikáját. E viták nem maradhattak a párton kívül, szükségszerűen beszűrődtek, és az októberi KB-plénumon már egyértelműen a politikai változást sürgetők tábora volt többségben.[4]

Ekkora már a magyar vezetést is nyugtalanította az északi szomszédoknál zajló átláthatatlan politikai belharc, ezért elemzést rendelt a prágai magyar nagykövettől. Az 1967. december 22-én készített jelentés szerint a csehszlovákiai válság „alapvetően visszavezethető a személyi kultusz felszámolásának következetlenségére, a párton belüli demokrácia, a kollektív vezetés hiányára, arra, hogy a párton belül minden kérdésben általában egy ember dönt" [...] „a problémák kiéleződéséhez nagymértékben hozzájárult az új gazdasági mechanizmus következetlen bevezetése. Az új mechanizmus körüli viták, a gazdasági területek vezetőinek véleménye szerint visszalépést jelentő intézkedések, a bizalmatlanság és bizonytalanság érzését vitték a gazdasági életbe".[5] Kádár szempontjából ez utóbbi volt rendkívül fontos információ, hiszen Magyarországot ekkor már nem fenyegette olyan típusú politikai és társadalmi robbanás, mint 12 évvel korábban, vagy éppen 1967 végén Csehszlovákiát. Azt gondolta – és ez egyértelműen kiderül az egész hatvannyolcas szerepvállalásából –, hogy következetes politikával mederben lehet tartani, illetve megoldást lehet találni a politikai válságra is, de a gazdasági reformokat nem szabad visszafogni. Sőt, a csehszlovák és a magyar reformok egymást erősíthetik, idővel még

[4] Kádár látogatása után került sor a KB-plénumra, amelyre Leonyid Brezsnyev vezetésével szovjet delegáció is érkezett. A források és a visszaemlékezések egyértelműen azt állítják, hogy a szovjet vezető rábólintott a változásokra, bár a konkrét vezetőcsere nem került szóba.

[5] MOL M–KS 288. fond 11. csoport 2294. őrzési egység, 2–3.

követőkre is találhatnak. Amikor Dubček 1968 kora nyarán Magyarországon járt, Kádár egyenesen úgy fogalmazta meg ezt a kapcsolatot, hogy „különböző országokban vannak hasonló reformok, s nekünk úgy tűnik, hogy az alapkoncepcióban a kettőnk esik a legközelebb egymáshoz. Ezt csak azért hangsúlyozom, mert mi az eddigi tapasztalatcserét is hasznosnak tartjuk, s folytatni kívánjuk, ha egyetértenek vele a csehszlovák barátaink."[6]

A külpolitika terén már bonyolultabb volt a helyzet megítélése. „Külpolitikánk sarkalatos és alapvető tétele, hogy mi a Szovjetunióval, az első szocialista országgal, a Szovjetunió Kommunista Pártjával haladunk" – fogalmazta meg Kádár János a fő tézist a budapesti harisnyagyárban 1968. október 24-én.[7] Majd hozzátette, hogy ez akkor is így van, ha „a szocialista országok között is különbözőek, sokszor ellentétesek, szembenállók a vélemények". E tétel mindvégig sarkalatos pontja volt a kádári külpolitikának, így a csehszlovákiai eseményeket is ebből a szempontból kell értelmezni. Vagyis Prága akármilyen szimpatikus és Budapest számára hasznos politikát folytathat, Moszkva mellé nem helyezhető a rangsorban, elé pedig semmiképpen sem. Amennyiben a dolgok Moszkvában dőlnek el, akkor Kádár minden eltérő véleménye ellenére azt a döntést fogja képviselni az egység nevében. Lényegében erről beszélt 1968. december 6–7-én Jurij Andropovnak, aki akkor már a KGB elnöke is volt. Hangsúlyozta, hogy nem feltétlenül szükségszerű, hogy minden részletkérdésben azonos vélemény alakuljon ki, de fontos a vélemények cseréje, a vita, majd a közös álláspont kialakítása. A végső megállapítása azonban az volt, hogy „mi akkor is nyugodtak vagyunk, ha három testvérpárttal nem értünk egyet, de azonos a véleményünk a Szovjetunióéval. Ez számunkra fontos konklúzió, fontos történelmileg, de fontos a jelenben és a jövőben is."[8] Kádár nem titkolta, hogy szerinte nem a legjobb megoldás született a katonai beavatkozással, de ezt még mindig sokkal jobbnak tartotta, mint hogy Kína, Albánia, Jugoszlávia, Románia

[6] MOL, KÜM-TÜK, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 1968. év, 23. doboz, 29-1, 001969/35, 001969/36.

[7] *Népszabadság,* 1968. október 25. 1–4.

[8] MOL M-KS 288. f. 47. cs. 744. ő. e. 187–206.; MOL M-KS 288. f. 5. cs. 479. ő. e. 115–134.

és esetleg Csehszlovákia kiválása után még Magyarország is külön álláspontot foglalt volna el. Ez ugyanis Kádár szemében a szocialista tábor teljes szétverését jelentette volna abban a világtörténelmi harcban, ami a szocialista és a kapitalista világ között zajlott.

Ezzel a tétellel kapcsolódik össze a probléma harmadik síkja, az ideológia. 1956 tanulságait levonva, Kádár felfogása szerint a proletárdiktatúrát a „szocialista demokrácia" kiterjesztésével kell erősíteni. 1957. május 1-jén a Hősök terén elmondott nagy beszédében a következőképpen hirdette meg ezt az új népfrontpolitikát: „Be kell vonnunk az egész párttagságot és a pártonkívüli tömegeket az alapvető kérdések eldöntésébe, a törvények és rendeletek megalkotásába, végrehajtásába és a megvalósítás ellenőrzésébe."[9] Ez a kádári „szövetségi politika" a hatvanas években valósággá vált. Számára a „szocialista demokrácia" egyszerre volt elmélet és gyakorlat. Olyan gyakorlat, amely alapvetően különbözött a plurális pártrendszeren és a szabad választásokon alapuló ún. „burzsoá demokráciától". A kádári szocialista demokrácia az „aki nincs ellenünk, az velünk van" népfrontos elgondoláson alapult. Alapvetően egy érdekbeszámításos rendszert jelentett, amelyben a különböző társadalmi osztályok és gazdasági érdekcsoportok a lojalitásért, a „szocializmus ügyének" támogatásáért lehetőséget kaptak a döntések előkészítésében.[10] Ezzel élesen szemben állt Dubček „demokratikus szocializmus" víziója. A „prágai tavasz" ebben nagyon is hasonlított az 1956-os magyar forradalomra: humánusabbá („emberarcúvá") kell tenni az egy párt diktatúrájára épülő államszocializmust. Egy olyan rendszert képzeltek el, amelyben a gazdaság valóban közügy, az irányításában széles tömegek is részt vehetnek, a politikai döntésekbe pedig bevonják a humanista értelmiséget. A dubčeki program azonban túlment még a hatvanas évek revizionista irányzata követelésein is abban a tekintetben, hogy megkérdőjelezte a kommunista párt vezető szerepét. Az 1968 áprilisában elfogadott *Akcióprogram*ban úgy fogalmaztak, hogy: „egyik párt sem monopolizálhatja a szocialista államhatalmat, a politikai pártok koalí-

[9] Kádár János: Népünk barátainak örömére, ellenségeink bánatára szabadon ünnepli május elsejét. *Népszabadság,* rendkívüli kiadás, 1957. május 1. 1–3.

[10] Lásd erről: Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. *Eszmélet,* 15. évf. (2003) 58. sz. 37–73.

ciója sem, ezért közvetlen utat kell biztosítani a nép valamennyi politikai szervezete számára."[11] E tézis előrevetítette a szabad parlamenti választásokat, amely a kádári világképbe nem fért bele. Kádár szerint a Szovjetunió és a kommunista pártok vezető szerepe nélkül nem lehetséges fenntartani a szocialista rendszert, így semmiképpen nem tudta elfogadni a politikai élet ilyen radikális liberalizációját.

Kádár persze nem volt dogmatikus, hiszen éppen a népfrontpolitikából adódott, hogy vannak bizonyos terek, amelyeken a pártnak kevesebb a szerepe. Álláspontját világosan kifejtette 1968. június közepén Dubčeknek: „Önök bizonyára tudják, hogy mi a párt vezető szerepét úgy értelmezzük, hogy ezt döntően és mindenképpen politikai értelemben vesszük, érvényesül ez a gazdaság és a kultúra területén is, azzal az eltéréssel, hogy ott többnyire nem a direkt vezetési módszereket alkalmazzuk." A csehszlovák vezetőnek bizonyára feltűntek az ilyen árnyalatnyi különbségek, ezért bízott meg jobban Kádárban. A magyar vezető azonban itt húzta meg határozottan a határvonalat: a politika terén nincs helye másnak, kizárólag a pártnak, a gazdaság és a kultúra világában szabadabb a helyzet. Kádár hosszasan ecsetelte Dubčeknek a politikai döntéshozatal mechanizmusát és a párt szövetségi politikáját, a Hazafias Népfront szerepét. Egyértelműen azért, hogy Dubček előtt világossá tegye: a politika területén nincs helye pluralizmusnak.[12]

Az ismerkedés hónapjai

1968. január 5-én Alexander Dubček lett a CSKP KB első titkára. Mivel a megválasztása még a decemberben Prágában járt Brezsnyevet is meglepte[13], és mert a szokás is így követelte meg, azonnal megérkezett a meghívó a Kremlből. Ám mielőtt Dubček Moszkvába utazott volna, jelezte Kádárnak, hogy előbb vele szeretne tárgyalni. A titkos találkozó 1968. január 20–21-én létre is jött Dubček és Kádár között Palárikovóban és Révkomáromban. Az a tény, hogy Dubček Brezsnyev elé helyezte Kádárt, egyszerre mutatja a csehszlovák vezetés bizalmatlanságát Moszkva irányában, s bizalmát Budapest felé. Egyúttal Kádár számára is jó lehetőséget teremtett a későbbiekben arra, hogy csehszlovák ügyekben önálló álláspontot képviseljen. Tudta, hogy Dubček gyakorlatilag csak őbenne bízik meg a Varsói Szerződés tagállamainak vezetői közül. Az első találkozó az ismerkedés jegyében zajlott. Komoly ügyeket itt nem tárgyaltak meg. Kádár a találkozón szerzett benyomásait így összegezte: „helyes volt elfogadni Dubček elvtárs javaslatát; nyílt, őszinte négyszemközti beszélgetés volt. Dubček elvtárs egészséges, józan gondolkodású, felelősség érzettől átitatott, gondokkal küszködő kommunista".[14]

A moszkvai út[15] után Dubčeknek Gomułkával kellett találkoznia, aki úgy döntött, hogy a lengyel vezető előtt ismét Kádárral lenne beszélnivalója. Kádár rendelkezésre állt: 1968. február 4-én immár hivatalosan jöttek össze Révkomáromban. Kádár benyomásai hasonlóak voltak az első találkozóhoz: „Dubček elvtárs felelősségteljesen foglalkozik az érdemi kérdésekkel, a dolog érdemi részét tekintve felké-

[11] *Új Szó,* 1968. április 10. (melléklet)

[12] A találkozóról készül jegyzőkönyvek: MOL, KÜM-TÜK, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 1968. év, 23. doboz, 29-1, 001969/35, 001969/36.; ÚSD, sb. KV CSFR, D 18. 1–15.

[13] Brezsnyev 1967. december 8–9-én részt vett a CSKP KB ülésén, és tárgyalásokat folytatott a csehszlovák vezetéssel. A fennmaradt csehszlovák források alapján dicséretben részesítette a CSKP eddigi teljesítményét, és reményét fejezte ki a problémák sikeres megoldására. Lásd: *Mezinárodní Souvislosti Československé krize, 1967–1970. Prosinec 1967–červenec 1968.* Jitka Vondrová–Jaromír Navrátil a kol. Ústav Pro Soudobné Dějiny AV ČR v nakladatelství Doplněk, Brno, 1995, 29–31.

[14] MOL M–KS 288. f. 47. cs. 743. ő. e. 1–5. Ehhez hasonló értékelést adott 1968. január 18-án Cservonyenko prágai szovjet nagykövet is az SZKP KB Politikai Bizottsági ülésén: „Dubček elvtárs kétségkívül becsületes, hűséges ember, a Szovjetunió hűséges barátja." Idézi: R. G. Pihoja: Csehszlovákia, 1968. Moszkvai nézőpontból, az SZKP KB dokumentumai alapján. *Múltunk,* 43. évf. (1998) 1. sz. 8.

[15] Dubček első moszkvai látogatására 1968. január 29–30-án került sor. A fennmaradt csehszlovák jegyzőkönyv szerint a felek kölcsönösen tájékoztatták egymást az országukban kialakult helyzetről. Brezsnyev teljes támogatásáról biztosította az új csehszlovák vezetőt a belpolitikai problémák leküzdésében. Lásd: *Mezinárodní Souvislosti Československé krize 1967–1970...* i. m. 1995, 39–43.

szült ember, járatlan az új beosztásával járó külsődleges kérdésekben, nagy rokonszenvvel viseltetik pártunk tevékenysége, munkastílusa iránt, törekszik a jó személyes kapcsolatok kialakítására."[16] A CSKP KB Elnöksége számára készült jelentés is pozitívan emlékezett meg a találkozóról: „Kádár elvtárs megköszönte az információkat és hangsúlyozta, hogy a pártja nagy jelentőséget tulajdonít Dubček elvtárs moszkvai útjának és annak eredményeinek. Hangsúlyozta, hogy meggyőződése, hogy a szovjet és magyar elvtársak pozitív hozzáállását a Csehszlovákiában zajló jelenlegi eseményekhez osztani fogja a többi szocialista ország is. Még egyszer szívélyesen köszöntötte Dubček elvtársat az új funkciójában az MSZMP KB Politikai Bizottsága nevében is, amelynek korábban már részletesen beszámolt, sok sikert kívánt a CSKP KB Titkársága és Elnöksége munkájában."[17]

Kádár ezt a véleményét a leváltott Antonín Novotný előtt sem titkolta. 1968. február 23-án Prágában Novotnýnak személyesen a következőket mondta: „Helyeseljük a Központi Bizottság határozatának azt a részét is, amely Novotný elvtársat érdemeinek elismerése mellett menti fel az első titkári tisztségéből. Kádár elvtárs kérte Novotný elvtársat, hogy a szubjektíve nehéz helyzete ellenére tegyen félre minden érzelmet, tartsa magát úgy, ahogy ezt eddig is tette és az elvtársakkal közösen igyekezzen a kérdések megoldását elősegíteni."[18]

Kádár tehát előítéletek nélkül fogadta Dubček személyét. Tény az is, hogy Novotnýhoz sem állt olyan közel, hogy sajnálkoznia kellett volna leváltásán. A magyar–csehszlovák viszony a szocialista világon belül normálisnak mondható volt a vitás kérdésekkel együtt is, de Gomułkával – még a lengyel és a magyar belpolitikai eltérések ellenére is – jóval közvetlenebb kapcsolata volt a magyar vezetőnek a hatvanas évek első felében. Kádár emellett bizonyos reményeket is fűzött Dubček megválasztásához, nevezetesen azt, hogy komoly társadalmi támogatottsággal a háta mögött sikerül neki kijavítani az egy évvel korábban bevezetett gazdaságirányítási reform hibáit, és elfogadható határok között tudja tartani a politikai változásokat sürgetők táborát is.

[16] MOL 288. f. 47. cs. 743. ő. e. 8–12.
[17] ÚSD, sb. KV CSFR, D 33. 1–7.
[18] MOL 288. f. 47. cs. 743. ő. e. 19–22., 28–31.

Az *Akcióprogram* és Drezda

Kádár – ahogy a többi szocialista ország vezetője – március végén megkapta a CSKP *Akcióprogram*jának tervezetét.[19] A VSZ-tagállamok vezetői úgy ítélték meg, hogy szükséges egy tanácskozást tartani a kérdésben, mert a folyamatok kezdtek néhányuk számára elfogadhatatlan mederben folyni. Kádár nem rajongott az ötletért. A március 19-i PB-ülésen azt mondta, hogy „a dolog úgy áll, hogy szerintem a csehek nem különösebben igénylik ezt a találkozót mostanában. Ami engem illet, majd ha üzen Dubček elvtárs, fogunk találkozni. És ha ősszel üzen, ősszel üzen, ősszel fogunk találkozni."[20] A PB többi tagja (különösen Aczél György és Apró Antal) szerint sem célszerű egy ilyen összejövetel. Az volt az általános vélemény, hogy a magyar delegáció úgysem tud hatást gyakorolni Ulbrichtra és Gomułkára, a cseheknek sem hiányzik az egész, csak árthat. Kádár végül úgy összegzett, hogy „mi Csehszlovákia belső helyzetébe nem avatkozunk, s semmiféle határozatot nem ajánlunk [...] mondjuk azt Brezsnyev elvtárséknak, hogy a találkozót különösebb lelkesedés nélkül és némi aggályoskodással ugyan, de támogatjuk [...] nem lehet beavatkozni a cseh belső helyzetbe, ugyanakkor támogatni kell az ottani kibontakozást."

A Varsói Szerződés tagállamainak vezetői tehát 1968. március 23-án összeültek Drezdában, hogy megvitassák a csehszlovákiai helyzetet. A CSKP delegációja először – és mint később kiderül, utoljára – részt vett egy ilyen jellegű tanácskozáson, amelyen pellengérre állították őket. Kádár a CSKP regnáló vezetésével szolidaritást vállalva főleg Gomułkával került szembe, de mondhatni, hogy mindenkinél optimistább és bizakodóbb volt a CSKP-val kapcsolatban.[21] Kádár pontosan látta, hogy az 1968. január előtti állapotokhoz nem lehet visszatérni. Még 1968. május végén is jogosnak ismerte el az 1967 folyamán kulminálódott elégedetlenséget mind a csehszlovák lakos-

[19] A CSKP KB *Akcióprogram*ját hivatalosan 1968. április 5-én fogadták el. Lásd: *Új szó* (melléklet), 1968. április 10.
[20] MOL 288. f. 5. cs. 451. ő. e.
[21] MOL M–KS 288. f. 5. cs. 452. ő. e.; Kádár szerepéről és a drezdai tanácskozásról lásd még: Békés Csaba: Kádár János és a prágai tavasz. *Beszélő*, 13. évf. (2003) 7. sz.

ság, mind az értelmiség részről. Helyesnek tartotta, hogy a CSKP vezetése is felismerte, hogy a „felhalmozódott problémák új politika kialakítását teszik szükségessé". Mivel ezt a kérdést 1967 folyamán (májusi KB, majd az októberi és decemberi KB-plénum) Dubček vetette fel politikailag, Ota Šik és Oldřych Černík pedig gazdasági szempontból, Kádár nem kritizálhatta és nem kritizálta ezt az újonnan megválasztott vezetőséget. Nem is tette. Drezda után az MSZMP 1968. május 28-i PB-ülése a következő jelentést fogadta el: „A januári plénum határozatai utólag értékelve is helyesek voltak. A plénum elindított egy pozitív folyamatot, amely végső soron a párt vezető szerepének, tekintélyének növelését, a lenini normák kijavítását célozta."[22] Világos, hogy ez a megállapítás meglehetősen jóindulatú volt a magyar pártvezetőség részéről, hiszen a már idézett *Akcióprogram*ban éppen a párt vezető szerepét kérdőjelezték meg.

Kádár számára fontos volt, hogy segítse a csehszlovák reformfolyamatot, mert azt látta, hogy az 1967 elején életbe léptetett változtatások nem voltak kellőképpen előkészítve, inkább rontottak a társadalmi hangulaton, mint javítottak volna. Kádár szerint nem azért alakult ki az 1968-as helyzet, mert ellenforradalom készült Csehszlovákiában, hanem éppen azért, mert a rendszer megreformálása nem sikerült tökéletesen, illetve a korábban elfojtott társadalmi és politikai kérdések ezzel egyidejűleg kerültek napirendre. Pontosan tudta, hogy ebből a szempontból Magyarország jobb helyzetben van. Lezajlott egy forradalom (vagy, ahogy hivatalosan mondták: ellenforradalom), tehát a politikai robbanáson már túl volt a magyar rendszer, az azt követő években pedig nemcsak konszolidáltak, hanem számos forradalmi követelést meg is valósítottak.

Kádár Drezdában visszafogott volt, inkább a csehszlovákok támogatójaként lépett fel a harcias keletnémet és lengyel vezetőkkel ellentétben. Ugyanakkor a CSKP *Akcióprogram*jával neki is voltak problémái, amit Dubčeknek személyesen el is mondott Budapesten júniusban: „a jelenlegi csehszlovák társadalmi helyzetből, a szituációból, s az erőviszonyokból következik – én feltételezem –, hogy mindenki azt mondja, hogy egyetért a párttal. Különböző meggondolásokból mondják ezt. Részben azért, mert egyetértenek, részben azért, mert praktikusnak tartják, hogy ezt mondják. Nekem az Önök akcióprogramjából – amelyet elolvasva – eszembe jutott, hogy azért a középkorban elég becsületes háborúk folytak, s mindkét fél ugyanarra a Bibliára hivatkozott. Nekünk is volt ilyesfajta akcióprogramunk, mezőgazdasági agrár-tézisünk, amiben úgy volt, hogy ez egyik irányzatnak a páros oldal volt a jó, a másiknak meg a páratlan. Arról volt szó, hogy szocialista mezőgazdaságot akarunk, de nem erőszakkal, s nem szabad erőltetni. Az egyik tsz mondja, hogy hát akkor csináljuk, a másik meg azt, hogy nem szabad erőltetni. Akkor Dobi elvtárs nem volt ezzel megelégedve, – Fock elvtárs emlegeti, – hogy olyan ez, mint a virágos rét, mindenki megtalálja azt, ami neki tetszik. Nálunk például 1956 tavaszán egy bizonyos szituáció volt, s az összes ismert irányzatok, amelyek aztán októberben véres háborúban keveredtek egymással, mind az SZKP XX. kongresszusára hivatkoztak. Ezt csak azért említem meg, mert Önöknél nyilván nagyon jól tudják, hogy habár mindenki azt mondja, hogy vezessen csak a párt, a CSKP, de azért ezt különböző okoknál fogva mondják ma."[23]

Dubček politikai pluralizmusra tett kitételei is kételyeket keltettek benne. Kádár abban egyetértett Ulbrichttal, Gomułkával és Brezsnyevvel, hogy a szocializmus ellenségeivel szemben határozottan fel kell lépni, nem fogadta el Dubček azok álláspontját, hogy majd lesz a pártnak egy jó programja, s majd az emberek önmaguktól mellé fognak állni. A kétfrontos harc alkalmazását hangsúlyozta, „a dolog lényegében mégis arról van szó, [...] el kell határolódnunk a szektás tendenciáktól és a jobboldaliaktól is feltétlenül. Aztán harcolni kell." Felhívta a figyelmet a „szocialista törvényességre" is, nevezetesen arra, hogy aki megsérti államunk törvényeit, „azt feltétlenül megbüntetjük". Kérte Dubčeket, hogy tegyen különbséget a politikai eszközök és a „szocialista törvényesség" betartatása között. Ha valaki a rendszer ellen szól, izgat, az Kádár szerint nem politikai kérdés, nem politikai, hanem jogi eszközökkel kell megoldani. A sajtóval és a cenzúrával kapcsolatban is figyelmeztette Dubčeket: addig, ameddig egy adott kérdésben a vita zajlik, lehetnek különböző vélemények, ám miután megszületett a döntés, onnantól kezdve mindenkinek kötelessége azt

[22] MOL M–KS 288. f. 5. cs. 456. ő. e. 37–53.

[23] MOL, KÜM-TÜK, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 1968. év, 23. doboz, 29-1, 001969/35, 001969/36.

képviselni és végrehajtani; a párt lapja a Központi Bizottságé, nem pedig a szerkesztőségé, tehát nem a szerkesztőség írja oda a saját véleményét, hanem a KB álláspontját kell közvetítenie. Kádár ezt is jogi kérdésnek tekintette, akié a lap, az mondja meg, mi lesz benne. Ez a politika bevált 1956 után Magyarországon, de mint fokozatosan kiderült, Dubček ezt nem volt képes megvalósítani.

Varsóban az utak elválnak

Dubček hosszú beszélgetést folytatott Kádárral 1968. június 16-án, Budapesten. A már többször idézett tárgyalás egyik legfontosabb részeként Kádár „baráti figyelmeztetésben" is részesítette a CSKP első titkárát. „Természetesen fel szokott merülni valami, amit úgy hívnak, hogy segítség. Ezt a segítést mi hogyan értjük. Úgy értjük, hogy ezek a kérdések a csehszlovák testvérpártunk kérdései, tehát a csehszlovák kommunisták kérdései, amit megoldani a Csehszlovák Kommunista Párt, a csehszlovák munkásosztály és társadalom fog. Bizonyos értelemben természetesen felmerül az a kérdés, hogy segíteni. Mert hiszen nem olyan nagyon régen mi éreztük a csehszlovák testvérpárt, a csehszlovák munkásosztály és az egész nép szolidaritását és támogatását, aminek nagy jelentősége van. És ami bennünket illet, most ha szabad így kifejezni magam, mindenféle módon készek vagyunk segíteni, amit Önök ésszerűnek tartanak. Mert hiszen a segítés az segíthet és esetleg a legjobb segítő szándékkal rontani is lehet. Mi úgy gondoljuk, hogy bizonyos ismeretekkel rendelkezünk a csehszlovákiai helyzetet illetően. Én magamra nézve, tréfásan úgy mondanám, hogy az utóbbi időben talán többet foglalkoztam a csehszlovák helyzettel, mint a magyarországi helyzettel. (Derültség.)"[24]

Ez egy nagyon fontos figyelmeztetés volt, ugyanakkor Dubček nem hallotta ki belőle, amit Kádár mondani akart neki: „mindenféle módon készek vagyunk segíteni". Azaz támogatunk minden reformot, megújulást, de kizárólag a szocialista elvek alapján. A „mindenféle módon készek vagyunk segíteni" párhuzamba állítva a CSKP 1956. novemberi felajánlásaival, egyértelmű üzenet volt. De ha Dubček nem értette volna elég jól Kádárt, amire Kádár egyébként számított, még egyértelműbben kifejtette a lényeget: „Más szóval mondva, hogy mit helyeslünk mi azzal kapcsolatban, mint Csehszlovákiában történt: mindent helyeslünk, ami a szocializmust erősíti. Mit nem helyeslünk? Amiről úgy véljük, hogy gyengíti a szocializmus pozícióit".

Egy hónappal a budapesti látogatás után újra felpörögtek az események. A Varsói Szerződés tagállamainak vezetői ismét célszerűnek látták megvitatni a csehszlovákiai eseményeket. Ekkor már nem csak a CSKP áprilisi *Akcióprogram*ja, hanem a *2000 szó* című politikai manifesztum megjelenése, vagy éppen a Kádárt személyesen is bíráló Nagy Imre kivégzéséről szóló cikk is tiltakozást váltott ki. A CSKP vezetése megkapta a meghívót a tárgyalás helyszínére, ami ezúttal Varsó volt. Az Elnökség ugyanakkor a július 8-i ülésén úgy döntött, hogy nem vesz részt a lengyelországi összejövetelen július 14-én. Dubček Kádár iránti bizalmát mutatja, hogy Varsó előtt egy nappal találkozót kezdeményezett a magyar vezetővel.

1968. július 13-án Dubček kérésére újra Révkomáromba utazott Kádár János és Fock Jenő. A beszélgetés sokkal feszültebb volt az egy hónappal előbbi budapesti találkozóénál.[25] A megbeszélés ténye, hogy Dubček Kádárral akart találkozni és nem mással, azt mutatja, hogy Dubček pontosan érezte az álláspontbeli különbségeket az öt párt között. De Kádárnak is szüksége volt arra, hogy Dubčekkel beszéljen, hiszen addig következetesen védte a csehszlovák folyamatokat a többi párttal szemben, most úgy érezte, hogy Dubček cserbenhagyja őt a többiek előtt. Kádárnak is voltak fenntartásai, amit szóvá is tett: ilyen volt a már említett *2000 szó* című manifesztum,[26] illetve a Nagy Imre

[24] Uo.

[25] MOL M-KS 288. f. 5. 462. ő. e. 1–11.

[26] Ludvík Vaculík: *Dva tisíce slov. Literární listy*, 1968. június 27., 1. és 3. A teljes címén *Kétezer szó (amely munkásra, parasztra, hivatalnokra, tudósra, művészre egyaránt vonatkozik)* című manifesztumot a megjelenéskor 70-en, majd július 8-ig már több mint 34 ezren írták alá, köztük Jiři Menzel, Miloš Forman vagy Václav Havel. Vaculík a kialakult helyzetért a kommunistákat tette elsősorban felelőssé, különösen a legfőbb vezetőket. Elismerte ugyan, hogy a demokratizációs folyamatok a CSKP-ból indultak ki, ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy ezért nekik semmi köszönet nem járt, hiszen éppen ők idézték elő

kivégzéséről közölt cikk.[27] De ezek ellenére fontosabb volt számára az, hogy Dubček megerősödjön, és maga is meg tudja védeni az álláspontját a többi párt előtt.[28]

Dubček ezt nem értette meg, vagy nem tudta a rá nehezedő belső nyomás miatt megtenni. Kádár megpróbálta meggyőzni. Azt megértette Kádár, hogy Dubček miért nem akar Varsóba menni: a csehszlovák vezetés tudta, hogy vannak – ha árnyalatnyi is – különbségek, ezért előnyösebb neki a kétoldalú tárgyalások lefolytatása, ahol mindenkivel másképp taktikázhat, s majd utána sorra kerülhet a hat párt közös találkozójára. Csakhogy ezzel már elkésett, az öt párt összehívta a tanácskozást, mert a Szovjetunió sem engedhette meg azt, hogy a csehszlovák vezető külön-külön tárgyaljon, esetleg megossza a Varsói Szerződés egységét, amely már amúgy is repedezett.

Kádár egyértelműen megmondta Dubčeknek, hogy mi a helyzet: „a többoldalú találkozóra vonatkozó meghívás visszautasítása a legnagyobb hiba, amit január óta elkövettek. Ez gyökeresen megváltoztatta a hat párt viszonyát. Súlyos helyzet állt elő, s hogy mi lesz senki sem tudja megmondani. [...] Ha a CSKP vezetése visszautasítja a többoldalú találkozón való részvételt, akkor *az utak elválnak*, s akkor kivel, hova fognak ők menni? A varsói találkozóról történt távolmaradással szembekerültek saját korábbi álláspontjukkal, nehéz helyzetbc hozták a magyar pártot is."[29]

Dubček feltette a kérdést, hogy miért kellett ilyen gyorsan összehívni a találkozót. Kádár válaszában sokat sejtetően kérdezett vissza: „Hát nem ismeritek a partnereiteket?" Végül Dubček azt megállapítot-

a bajokat. Felhívás a gazdaság demokratizálására, a régi rendszer lebontására és egy új felépítésére. A CSKP komoly bírálatokat kapott a többi szocialista ország vezetésétől az ellenforradalminak minősített kiáltvány közlése miatt

[27] Osvald Machatka: Také jedno výročí. *Literární listy*, 1968. június 13., 13.

[28] Tette ezt Kádár annak ellenére, hogy amikor 1968. július 5-én az MSZMP PB tiltakozó levelet intézett a CSKP vezetőjéhez a Nagy Imréről publikált cikk, illetve a „Kétezer szó" című manifesztum ügyében, Dubček szóbeli válaszában ugyan „elítélte" a Nagy Imréről szóló írást, de elzárkózott a szerzővel szembeni kemény fellépés foganatosításától. A varsói találkozóval kapcsolatban nem adott érdemleges választ. MOL M-KS 288. f. 47. cs. 743. ő. e. 114–115.

[29] MOL M-KS 288. f. 5. cs. 462. ő. e.

ta, hogy úgy látja, az ajtók bezárultak előttük. Kádár beszámolója szerint Dubčekék sírtak is.

Kádár tehát nem ért el sikert Révkomáromban, nem tudott jó hírt vinni Varsóba. De annak ellenére, hogy az „utak elváltak", hogy Dubček nem jött el, nem alkothattak közös frontot, Kádár kiállt a korábbi álláspontja mellett. Ma már teljes egészében ismerjük a varsói tanácskozás jegyzőkönyvét,[30] tudjuk, hogy Kádár – Gomułkától, Ulbrichttól, Zsivkovtól és Brezsnyevtől eltérően – azt szorgalmazta, hogy hagyják meg a megoldás lehetőségét a csehszlovák vezetők kezében, Csehszlovákiában ugyan vannak ellenforradalomra utaló jelenségek, de jelenleg nincs ellenforradalom, és annak kialakulását csak Dubčekék tudják megakadályozni. Válaszul Ulbricht keményen megtámadta a magyar reformokat és személyesen Kádárt. Megelőlegezte, hogy az imperializmus Magyarországon fogja a következő támadását megindítani, Csehszlovákiát Magyarország fogja követni. Ez azt jelentette az akkori szóhasználatban, hogy Magyarországon alakulhat ki olyan társadalmi robbanással fenyegető politikai válság, mint Csehszlovákiában, ezért most példát kell statuálni, nem lehetnek engedékenyek. Erre Brezsnyev nem reagált, Kádár úgy érezte, hogy ebben az esetben meg kell magát védenie – Dubček nem volt ott, nem volt, akivel közös platformot kialakíthatott volna –, ezért meg is védte magát, és biztosította a jelenlévőket, hogy az MSZMP mindenben a szovjet politikát fogja követni, de nem vonta vissza a korábban elmondott téziseit! Az ismert dokumentumokból megkockáztatható az az állítás, hogy ha Dubček ott lett volna Varsóban, akkor a magyar és a csehszlovák utaknak nem kellett volna elválnia; ha két párt erősen képviseli álláspontját, akkor nem elképzelhetetlen, hogy egészen máshogy végződött volna a varsói találkozó.

Kádár tehát Varsóban egyedül maradt és visszavonulót fújt, pedig lett volna érve Ulbrichttal szemben. Decemberben Andropovnak elmondta, hogy nem szereti, amikor egyesek elfeledkeznek arról, hogy

[30] Archiwum Akt Nowych (AAN), Warszawa, 1354 PZPR LXXVI-727, 119–170. Közli: *Zaciskanie pętli. Tajne dokumentz dotyczące Czechosłowacji 1968 r.* Wstęp i opracowanie: Andrzej Garlicki i Andrzej Paczkowski. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa, 1995, 119–164.

nálunk volt egy '56.[31] Kádár szerint éppen ezért Magyarországon már nem alakulhatott ki olyan helyzet, mint Csehszlovákiában. De valamiért ott Varsóban nem akarta ezzel az érvvel megvédeni magát, annak ellenére, hogy számos alkalommal kifejtette ezt a nézetét. Úgy érezte, hogy az egyszerű visszavonulással kevésbé árt a magyar folyamatoknak, mint bármilyen érveléssel.

Ki kell azonban emelni még egy fontos dolgot, amellyel kapcsolatban sok a tévhit: Varsóban nem döntöttek a katonai beavatkozásról, nem is volt napirenden.[32] Kádár nem a katonai beavatkozás mellett kötelezte el magát, hanem a Brezsnyev által javasolt négypontos cselekvési terv mellett: 1. intézzen az öt párt levelet a CSKP KB-hoz; 2. 2-3 párt együtt találkozzon a CSKP vezetőivel; 3. a sajtóban jelentessenek meg magyarázó cikkeket a levéllel kapcsolatban; s csupán a 4. pont rejthette magában a katonai akciót, amely azt tartalmazta, hogy amennyiben nincs foganatja e lépéseknek, akkor a helyzet rendezése érdekében az ún. „egészséges erőket" kell támogatni. Kádárnak nem is volt felhatalmazása arra, hogy elkötelezze magát egy katonai akció mellett, hiszen július 12-én a PB egyértelműen az ellen foglalt állást.[33]

Emellett érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a közös tanácskozás után Kádár Brezsnyevvel és Kosziginnek folytatott kötetlen beszélgetés alatt azt hangsúlyozta, hogy a szovjet vezetésnek történelmi felelőssége van, ki kell használni az utolsó parányi lehetőséget is a CSKP vezetése irányában. Amit nem mondott el a tanácskozáson, arra

[31] MOL M-KS 288. f. 47. cs. 744. ő. e. 187–206.; MOL M-KS 288. f. 5. cs. 479. ő. e. 115–134.

[32] Brezsnyev ugyan hosszasan fejtegette a szocialista internacionalizmus mibenlétét, eszerint ha egy szocialista országban – jelen esetben Csehszlovákiában – veszélybe kerül a szocializmus, akkor nem lehetnek a többi ország népei közömbösek iránta, kötelességük segítséget nyújtani. Konkrétan nem beszélt a szovjet vezető katonai „segítségnyújtásról", egyedül a bolgár delegáció vezetője, Todor Zsivkov vetette fel ennek lehetőségét, de erre senki sem reagált.

[33] Az itt említett MSZMP PB-ülésére 1968. július 12-én került sor, amelynek egyetlen napirendi pontja „A csehszlovákiai helyzet és az ezzel összefüggő kérdés" volt. A beszámolót Kádár János tartotta. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 461. ő. e. 1–2. A PB úgy döntött, hogy az MSZMP delegációjának továbbra is közvetítő szerepet kell játszania, egy esetleges katonai beavatkozást pedig hibának minősítettek. MOL M-KS 288. f. 47. cs. 743. ő. e. 119–120

hatszemközt a szovjetekkel felhívta a figyelmet: a jelenlegi helyzet nem a magyar, hanem a lengyel '56-os eseményekre hasonlít, ezért mindenképpen megfontolandónak tartja egy szovjet–csehszlovák találkozó összehívását. Brezsnyev erre ígéretet is tett. Kádár tehát még a találkozó végén is a politikai megoldás mellett érvelt, a lengyel '56-os példa is ezt támasztja alá.[34]

Az utolsó napok

Kádár János 1968. augusztus 12–15. között Jaltába látogatott, ahol Brezsnyevvel folytatott tárgyalásokat. Eközben Brezsnyev (augusztus 13-án) felhívta telefonon Dubčeket. Az SZKP vezetője egyetlen kérdést szegezett Dubčekhez: Miről fog dönteni az aznapi CSKP KB Elnöksége? Tudni akarta, hogy lesz-e végre döntés arról, hogy a tömegtájékoztatási eszközök felett a KB átvegye az ellenőrzést, illetve lesz-e döntés káderügyben. Dubček kitérő válaszokat adott, illetve időt kért egy esetleges szeptemberi KB-plénumig. Brezsnyev azzal vádolta meg Dubčeket, hogy becsapja az SZKP vezetését, és hogy a CSKP KB Elnökségének szerinte már semmilyen hatalom nincs a kezében. Dubček válaszaiban továbbra is kitért, majd végül kijelentette, hogy többet mondani nem tud, „ha úgy gondolják, hogy becsapjuk magukat, akkor tegyenek olyan lépéseket, amilyeneket helyesnek gondolnak. Ez a maguk ügye."[35] Egyértelművé vált, hogy Dubček nem hajlandó megerősíteni a szovjetekkel kötött ágcsernyői és pozsonyi egyezséget.[36] Kádár nyilvánvalóan értesült a tele-

[34] MOL M-KS 288. f. 5. cs. 462. ő. e. 5.

[35] Lásd: *Csehoszlovackij krizis 1967–1969 gg. v dokumentah CK KPSZSZ.* ROSZSZPEN, Moszkva, 2010, 851–861.

[36] 1968. július 29. és augusztus 1. között Ágcsernyőn találkozott a csehszlovák vezetés a szovjet vezetőkkel, ezután, augusztus 3-án, Pozsonyban immár a hat párt (NDK, magyar, lengyel, bolgár, szovjet és csehszlovák) részvételével aláírtak egy közös megállapodást. Ebben a csehszlovák vezetés vállalta, hogy elfogadja és érvényre juttatja a „szocializmus általános törvényszerűségeit", a szovjet fél és szövetségesei pedig hozzájárultak „a nemzeti sajátosságok" fokozott hangsúlyozásához. Lásd: Sipos Péter: Kádár János és az 1968. évi bevonulás. *História* (1992), 8. sz.

fonbeszélgetés tartalmáról, majd miután hazautazott, még aznap (15-én) levélben találkozóra hívta Dubčeket, hogy aktuális kérdésekről beszélgessenek augusztus 17-én vagy 18-án. Dubček 16-án küldött válaszában javasolta, hogy 17-én 15.00 órakor Révkomáromban találkozzanak. Kádár erről tájékoztatta Brezsnyevet, és megígérte neki, hogy a találkozó után telefonon fog beszámolni róla. Ezzel egy időben, augusztus 17-én délután Kádár üzenetet kapott Brezsnyevtől, hogy „csehszlovákiai helyzet kizárólagos bonyolultságával összefüggésben sürgős tanácskozásra kéri Kádár elvtársat Moszkvába augusztus 18-án vasárnap délelőtt 10 órára".[37] A tanácskozás idejében tehát Kádár már tudta, hogy másnap Moszkvában újabb ötpárti egyeztetés lesz. Augusztus 17-én, teljes titokban, csak Kádár, Erdélyi, Dubček és Černík beszélgetett Révkomáromban.

Miért volt szükség erre a találkozóra? Brezsnyev tudott róla, Kádár pedig elmondta a tárgyalás elején Dubčeknek is, hogy a Krímben határozták el mindezt. De miért? Ha Brezsnyev 13-án beszélt Dubčekkel, akkor mire számítottak, mit vártak ettől a találkozótól? Nyilván nem Kádár személyes megnyugtatása volt a cél, hogy *„mindent megtettem, ami tőlem telhető"*, hiszen a találkozó létrejöttének körülményei nem erre utalnak. Szovjet instrukcióra szervezték meg. Brezsnyev még bízott abban, hogy ha ő maga nem, akkor majd Kádár az utolsó pillanatban meggyőzi Dubčeket, ráveszi, hogy állítsa meg a csehszlovák folyamatokat? Akkor, amikor a hadseregek már készenlétben álltak a bevonulásra? Nehéz ezeket a kérdéseket megválaszolni.

Ki kell azonban zárnunk azt a feltételezést is, hogy csak színjáték volt az egész, hiszen a találkozó titkos volt, nem volt semmilyen propaganda hatása. Kádár keményen tárgyalt, megpróbált nyomást gyakorolni. Lehet, hogy voltak Kádárnak illúziói? De miért lettek volna, amikor már a július 13-i találkozó alatt sem ért el semmit? Dubček akkor sem értett meg semmit.

[37] MOL M-KS 288. f. 47. cs. 743. ő. e. 190–191., 195–197. Erről aznap döntöttek az SZKP KB PB-ülésén. Lásd: *Csehoszlovackij krizis 1967–1969 gg.* i. m. 184.

Véleményem szerint, és ez derül ki a fennmaradt kézírásos feljegyzésekből és a cseh levéltárban őrzött jelentésből is,[38] Kádárban volt még egy cseppnyi remény. Amit Brezsnyevnek mondott korábban, nevezetesen, hogy *„ki kell használni az utolsó parányi lehetőséget is a CSKP vezetése irányában"*, magára nézve is kötelező érvényűnek tekintette. Vagyis ha Brezsnyev jónak látta a találkozót, akkor ő kötelességének érezte, hogy elmenjen és tárgyaljon, de kötelességének érezte egyébként is, ha a lehetőség adott volt.

Érdekes kérdés, hogy mit gondolt Dubček az egészről? Ő miért ment el Révkomáromba? A július 13-i találkozó után jött Varsó, ami Dubček számára katasztrófa volt otthon. Tudnia kellett, hogy van valami nyomós oka a találkozónak. Nem tudhatta, hogy másnap Moszkvában az öt párt összejön, mint egy hónappal korábban Varsóban, de a tapasztalatok alapján gyanakodnia kellett valamire. Feltehetően azt gondolta, hogy Kádáron keresztül sikerült Brezsnyevet „megpuhítani", és haladékot kicsikarni.

Mit mondott neki Kádár? A másnapi moszkvai találkozót természetesen nem említette, a katonai bevonulás tervét szintén nem. Viszont amit mondott, abból Dubčeknek értenie kellett, mert voltak tapasztalatok, mert Kádár meglehetősen határozott és a korábbiaknál sokkal bírálóbb volt, mert ebben a nyelvezetben ott volt a végkifejlet. Kádár többször kifakadt: szinte vádolta Dubčeket, hogy az MSZMP-t milyen kiszolgáltatott helyzetbe hozta.

„A varsói levél olyan volt, amilyen volt. Ismerem az Önök véleményét. Itt sem vitatom, nyilvánosan sem vitatom. De most felteszek egy kérdést, ha júl[ius] 8-án maguk leültek volna, soha nem lett volna varsói levél. Ott lettünk volna hatan, az második Dr[ezda] lett volna, lehet, rosszabb lett volna az atmoszféra. De ott a hatok levele lett volna. Ott mi vért izzadtunk, hogy ne öten, hatan legyünk" – mondta Kádár. Ugyanakkor Dubček továbbra is kitartott amellett, hogy Varsó hiba volt, de az ágcsernyői és a pozsonyi határozatok mellett kiállt. „Korábban mi ketten nem így beszéltünk. Nem lehetnek kételyek

[38] MOL XIX-J-1-u 1945–1989. Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok, Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes hagyatéka, 16 doboz, Csehszlovák események, 1968. Szt. – Erdélyi Károly kézírásos jegyzetei, 1–72., illetve USD, sb. KV CSFR, D 31. 1–10.

abban, hogy mi [ezekhez] tartjuk magunkat. A gyakorlat majd megmutatja, ki fogja magát ehhez tartani. Ha kételye van, mondja meg" – replikázott Dubček. Kádár rendkívül ideges volt a tárgyalás alatt, ő már tudta, hogy az intervenció el van döntve: „Én nem kaptam sem rubelt, sem zlotyt. Vannak dolgok, amin gondolkodni kell. Elmúlt 8 hónap az embernek olyan érzése van, nincs Önöknél megfelelő elhatározottság, hogy határt szabjanak. Úgy mennek a dolgok, mintha az ujjuk között kifolyna a víz." A szöveg ugyanaz volt, mint amit Dubček Brezsnyevtől hallott négy nappal korábban, de pozícióján nem változtatott. Még akkor sem volt képes taktikát változtatni, amikor egyértelművé vált számára, hogy most már egy „másik" Kádárral tárgyal, amikor világossá vált, hogy Kádáron keresztül most semmilyen eredményt nem fog elérni Brezsnyevnél. Másnap Moszkvában eldöntötték a kérdést, és augusztus 20-án éjjel megindultak a Varsói Szerződés alakulatai, megkezdődött a prágai tavasz erőszakos felszámolása.

Végezetül felvetnék néhány problémát, amely még tovább árnyalja a képet:

1. Dubček 1989-ben adott egy interjút a Magyar Televíziónak, amelyben azt állítja, hogy ha Kádár mellé állt volna, akkor létrejöhetett volna egy csehszlovák–lengyel–magyar reformtengely, amellyel a Szovjetunió nem tudott volna úgy fellépni, ahogy tette. Megdöbbentő, hogy 21 évvel az események után, a lengyel tapasztalatok tükrében Dubček mennyire illúziókban élt. A lengyelek, különösen Gomułka idején, semmiféle reformot nem hajtottak végre, s éppen az 1968-as lengyel diákmozgalmaktól való félelem, azok brutális leverése mutatta meg, hogy Gomułka milyen álláspontot képvisel: egyértelműen a prágai tavasz elfojtása mellett volt. A Kádár és a Gomułka közötti óriási különbség egyértelműen megfogalmazódik 1968 májusában Budapesten, amikor e két vezető találkozik.

2. Ha Dubček valóban azt gondolta, hogy létrejöhetett volna valamiféle reformtengely, akkor miért nem tett erre valami minimális utalást? A tárgyalásokról készült jegyzőkönyvekből éppen az derül ki, hogy Kádár többet dicsérte a csehszlovák reformokat, mint viszont. Dubček a számtalan találkozó alkalmával egyszer sem vetett fel semmiféle közös cselekvési tervet, amire Kádár érdemben reagálhatott volna. Dubček az említett interjújában csalódását fejezi ki Kádár Jánosban, amiért végül Magyarország részt vett a katonai intervencióban, szerinte Kádár tehetett volna ellene. Csakhogy Kádár tett is, neki egyáltalán nem volt érdeke az egész akció, de egyetlen jel sem mutat arra, hogy Dubček bármit is „felajánlott" volna Kádárnak cserébe. Semmilyen konkrét együttműködés felvetése nem történt meg csehszlovák részről. Kádár kiállt egy „ügy" mellett az NDK-val, a lengyelekkel és a szovjetekkel szemben anélkül, hogy Dubček ezt valamilyen formában kompenzálta volna. Egyedül hagyta Kádárt – és ő így is érezte – júliusban, Varsóban, ahol Dubček helyett Kádár válhatott a többiek céltáblájává, és semmi kompromisszumot nem mutatott augusztus 17-én sem, amikor utoljára találkoztak. Dubček valóban úgy viselkedett, mintha csak a többi párt lenne a hibás a helyzet kialakulásában, a CSKP-nak nem lenne felelőssége. Ez Kádárt rendkívül zavarta.

3. De nézzük meg Kádárt. Ő mit ajánlott Dubčeknek? Azt kell mondani a dokumentumok alapján, hogy Kádár sem tudott Dubčeknek semmit ajánlani az elvi megfontolásokon túl. Amit meg tudott tenni, hogy a végsőkig kiállt a politikai megoldás mellett a Varsói Szerződésen belül, azt megtette. De Kádár nem tudott jó tanácsokat adni azonkívül, hogy a „csehek oldják meg maguk" a problémáikat, vagy hogy a szovjetek felelősségét hangsúlyozza. Ki nem mondta, de érződik: „ezt a szovjetek is főzték, tehát egyék is meg". Kádárnak nem voltak saját tapasztalatai a politikai megoldásra, így nem tudott gyakorlati tanácsokkal szolgálni. Elvi állásfoglalásokat tett, azzal pedig Dubček nem sokat tudott kezdeni, mert vagy nem értett velük egyet, vagy nem volt ereje a megvalósításukhoz. A helyzet valóban megoldhatatlannak tűnik utólag is, a dokumentumok tanulmányozása alapján is.

4. Végül egy pár szó az intervencióban való magyar részvételről. Miért kellett részt venni, ha egyszer végig ellenezte Kádár az egészet? Egyrészt azért, mert mint mondtam, Dubček nem kínált fel reális alternatívát. Nem volt olyan platform, ami mellé Kádár őszintén, akár a szovjetekkel szemben oda tudott volna állni. Ez akkor is igaz, ha Kádár szinte mindig lojális volt a szovjetekhez. Másrészt Kádár tudta, hogy nélküle is megteszik a többiek: ha kimarad, egyedül marad, a prágai tavasznak vége lesz nélküle is, s akkor szintén nem lesz szövet-

ségese. Harmadrészt Kádár úgy gondolkodott, hogy ha nem adja fel a szovjetekkel szembeni lojalitását, akkor megmentheti a magyar reformokat. Egyetlen kihasználatlan alternatívának az tűnik, hogy az NDK hadseregéhez hasonlóan talán elérhető lett volna, hogy a magyar hadsereg se lépje át a határokat. A keletnémet hadsereg annak ellenére, hogy Ulbricht a leginkább harcias álláspontot foglalta cl a kezdetektől, a második világháborús emlékekre hivatkozva, szovjet döntés eredményeképpen, nem lépett csehszlovák földre.

Az utak tehát azért váltak el, mert egyik fél sem tudott a másik számára vonzó alternatívát nyújtani. Dubček olyan politikai változásokat próbált legitimmé tenni, amelyek Kádár számára elfogadhatatlanok voltak, más téren pedig nem nyújtott elfogadható alternatívát számára. Kádár pedig nem szolgálhatott reális tanácsokkal Dubček felé, hiszen a saját '56-os tapasztalatai éppen az ellenkezőjére tanították. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Dubček illúziókban élt, ami megakadályozta abban, hogy reálpolitikát folytasson. Kádár ebben a helyzetben a biztonságot és a lojalitást választotta a bizonytalan és kiszámíthatatlan helyett. A történelem nem igazolta teljes mértékben döntését, inkább az intervencióval kapcsolatos félelmei váltak valóra, a magyar reformokat nem tudta megmenteni.

NOVÁK CSABA ZOLTÁN

„Barátságra ítélve." Kádár János és Nicolae Ceaușescu

Mottó: „Teller Edének próbáltam megmagyarázni egyszer, mi a különbség Kádár és Ceaușescu között. Teller egy darabig hallgatott, aztán azt mondta: Nézze, ez a maga szemében különbség. Ötezer kilométer távolságból az egyik is kommunista vezér, a másik is."

Popper Péter

Igaza van Teller Edének? Valóban „csupán" két, egymással nagyon sok közös jegyet felvonultató kommunista vezetőről van szó? Kádár János és Nicolae Ceaușescu az 1945–1989 közötti Magyarország, illetve Románia meghatározó politikusai voltak. A két ország kapcsolatát illetően látszólag valóban két, a szocialista tömbhöz tartozó baráti országról beszélünk, amelyeket elvileg közös gazdaságpolitika és ideológia kötött össze. Ha ezt a viszonyt felnagyítjuk és egy közelebbi optikával szemléljük, sokkal árnyaltabb képet nyerünk. A két ország és a két nemzet közismerten sajátos történelmi örökséggel bírt, ami értelemszerűen az emberi, politikai személyiségjegyeken túl, meghatározta a két pártvezetés és politikus közötti kapcsolatot. Ebben a viszonyrendszerben az 1965–1988 közötti időszak számított meghatározónak, amikor is Nicolae Ceaușescu az RKP első titkáraként, 1974-től államelnökként vezette Romániát, Kádár János pedig az MSZMP első embereként Magyarországot. Milyen kapcsolatban állt egymással a két pártvezetés és a két vezető ebben az időszakban? Elemzésünkben erre keressük a választ. A rendelkezésünkre álló szakirodalom és források alapján megpróbál-

juk feltérképezni a két politikus kapcsolatának alakulását, annak kulcsmozzanatait, befolyásoló tényezőit. A kétoldalú kapcsolattartás szintjén megvizsgáljuk, milyen stratégiák alapján próbálták meg érvényesíteni a politikai credójukat, országuk, pártjaik érdekeit, a szocialista táborról és a nemzetközi helyzetről vallott álláspontjaikat. Nem a két vezető által működtetett politikai rendszer összehasonlítását tűztük célul, hanem a két politikus és az általuk képviselt két ország kétoldalú kapcsolatának alakulását. Kutatásunkat a Kádár és Ceauşescu, illetve a két párt küldötteinek fontosabb találkozásaira alapoztuk.

Románia és Magyarország 1945–1989 közötti kapcsolatának elemzése egy folyamatosan változó és bővülő kutatási terület. Az ötvenes évekre vonatkozóan több fontos munka is született, amelyek elsősorban a nemzetiségi kérdés köré tematizálva tárgyalják a két ország kapcsolatát.[1] Az 1956-os magyar forradalom és annak kihatásai meghatározó fontossággal bírtak a két ország közötti kapcsolatokra. Ennek fontosságát az eddig napvilágot látott kutatások is jól mutatják.[2] Az 1956–1989 közötti időszak román–magyar kapcsolatait illetően is jelentek meg már kutatások, elemzések.[3] Az újabb források kutathatóvá válásával az erre az időszakra vonatkozó ismereteink bővülhetnek. Az általunk választott korszak, amely Romániában egybeesik az ún. Ceauşescu-korszakkal, a romániai források fokozatos elérhetőségével az elmúlt időszakban lett kutatható.

Előzmények Kádár és Ceauşescu kapcsolatához

Kádár János és Nicolae Ceauşescu legfelsőbb vezetői szintű kapcsolata 1965-ben kezdődött, amikor az utóbbit megválasztották az elhunyt Gheorghe Gheorghiu Dej utódjának. Kádár János az 1956-os forradalom leverése után került Magyarország élére, és az ezt követő zűrzavaros és ellentmondásos korszakban kellett megszilárdítania hatalmát, és nem utolsósorban helyrehozni az ország megtépázott bel- és külpolitikai imázsát. Belpolitikai téren a kádári vezetés, igyekezve, hogy megszerezze és megtartsa a legitimációját, a kezdeti megtorlások, hatalmi konszolidáció rögös útján érkezett el a hatvanas évek első felében ahhoz a rendszerhez, amit a szakirodalom a „klasszikus kádárizmusnak", a sajátos magyar modellnek is nevez: kiegyezés a társadalommal, az értelmiséggel, gazdasági reformok, a szocialista nemzet megfogalmazásával egy új típusú nemzeti integráció stb. Ekkortól kerülhetett sor arra is, hogy az ország az 1956 után megtépázott nemzetközi megítélésből fokozatosan kilábaljon, felhagyjon a kimondottan defenzív külpolitikával.[4]

Nicolae Ceauşescu 1965-ben viszonylag konszolidált hatalmi pozíciókat örökölt elődjétől. Az RKP nemcsak hogy sikeresen vészelte át az 1956-os magyar forradalmat, hanem meg is erősödött. A magyarországi eseményeket követve a román pártvezetés sikeresen zárta le mindazon társadalmi szelepeket, amelyek a legkisebb mértékben is veszélyeztethették a párt hatalmát. Jelentős mértékben erősödött az

[1] *Vasfüggöny Keleten. Iratok a román-magyar kapcsolatokról (1948–1955).* Szerk.: Fülöp Mihály–Vincze Gábor. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007; Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák-kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai Magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003; Uő: *Magyar vagyon román kézen. Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar–román vagyonjogi vitáról.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000; Uő: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből.* Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999.

[2] *Magyar–román kapcsolatok, 1956–1958. Dokumentumok.* Szerk.: Lipcsey Ildikó. Budapest, 2004; Stefano Bottoni: Kényszerből stratégia: a román állambiztonság válaszlépései a magyar forradalomra, 1956–1958. In: *Folyamatok a változásban.* Szerk.: Fedinec Csilla–Ablonczy Balázs, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005, 221–254.

[3] Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007; Uő: Kádár János és az erdélyi magyarság. *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére.* Szerk. Földes György–Gálfalvi Zsolt. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005; Novák Csaba Zoltán: A román külpolitikai gondolkodás magyarságképe 1956 után a hetvenes évek közepéig. *Limes,* 21. évf. (2008) 2. sz. 99–114.

[4] Standeiszky Éva: Bomlás. A hatalom és a kulturális elit. In: *„Hatvanas évek Magyarországon." Tanulmányok.* Szerk.: Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 272–318.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest, 1999; Baráth Magdolna: Magyarország és a Szovjetunió. In: *„Hatvanas évek" Magyarországon.* i. m.

ideológiai szigor, a politikailag veszélyesnek tartott társadalmi, etnikai csoportok körében nagyméretű letartóztatási hullám zajlott le. Helyzeti előnyét kihasználva a román pártvezetés jelentős külpolitikai sikereket is elkönyvelhetett. 1958-ban a szovjet csapatok elhagyták az országot, 1964-ben pedig az ún. függetlenségi nyilatkozattal a román pártvezetésnek sikerült kiharcolnia a szocialista táboron belüli „különutas" státuszt. Ennek köszönhetően felértékelődtek az ország nyugati kapcsolatai, amelyek jelentős gazdasági előnyöket jelentettek. Az ötvenes évek végére, hatvanas évek elejére a román pártvezetés tehát nemcsak átvészelte a desztalinizációt, hanem biztos alapokon álló politikai rendszert épített ki, gazdasági reformokat vezetett be, és ennek birtokában mérsékelt nyitást hajtott végre a társadalom irányába. Az 1965-ben hatalomra kerülő Nicolae Ceauşescu a legtöbb szempontból követte a már kijelölt utat.[5]

Ami a román–magyar kapcsolatokat illeti, a román külpolitikai gondolkodás magyarságképét 1956 után (is) rendkívül komplex ok-okozati tényezők befolyásolták, határozták meg. A kommunista ideológia, a világ- és gazdaságpolitikai értelmezési különbségek mellett meghatározó volt a két ország és párt vezetője politikai koncepciói közötti különbségek, a két nép történelmi öröksége, a Romániában élő magyar kisebbség helyzete, az 1918 utáni utódállamokra jellemző Trianon-félelemből fakadó bizalmatlanság, valamint a román kül- és belpolitikai élet változásai. 1956 után Magyarországot és a magyar külpolitikát a hivatalos nyilatkozatok ellenére is gyanúsan szemlélte a román külpolitikai gondolkodás. A defenzívába kényszerült magyar külpolitikától pedig a román pártvezetés azt próbálta meg kisajtolni – sikeresen –, hogy elfogadja az eddig foganatosított, az erdélyi magyarságot érintő belpolitikai lépéseket, hogy a határokon túli magyarsággal való kapcsolattartást visszaterelje a román fél által ellen-

[5] Mary Ellen FISCHER: *Nicolae Ceauşescu. A Study in Political Leadership.* Lynne Rienner Publishers–Boulder, London, 1989; Pavel CÂMPEANU: *Ceauşescu, anii numărătorii inverse,* Polirom, Bucureşti, 2002; *PCR şi intelectualii în primii ani ai regimului Ceuşescu (1965–1972).* Ediţie de documente elaborată de: Alina PAVELESCU–Laura DUMITRESCU. Arhivele Naţionale ale României, Bucureşti, 2007; Alexandru-Murad MIRONOV: Tot mai departe de Moscova. Politica externă a regimului Ceauşescu. *Arhivele Totalitarismulu.* (2002) 3–4. 228–255.

őrzött és jóváhagyott keretek közé, és mindezt szimbolikusan meg is jelenítse mind a román és magyar közvélemény előtt, mind pedig a szocialista táboron belül is. A Kádár János vezette magyar pártküldöttség 1958-as romániai és Kállai Gyula 1959-es bukaresti látogatása híven tükrözi ezt az állapotot. Az 1958 februárjában lezajlott román–magyar találkozón az 1956-os események kerültek előtérbe, a magyarországi helyzet stabilizálásával kapcsolatos beszámolók, Románia segítségnyújtása, a nemzetközi helyzet értékelése.[6] Az 1959-es Kállai-féle látogatáson is egy alaposan felkészült román küldöttség jelent meg, amely uralta a találkozót. A Kállaival tárgyaló román pártvezetők (Nicolae Ceauşescu, Vass Gizella, Leonte Răutu, Iosif Ardeleanu) alapos háttérmunkát igénylő felkészültséggel, helyzetismerettel lepték meg a magyar tárgyalófelet. A két ország kapcsolatát érintő összes kérdésben dominált a román nézőpont. A román tárgyalófél elutasított minden, Trianon igazságtalan voltára utaló kijelentést.[7] Világosan értésére adta a magyar félnek, hogy belügyként tekint az erdélyi magyarságot érintő kérdésre, így a két egyetem egyesítésére is, és hogy nem hajlandó semmiféle olyan engedményt tenni a magyar kultúrtermékek romániai terjesztésében, amelyek negatívan befolyásolnák az e kérdésben kialakított román nézőpontot.[8] Az RMP[9] veze-

[6] A Kádár János vezette pártküldöttség 1958 februárjában látogatott Romániába. A látogatás során a magyar küldöttség néhány napot Bukarestben töltött, de több romániai várost is meglátogatott. A Romániában, nagy számban élő magyar kisebbségre való tekintettel a delegáció néhány erdélyi várost (Marosvásárhely, Kolozsvár) is meglátogatott. Arhivele Naţionale Istorice Centrale (a továbbiakban ANIC), fond CC al PCR Secţia Externă, dos. 53/1958. 9-13. f.; A látogatásról lásd még: MAKKFALVI Gábor: A Kádár János vezette magyar párt- és kormánydelegáció 1958-as romániai látogatása. In: *A Maros megyei magyarság történetéből. II.* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2001, 360–379.

[7] Uo. dos. 30/1959. 60-66. f.

[8] A két ország közötti könyvcserével kapcsolatosan a román fél mereven ragaszkodott az ideológiai kötöttségekhez. Az 1918 előtti állapotokra utaló irodalmi szövegek magyarországi vagy (román fordításban) romániai közlését megengedhetetlennek tartotta. A Petőfi-fordításokkal is példálózó román fél erősebb cenzúrát követelt a magyar féltől.

[9] Az RKP 1948–1965 között a Román Munkáspárt nevet viselte.

tősége azt is kijelentette, hogy nem hajlandó elfogadni azt, hogy a magyar fél ne a hivatalos román szervektől informálódjon a Romániára vonatkozó kérdésekben.[10] A román tárgyalók a két ország közötti esetleges feszültségek legfőbb okát a nacionalizmusban látták.

Annak ellenére, hogy elismerték, a kádári vezetés számos, a román fél számára kielégítő lépést tett (kijelentette például, hogy Magyarországnak nincsenek területi igényei Romániával szemben, Magyarország gyakorlatilag elismerte a két egyetem összevonását is), úgy vélték, a magyarországi értelmiségi, kispolgári körökben, sőt a pártapparátus bizonyos szegmenseiben is románellenes, nacionalista légkör uralkodik. 1959. július 15-én az RMP KB tanácskozást tartott a Román Népköztársaság nagyköveteivel. V. Pogăceanu beszámolója után kialakult vitából kiderül, hogy a román fél nem bízik a magyar pártvezetés hatékonyságában, azzal vádolva a magyar pártvezetést, hogy a különböző kérdésekben a szovjetekhez fordulnak panasszal. A beszámoló másik alappontja volt, hogy Magyarországon még mindig élénk revizionista, irredenta hangulat uralkodik, és hogy gyakran merül fel a határok kérdése.[11] A román pártvezetés a magyar fél külpolitikájával is elégedetlen volt.[12]

A hatvanas évek közepétől belpolitikai szinten mindkét vezető viszonylag konszolidált hatalmi pozíciókból politizálhatott. A román–magyar kétoldalú kapcsolatok mindkét fél számára a minél ideálisabb bel- és külpolitikai helyzet megteremtéséhez szolgáltattak terepet és eszközt, jól körülhatárolt stratégiai megfontolásokkal. Ceauşescunak fontos volt megfelelő terepet biztosítani a hatvanas évek végétől elkezdődött neosztálinista típusú rendszer működtetéséhez, és folytatni a sikeresen kidolgozott különutas politikát, továbbá ebben elnyerni Magyarország támogatását vagy semlegességét. Nemzetiségpolitikai szempontból pedig fontos tényező volt, hogy a lehető legnagyobb mértékben minimalizálják a mindenkori magyar vezetésnek a romániai magyarsághoz történő közeledését. Magyarország fontosabb stratégiai céljai közé tartozott a szocialista együttműködés (KGST, Varsói

[10] ANIC, fond CC al PCR Secţia Externă, dos. 30/1959. 40. f.

[11] ANIC, fond CC al PCR Cancelarie, dos. 28/1959. 7-8. f.

[12] Uo. 9. f. Vass Gizella szerint a magyar pártvezetés miatt terjedt el külföldön is az a hír, hogy az RMP a kisebbségi kérdésben eltér a marxi irányvonaltól.

Szerződés) elmélyítése, a kedvező gazdasági kapcsolatok kialakítása, a nemzetiségi kérdés tematizálása (az ezen a téren a társadalom vagy az értelmiségiek részéről érkező kritikák kivédése). A magyar fél mindezt a kádári vezetés sajátosságából kiindulva a konfrontációmentesség, a jószomszédi viszony fenntartásával képzelte el.

Az eddig előkerült forrásokat elemezve úgy véljük, hogy Kádár és Ceauşescu politikai kapcsolatát három, egymástól jól elkülöníthető szakaszban írhatjuk le. Az első szakasz a hatvanas évek második felétől a hetvenes évek első feléig tartott. Ezt az időszakot a „terepfelmérő barátkozás" szakaszának is nevezhetjük. Ekkor a magyar pártvezetés, személyesen Kádár János vezetésével, megpróbálta új alapokra helyezni a román–magyar kapcsolatokat. A hetvenes évek második felétől magyar részről az előző időszak kudarcainak számonkéréséről, a nyolcvanas évek második felétől pedig egy fokozatosan romló kétoldalú viszonyról beszélhetünk. Ekkor Kádár János, szembesülve az előző időszak kudarcaival, tudatosan kerülte a találkozást Ceauşescuval.

A „terepfelmérő barátkozás" időszaka

A hatvanas évek második felében Kádár azt remélte az új román pártvezetéssel való kapcsolatából, hogy Románia tekintetében is sikerül kilépni az 1956 utáni defenzív külpolitika árnyékából és az 1964-es román külpolitikai sikerek okozta lépéshátrányból. Kádár megpróbálta feltérképezni a romániai gazdasági és belpolitikai helyzetet, és ennek alapján megvalósítani a magyar stratégiát: szorosabbra fűzni a kétoldalú kapcsolatokat (egyezmény az orvosi, egészségügyi ellátásban a kulturális élet területén, cserekapcsolatok, rokoni kapcsolatok, kishatárforgalom, a külpolitika egyeztetése stb.). A magyar remények szerint mindezek előnyt jelentettek volna az ország számára kül- és belpolitikai téren egyaránt. Valószínűnek tűnik, hogy Kádár azzal a szándékkal találkozott az új román pártvezetéssel, hogy a nemzetiségi kérdést leszámítva tisztázza a két ország viszonyát érintő legfontosabb problémákat. A magyar párt- és kormányküldöttség 1966. március 10–11. közötti romániai látogatása ennek a „politikai tapogatózásnak" a jegyében zajlott le. Kádár,

okulva az előző évek tapasztalataiból, már a kezdetekben arra kérte a román felet, hogy írjanak egy emlékeztetőt, összegzést mindarról, ami elhangzott, és amiben megegyezik a két fél.[13] A találkozó két fontosabb téma köré szerveződött: a két ország belpolitikai helyzetének kölcsönös bemutatása, illetve a nemzetközi helyzet kielemzése. A fennmaradt jegyzőkönyv szerint a tanácskozások első napján a két ország belpolitikai és gazdasági helyzetének bemutatása volt a téma, s Kádár volt az aktívabb. Míg Ceauşescu megelégedett a kölcsönös és hivatalos bemutatásokkal, addig Kádárt mélyebben érdekelték a legkülönbözőbb politikai és gazdasági kérdések: külkereskedelmi mérleg, az intézmények vezetési formája, gazdasági reformok.[14]

A kétoldalú kapcsolatok elemzésekor a magyar fél igyekezett túllépni 1958–1959 árnyékán, és először fogalmazott meg nyílt kritikákat is. Kádár több együttműködést igényelt a két ország között, kifogásolta a román fél tartózkodását.[15] Továbbá azt is, hogy több külpolitikai kérdésben nincs együttműködés a két ország között, hogy a legtöbb területen hiányosak a kétoldalú kapcsolatok: árvízvédelmi együttműködés, orvosi és egészségügyi egyezmény, kulturális egyezmények, cserekapcsolatok.[16] A két ország közötti talán legkényesebb kérdést, a nemzetiségi problémát illetően Kádár a kétoldalú kapcsolatok elmélyülésétől várta a megoldást. Külpolitikai téren a két vezető között a szocialista tábort is részben megosztó szovjet–kínai vita megítélése jelentette a legnagyobb problémát. A két vezető álláspontja gyökeresen eltért egymástól. Románia Kína érdekeinek védelmezésével próbálta erősíteni saját különutas törekvéseit, Magyarország számára pedig a szovjetek által kezdeményezett és dominált együttműködés volt a követendő út.

Ceauşescu stratégiáját alapjában a hatvanas évek elejétől kialakult romániai viszonyok határozták meg. A szocialista táboron belül „külön vizekre" evező Romániájában egyrészt megerősödött a hazafias érzés, és ezzel párhuzamosan az attól való félelem is, hogy a különutas Románia pozícióit, lehetőségeit, sőt bizonyos esetekben akár területi

[13] ANIC, fond CC al PCR Secţia Relaţii Externe, dos. 19/1966. f. 5.

[14] Uo. f. 1-35.

[15] Uo. f. 36.

[16] Uo. f. 39-42.

integritását is veszélyeztetheti az esetleg a szovjetek által is támogatott magyar revizionizmus. A román pártvezetés továbbra is azt tartotta prioritásnak, hogy egyrészt a titkosszolgálati szervek igénybevételével hatékonyan fellépjen az általa nacionalistának bélyegezett magyarországi és romániai magyar nacionalista elemek ellen, másrészt továbbra is igyekezett minimalizálni, minél szűkebb mederbe terelni, illetve megakadályozni minden olyan jellegű magyar közeledést, amely a kétoldalú (tudományos, tömegszervezeti, kulturális stb.) kapcsolatok elmélyítését, kiszélesítését célozta meg. Az 1966-os román–magyar találkozó előtt, a Külügyminisztériumnak kiadott utasításokban a román pártvezetés egyértelműen kijelölte, hogy a román fél meddig mehet el a Magyarországgal való kapcsolattartás terén. Már indulásból elutasításra várt minden olyan magyar javaslat, amely a két ország állampolgárai kölcsönös utazásainak könnyítését célozta volna meg.[17] A román fél a határ menti kiskereskedelem továbbfejlesztésében sem volt érdekelt.[18] A román pártvezetés azon álláspontját is kifejtette, hogy a kulturális-tudományos kapcsolatok terén is változtatni kell, mert a magyar fél nem tartja be a megállapodásokat, mindennemű érdeklődése kimondottan Erdély-centrikus, amellyel csak zavart kelt úgy a magyarországi, mint a romániai közvéleményben. A Magyarországon kiadott művek nagyon sok ideológiai és történelemszemléletbeli különbözőséget tartalmaznak.[19] A magyar „közeledés" negatív megítélésében az is szerepet játszott, hogy a román fél véleménye szerint Magyarország a nemzetközi szervezeteket is arra próbálta felhasználni, hogy gazdasági előnyöket csikarjon ki Romániától, és hogy ezeken keresztül valósítsa meg mindazt, amit kétoldalú kapcsolatok során nem sikerült. „Bizonyos magyar körökben nagyon erősen jelentkeztek föderalista tendenciák. Ez a magyar hegemónia kiterjesztését követi. A trianoni határok békés eltüntetésén fáradoznak, hogy ily módon nyersanyagforrásokhoz jussanak", emeli ki a Magyarországról szóló politikai jelentés.[20]

[17] Uo. dos. 191/1966. 1-2. f.

[18] Uo. 10. f.

[19] Uo. 15-17. f.

[20] Uo. 18. f.

Ceauşescu a fent megfogalmazott stratégiai megfontolások szellemiségében cselekedett és tárgyalt Kádárral és a magyar pártküldöttséggel. Remek taktikai érzékkel tért ki a konkrét válaszadástól. A kétoldalú kapcsolatokat alapjában kielégítőnek találta, konkrétumok megfogalmazása nélkül ígért bizonyos változtatásokat. A tárgyalások végén az is kiderült, hogy a román vezető a magyar állásponttól gyökeresen eltérően ítéli meg a szovjet–kínai vitát is, érdekeinek megfelelően a kínai álláspontot támogatva, amelytől a szovjet befolyás csökkenését várta. Ceauşescu nem értett egyet Kádárral és Kállaival abban, hogy a szocialista táboron belüli feszültségekért egyedül Kína a felelős. A román vezető, a saját külpolitikai céljainak védelmében ugyanilyen markánsan fogalmazta meg a KGST-ről fenntartott román vélekedést is, miszerint, Románia nem fogadja el azt államok feletti szervként, csupán „egyenlő rangú szocialista államok koordinációs szerveként".[21] Ceauşescu világosan kifejtette, hogy egyáltalán nem ért egyet azzal, hogy a szovjetek mindenben maguk döntsenek a kis pártok rovására, és hogy Románia nem így képzeli el a szocialista tábor egységét.[22]

A magyar kormányküldöttség 1966-os romániai látogatása sem hozott komolyabb áttörést, de Kádár feltérképezhette, milyen szinten áll a két ország közötti kapcsolat, melyek voltak az 1958-as találkozó utáni fontosabb változások, melyek azok a kérdések, ahol még pozitív változást lehetett remélni, és melyek azok, amelyek nagyobb odafigyelést igényelnek. Kádár 1966-ban még illúziókat táplált abban a tekintetben, hogy az internacionalizmus szellemében közelebb lehet hozni az álláspontokat. A találkozóban és főleg az azt követő időszakban viszont ott lebegtek mindazon problémák, amelyek később összebékíthetetlennek számítottak a két vezető és a két ország kapcsolatában: a kétoldalú kapcsolatok elmélyítésének román részről történő szándékos halogatása, a nemzetközi helyzet megítélésében fennálló nézetkülönbségek, eltérő stratégiai célok.

Az 1967-ben lezajlott pártközi találkozó jó lehetőségnek bizonyult arra, hogy a felek felmérjék az előző évi párt- és kormányküldöttség találkozójának eredményeit. Egy év távlatából Kádár számára már világosabbak voltak a két ország kapcsolatára vonatkozó problémák.

[21] Uo. dos. 19/1966. f. 44-52.
[22] Uo. f. 64.

Ennek függvényében az alapcélok magyar részről, ha minimálisan is, de változtak: fenntartani az érintkezést, de nem legitimálni a különutas politikát, hatást gyakorolni Bukarestre, szóvá tenni a kétoldalú kapcsolatok stagnálását. Ezen a találkozón még inkább világossá vált, hogy a Ceauşescu-féle nyitás (kül- és belpolitikai) szándékaiban és mélységében nem azonosak a magyar fél által megvalósítottakkal. A belpolitikai különbségeknél sokkal komolyabb problémát jelentett egyes külpolitikai történések megítélése és a kétoldalú kapcsolatok alakulása. A román fél világosan jelezte, hogy teljesen másképpen értékeli és értelmezi a szocialista táboron belüli kapcsolatokat, mint a magyar fél.[23]

Mint említettük, a kétoldalú kapcsolatok alakulása terén tapasztalható stagnálás jelentette a legnagyobb dilemmát Kádárnak. Az 1966-ban megfogalmazott és gyakorlatba ültetett stratégia, ami a kétoldalú kapcsolatok és a jószomszédsági viszony elmélyítésére alapozott, több kérdőjelet is felvetett. Ezt Kádár közölte is tárgyalópartnerével, ugyanakkor mélyebb szintű konfrontációt ezúttal sem volt hajlandó felvállalni. A közös ideológiai elkötelezettség jegyében úgy vélte, hogy a két ország közötti problémák megnevezése mellett az lesz a legcélravezetőbb, ha a problematikusnak nevezett kérdésekben Magyarország jár elöl pozitív példával.[24] A találkozón Kádár igyekezett megnyugtatni tárgyalópartnerét, hogy Magyarország a szocializmus építésének „helyes útján" jár, így semmi sem akadályozhatja a két ország közeledését. A magyar vezető beszámolt arról, hogy országában zajlik a szocialista átalakítás, és igyekszik leszámolni a folyamatra káros jelenségekkel, mint például az ideológiai téren káros nacionalizmus és revizionizmus.[25] Kádár úgy vélte, hogy a nacionalizmus jelentheti a legnagyobb akadályt a két ország közeledésében. Hangsúlyozta, kész leszámolni az ún. magyar nacionalizmussal, cserébe azt várta, hogy a román fél is ezt tegye. Kádár értelmezésében a szocialista táboron belüli különutas politika is ennek egyik megnyilvánulási formája.[26]

[23] Uo. dos. 37/1967. f. 84.
[24] 1968-ban az MSZMP rendezte a magyarországi kisebbségek helyzetét, hogy ez példaértékű is lehessen mások számára. Lásd: Földes, i. m. 114–115.
[25] ANIC, CC al PCR Secţia Relaţii Externe, dos. 37/1967. f. 195–215.
[26] Uo.

Kádár ebben az időszakban még azzal számolhatott, hogy a megnevezett problémák (a szocialista táboron belüli viszonyok, a nemzetiségi kérdés) kibeszélésével és orvoslásával meg lehet találni a közös nevezőt román partnerével.

A „mérsékelt számonkérés" időszaka

A hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a két ország közötti kapcsolatban nem csak a történelmi örökség és a nemzetiségi kérdés jelent problematikus pontot a kommunista ideológia értelmezésében, a szocialista tábor jövőjét illetően is jelentős eltérések mutatkoztak. Kádár számára, amint azt többször hangsúlyozta, a Szovjetunió által kezdeményezett politikai, gazdasági együttműködés tűnt a járható útnak oly módon, hogy közben Magyarország ne térjen le a „klasszikus kádárizmus" útjáról. A romániai belpolitikai történések viszont jelentős belpolitikai fordulatot vettek. 1971-ben véget ért a Ceaușescu által, politikai célokból kezdeményezett rövid nyitási időszak. A júliusi tézisekkel nyilvánvalóvá vált, hogy a Ceaușescu-féle pártvezetés az ideológiai befelé fordulás, a gazdasági reformok elutasítását helyezi előtérbe. Ceaușescu rendszere látványos neosztálinista jegyeket hordozott magában, amit különutas politika folytatása tett még markánsabbá.[27] A jó taktikai érzékkel bíró román pártvezető a szovjetek oldaláról is bebiztosította magát. A hatvanas évek második felében világosan jelezte a szovjeteknek, hogy nem kérdőjelezi meg a kommunista dogmákat, a szocialista tábor egységét, de ezek romániai megvalósításában külön utat akar.[28]

A romániai helyzet változásával párhuzamosan Kádárnak belső kritikákkal is szembesülnie kellett. A magyarországi értelmiségi társadalom és ennek hatására néhány politikus is érzékelte, hogy a román–magyar viszony nem lépett előre a hatvanas évek tárgyalásai, az ott

[27] Részletesebben lásd: NOVÁK Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2010, 54–81.

[28] ANIC, CC al PCR Cancelarie Secția Relații Externe, dos. 72/1966. f. 177.

alkalmazott taktika nyomán. 1968-ban a Magyar Írószövetségben az értelmiségiek azt kérték számon, hogy mit tesz az MSZMP a határon túliak érdekében. Nem sokkal később a romániai Fazekas János panaszai miatt a *Népszabadság* főszerkesztője, Gosztonyi János feljegyzést intézett Kádárhoz, és felrótta az MSZMP Romániával szemben tanúsított passzivitását.[29] A lassan körvonalazódó újabb Kádár–Ceaușescu-találkozóra tehát az előbbinek lépnie kellett. Erre az 1972-es barátsági szerződés aláírása jelenthetett megfelelő lehetőséget. A megoldatlan problémákat immár nem lehetett megkerülni, a magyar vezető nem tekinthetett el a belső kritikáktól. A találkozó előkészítése, Komócsin Zoltán és Aczél György tárgyalásai a román partnerekkel látszólag ezt jelezték. Az előkészítéssel megbízott Aczél és Komócsin az egyeztetések során egy sor olyan problematikus kérdést is felvetett, amire az előző években nem volt példa. A két magyar politikus szembesítette a román küldötteket azzal, hogy az előző tárgyalások során lefektetett együttműködési alapelvek nem valósultak meg a gyakorlatban. Aczél sérelmezte, hogy Magyarország már évek óta nem kap választ olyan fontos kérdésekben, mint: a vízügyi megállapodás, kulturális cserék, gazdasági kapcsolatok, kereskedelem stb.[30] Ezúttal terítékre kerültek a román–magyar kapcsolatok neuralgikus pontjai, köztük a legkényesebb kérdés, az erdélyi magyarság helyzete is.[31] A Paul Niculescu Mizil vezette román küldöttség válaszaiból azt lehetett kiszűrni, hogy a két vezető találkozása során végre előrelépésekre kerül sor.[32]

Az előkészítés során tehát adott volt a terep Kádárnak, hogy eredményeket csikarjon ki román partnerétől, amely ezúttal is a megszokott defenzív stratégiát választotta: védeni a meglevő pozíciókat, a status quót, kivédeni, és mérsékelni Magyarország túlzottnak tartott közeledési törekvéseit. Kádár ezúttal a jó példák ismertetése mellett egy kis lépéssel előbbre ment, a mérsékelt számonkérés taktikáját is

[29] FÖLDES, i. m. 105–117.

[30] ANIC, CC al PCR Secția Relații Externe. dos. 27/1971. f. 4-30.

[31] A beszélgetésen az is kiderült, hogy a román fél valósággal szabotálta a magyar hírlapok romániai terjesztést. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a „kapitalista" *Le Monde*-ot meg lehetett vásárolni az újságárusoknál, de a „baráti" magyar *Népszabadságot* még rendelésre sem szállították le.

[32] ANIC, CC al PCR Secția Relații Externe. dos. 27/1971. f. 4-30.

bevetette. A két vezető beszélgetése során ismét felszínre került a két rendszer működése közötti különbség. Kádár az „aki nincs ellenünk, velünk van" taktikáját vázolta fel, de Románia ekkor már az ideológiai szigor újabb útját járta. Kádár újabb kísérletet tett a kétoldalú kapcsolatok elmélyítésére, konzulátusok felállítását javasolta, és a Ceaușescuval való találkozásai során (tudomásunk szerint) először felvetette az oly kényes nemzetiségi kérdést is. Hangsúlyozta, hogy belügyi kérdésnek tekinti, ugyanakkor arra hivatkozott, hogy érdekli a magyar közvéleményt a probléma, ezért nem kerülheti meg.[33] A román vezető az eddig is bevált taktikát alkalmazta, elviekben egyetértett a magyar felvetésekkel, a gyakorlati megvalósításokat viszont időben eltolta. A romániai helyzet felvázolása közben pedig visszaverte a nemzetiségi kérdésben elhangzott magyar utalásokat. Kádár nem bonyolódott vitába, pedig a magyar pártvezetésnek ekkor már összetett elemzései voltak a romániai helyzetről, a nemzetiségpolitikában felmerülő problémákról.[34] A találkozóról Kádár javaslatára emlékeztető is készült, amely a magyar fél számára életben tartotta azt a reményt, hogy ezúttal konkrét megvalósításokra is sor kerül.

Az 1972-es találkozó nem váltotta be a várt magyar reményeket. A román pártvezetés nem nyitott, ellenkezőleg, sok területen még inkább visszafogta a kétoldalú kapcsolatokat, elsősorban a kulturális élet területén.[35] Ceaușescu ekkor már államelnöki funkcióban is nagyfokú hatalomkoncentrációt hajtott végre, személyi kultusza növekvő tendenciákat mutatott. A Magyar Külügyminisztérium elemzése szerint a szomszédos ország a „nemzeti érdekeit a szocializmus fölé állította, a szocializmusban bekövetkezett változásokat figyelmen kívül hagyja a szocialista országokkal való kapcsolatában, a KGST-ben a saját érdekeit a közösségi érdekek fölé helyezi."[36] Az elemzés aláhúzta, hogy Magyarország és Románia kapcsolatai formailag rendben vannak, de messzire elmaradnak a lehetőségektől. Az 1972-es találkozó emlékeztetőjéből a reméltnél is kevesebb valósült meg, nem növekedett a kishatárforgalom, a kulturális termékek cseréje csökkent, és

[33] Uo. dos. 12/1972 11. 10-14. o.

[34] Uo. f. 19-25.

[35] MOL, KÜM-TÜK, XIX-J-1-j, Románia, 1975. év. 118. doboz. 004430/3

[36] Uo.

nem utolsósorban nem javult, sőt látványosan romlott a határon túli magyarság helyzete is. A magyar közvélemény ekkor már tisztában volt a helyzet mélységével. Az értelmiségiek részéről egyre több kritika fogalmazódott meg Kádár irányába, hogy magára hagyta az erdélyi magyarokat.[37] Közben elkészült az első hivatalos elemzés is a határon túli magyarok helyzetéről.[38] Valószínűleg a belpolitikai nyomás hatására[39] vállalta Kádár, hogy egy újabb, számára egyre kényelmetlenebbé váló magyar–román találkozón vegyen részt. Kádár tartózkodó magatartásáról számol be Roska István is visszaemlékezésében. A magyar vezető már annyira nem óhajtotta román partnere társaságát, hogy nem volt hajlandó Nicolae Ceaușescuval egy épületben megszállni.[40] Kádár ekkor még mindig hajlott arra, hogy a kényes kérdéseket a kétoldalú kapcsolatok szintjén lehet megoldani, és nem a nemzetközi fórumok előtt. Végül 1977-ben két fordulóban találkoztak a határ mellett, Nagyváradon, majd Debrecenben.

Kádár ismét a kétoldalú kapcsolatok elmélyítésével próbálkozott. Az ebben a kérdéskörben szokásos problémák (kulturális csere, oktatási együttműködés, kishatárforgalom stb.) mellett két olyan javaslattal is előállt, amely gyakorlatba ültetésétől konkrét megoldásokat remélt. A nemzetiségek híd szerepének elfogadtatásától az erdélyi magyarság kettős, elsősorban Magyarországhoz való kötődésének elismerését remélhette. A konzulátusok felállításával pedig a kétoldalú kapcsolatokat jogilag és törvényesen szabályozott új szintre lehetett volna emelni a remények szerint. Kádár némi sikerként könyvelhette el, hogy végül is mindkét javaslatát elfogadta a román fél. A közös nyilatkozatban szerepelt a nemzetiségek híd szerepének elve, illetve a konzulátusok felállítására is konkrét ígéretek hangzottak el.[41]

[37] Földes, i. m. 191.

[38] Uo. 215. p.

[39] Hasonlóképpen vélekedik a kérdésről Földes György is.

[40] Roska István visszaemlékezése az 1977-es Ceaușescu–Kádár-találkozóra. Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák-Kisebbségi reálpolitikák.* Pro-Print. Csíkszereda, 2003, 332–335.

[41] A kolozsvári magyar konzulátust végül 1980-ban állították fel, hogy aztán a nyolcvanas évek végén botrányos módon zárhassák be.

A jószomszédi stratégia bukása és a diplomáciai „hidegháború"

A nagyvárad–debreceni találkozó utáni reményeket a romániai belpolitikai változások nagyon gyorsan eloszlatták. A reformokra képtelen, a nemzetközi gazdasági helyzettől is sújtott Ceauşescu-rendszer továbbment a neosztálinista gazdaságpolitika és az egyszemélyes diktatúra fémjelezte úton. A román pártvezér felismerte azt, hogy addig, amíg nem áll fenn részéről a szocialista tömb elhagyása, addig Románia kérdése nem lesz stratégiailag fontos az amúgy is belső politikai és gazdasági problémákkal terhelt Szovjetuniónak. A nyolcvanas évektől kezdődően nyílt asszimilációs politikát folytattak a nemzetiségek ellen. A két ország kapcsolata nemhogy javult volna 1977 után, hanem határozottan negatív tendenciákat mutatott. Kádár Nicolae Ceauşescuval kapcsolatos külpolitikai törekvései és stratégiája csődöt mondott. A Magyar Külügyminisztérium éves jelentése csökkenő tendenciákról beszélt minden területen. Még a kielégítőnek tartott gazdasági kapcsolatok is romlottak. Magyarországnak a KGST-vel folytatott kereskedelmi kapcsolataiban a szomszédos Románia az ötödik helyen állt. A román kimondottan gátolta a kulturális kapcsolatokat. A vagyoni kérdésekben, kártalanításban nem sikerült előrelépni, a közép- és felsőfokú intézmények által kibocsátott bizonyítványok elfogadása akadozik, a román fél egy éve nem válaszolt a magyar felkérésre.[42] A turizmust az 1977-es ígéretek ellenére nem segítik, esetenként akadályozzák. Elutasították az aradi közös koszorúzást és a szoborcsoport kiállítását is.[43]

Kádár ekkor már, felismerve a Nagyvárad–Debrecen utáni zsákutcás helyzetet, tudatosan kerülte a román pártvezetővel való hivatalos találkozót. Ceauşescu viszont több úton-módon jelezte, hogy szívesen ellátogatna Budapestre, viszonozni az 1972-es magyar látogatást.[44] Kádár az eddigi sikertelen próbálkozásai után nem szerette volna legitimálni a romániai állapotokat, Ceauşescunak viszont az egyre elszigeteltebb külpolitikai helyzetben jól jött volna ily módon kommunikálni,

[42] MOL, KÜM-TÜK, XIX-J-1-j, Románia, 1980. év. 116. doboz, 008033.
[43] Uo.
[44] Uo. 117. doboz, 003869.

hogy a román–magyar kapcsolatok a helyes mederben vannak. A hivatalos magyar álláspont szerint a felsőbb szintű találkozó akkor érik be, ha a függő kérdéseket le tudják zárni, ha az 1977-es találkozó eredményeiről pozitív mérleg vonható meg. Íme, mit válaszolt Kádár 1981-ben a kérdést firtató Iosif Bancnak: „Ceauşescu elvtárssal való találkozó is szükségszerű és lassan megérik a helyzet, hogy foglalkozzunk ezzel a kérdéssel. Meg kell vizsgálni a szokásos munkafolyamaton belül a találkozó megszervezését megfelelő előkészítés alapján. Amikor ez megérik, és jól elő van készítve – mert ez nagyon fontos, hogy jó találkozó legyen –, akkor le lehet bonyolítani. Mi magunk részéről – mondta Kádár elvtárs – ezzel a kérdéssel így számolunk."[45]

Kádárnak 1977 után sikerült elkerülnie a Ceauşescuval történő hivatalos, kétoldalú találkozót. A nemzetközi fórumokon kívül többé nem találkoztak. Ugyanakkor nem menekülhetett a román vezető politikájának következményeitől. A romániai magyarság helyzetének romlása és a magyarországi közvélemény ebben a kérdésben is egyre aktívabb megnyilvánulásai lépéskényszerbe hozták. A magyar pártvezetésnek komoly ellenlépéseket kellett tenni. Kádár ebben már nem kívánt részt venni, a megoldást másokra bízta, azt is mondhatjuk, szabad kezet adva. A nyolcvanas évek közepétől erőteljes propaganda- és diplomáciai háború bontakozott ki a két ország között. Ceauşescu teljes erőbedobással vett részt ebben, Kádár viszont csak asszisztált.[46]

Összegzés

Ha a fent vázolt eseményeket kivetítenénk egy képzeltbeli grafikonra egy erőteljesen hullámzó, az idő múlásával kimondottan lefelé tendáló kapcsolatrendszer képét kapnánk meg. Mindezt több tényező is befolyásolta: a két ország belpolitikai helyzete, történelmi öröksége, a szocialista táborban és a nemzetközi életben lezajlott folyamatok, a két politikus szocializációja, habitusa. A két vezető kapcsolatát és a korsza-

[45] Uo. 1981. 127. Dob. 0040/1.
[46] Földes: Kádár János és az erdélyi magyarság. In: *Nemzetiség – felelősség...* i. m.

kot alaposan megvizsgálva kijelenthetjük, hogy két egymástól nagyon különböző, esetenként egymásnak teljesen ellentmondó személyiségről, politikai koncepcióról beszélhetünk. Kádár János internacionalista volt, Trianon előtt született, és a munkásmozgalomban szocializálódott. Reálpolitikus volt, nem szerette a kockázatot. Fontos volt számára a „fontolva haladás", a biztosan elérhető eredmény.[47] Internacionalizmusa végigkísérte egész pályafutását, és meghatározta a munkásmozgalomhoz és a szocialista táborhoz fűződő viszonyát. Ami a Szovjetunióval való kapcsolatát illeti, ezt nagymértékben meghatározta 1956 öröksége is. Kádár plebejus nemzetfelfogása is valószínűleg az internacionalista szocializációjából és az ország reálpolitikai helyzetéből fakadt. Kádárra, ahogy többen is megállapították, jellemző volt, hogy gyakran jobban félt a magyar nacionalizmustól, mint a szomszédos országok nacionalizmusától.

Nicolae Ceauşescu szintén a munkásmozgalomban szocializálódott, de politikai karrierjének alakulását nagyban meghatározta a párton belüli frakcióharc. 1952-ben a hazai, „nemzeti" vonal győzedelmeskedett a Luka László és Ana Pauker fémjelezte moszkovita frakció fölött, 1956 után pedig a megerősödött román pártvezetés fokozatosan elkezdte a Szovjetuniótól történő „függetlenedés" előkészítését és megvalósítását. Ez a későbbiekben a párt egyik legfontosabb legitimációs eszköze lett. Ceauşescu ilyen értelemben nacionalista volt, hatalmát nagymértékben a nemzeti szuverenitásra és saját erőforrások használatának mobilizálható hatására építette. A nacionalizmust legitimációs és mobilizációs eszközként használta. Ceauşescu a hatvanas évektől egy emancipációt óhajtó romániai elit élén állt, és ennek a törekvéseit fogalmazta meg, ugyanakkor diktátor is volt. Kádár reformokkal, antinacionalizmussal, társadalmi megbékéléssel és jóléttel operált, Ceauşescu ellenkezőleg, egyre nagyobb teret engedett a nemzeti tudatnak.

A hatvanas évek közepétől Kádárnak a nagy társadalmi támogatottsággal bíró Ceauşescuval kellett volna rendezni a magyar–román kérdéseket, kitörni az 1956 utáni defenzív állapotokból. Kádár ekkor úgy mérte fel, hogy a két ország belső viszonyainak kölcsönös kiismerésével, rendezésével elérhető lesz a szerinte mindenre megoldást

[47] Uo.

hozó kétoldalú kapcsolatok elmélyítése. Az 1966–67-es találkozók ennek a szellemiségében zajlottak le. Kádár a belső reformok, a szocialista együttműködés útján járó, a belpolitikai „hibákat" állandóan az internacionalizmus szellemiségében korrigáló Magyarország barátságát ajánlotta fel annak érdekében, hogy kielégítse a magyar társadalom és a politikai osztály igényeit, elvárásait. Ceauşescu ekkor már a különutas politika ösvényét járta. Románia részéről nem merült fel a kommunista ideológiával való szakítás, a tábor elhagyásának lehetősége, ugyanakkor világosan jelezte (és az adott politikai kontextusban meg is tehette), hogy saját erőforrásait használva halad a szocializmus útján. Ebben Magyarországra csak annyiban volt szükség, hogy a román pártvezetés szándékainak megfelelően kezelje a két ország között a nemzetiségi kérdés miatt fennálló sajátos viszonyt. Ceauşescunak ebből a logikából nézve nem állt érdekében a kétoldalú kapcsolatok átlagon túli elmélyítése. Az internacionalizmus sem motiválta, és a romániai magyarság és az anyaország viszonyának elmélyülése sem állt érdekében. Ezt különböző taktikai fogásokkal érte el. Kádár Jánossal szemben a halogatás és a látszatkapcsolatok fenntartása taktikáját alkalmazta, belpolitikai szinten pedig esetenként a romániai magyar elit részleges politikai integrációjával húzta ki sikeresen a kérdés méregfogát.[48]

A hetvenes évek elejére nyilvánvalóvá vált Kádár számára is, hogy az előző taktika nem hozta meg a kívánt eredményeket. Ráadásul, a nemzetiségi kérdés területén a magyar értelmiség részéről is egyre nagyobb nyomás nehezedett rá. A román pártvezetést mindenképpen szembesíteni kellett a magyar részről felmerülő problémákkal. Kádár ezt 1972-ben és 1977-ben mérsékelt formában tette meg. Ekkor sem mert felvállalni egy esetleges konfliktushelyzetet román partnerével. Jellemző, hogy az Aczél–Komócsin-előkészítőn sokkal hangsúlyosabban merültek fel a problémák, mint a későbbi államfői találkozón.

[48] A Magyar Írószövetség kettős kötődésre vonatkozó nyilatkozatát 1968-ban a romániai magyar értelmiség néhány jeles képviselője elutasította. Az 1968-as év az RKP integrációs politikájának egyik legsikeresebb mozzanata volt. A nyilatkozatot elutasítók méltán remélhették azt, hogy a romániai nemzetiségpolitika újabb, pozitív korszaka kezdődött, amit a magyarországi nyilatkozat körüli viták csak kompromittálhatnak. Részletesebben lásd: NOVÁK, i. m. 2010, 33–49.

1977-ben a két vezető a két ország határán találkozott, és mindketten elmentek addig a határig, ameddig politikájuk engedte őket. És ez fordítva is igaz: mindkét politikus eljutott addig a pontig, ameddig a másik engedte őt.[49] 1977 után már nem került sor több kétoldalú találkozóra, habár a román fél taktikai megfontolásból többször is szorgalmazta. A két ország viszonya a nyolcvanas évektől folyamatosan romlott, sőt azt is mondhatjuk, hogy egyfajta diplomáciai „hidegháború" vette kezdetét. Kádár ebben viszont már nem vállalt aktív szerepet.

A korszakot vizsgálva azt is megállapíthatjuk, hogy az esetek többségében Kádár lépéskényszerben volt Ceauşescuval szemben. 1956-után új alapokra kellett helyezni a kétoldalú kapcsolatokat, a hatvanas évek végén figyelembe kellett venni Ceauşescu nemzetközi sikereit, és nem utolsósorban folyamatosan figyelni kellett a két ország történelmi örökségét, a romániai magyarság helyzetét, amire a magyar társadalom érthető módon érzékeny volt. Kádár és Ceauşescu kölcsönösen nem kedvelték egymást, és ez a kortársak visszaemlékezése mellett kimutatható a személyes találkozókról készült jegyzőkönyvekből is. A Kádár–Ceauşescu-beszélgetésekből általában hiányoztak a hivatalos kapcsolatokon túlmutató személyes megnyilvánulások. A szovjet–román találkozókon a két ország kapcsolatában mélypontot jelentő hatvanas években sem maradtak el az anekdotázások, a különböző vadásztörténetek kölcsönös megosztása. Kádár nem kedvelte román partnere stílusát, személyiségét, politikai habitusát. Ceauşescu túl gyengének tartotta Kádárt, aki nem képes erőteljesen kezében tartani a dolgokat, így teret enged a Románia által túlzottan is félt magyar nacionalizmusnak. Ceauşescunak Kádár annyiban volt fontos, hogy a külvilág számára fenntartsa a normalitás látszatát, Magyarország nem tartozott a stratégiailag fontos partnerek közé.

Kádár nem volt dinamikus a Ceauşescuval való kapcsolatában, a tárgyalások során sosem váltott ütemet, kerülte a konfrontációt még akkor is, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az általa szorgalmazott stratégia nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Elvi megfontolásokból ugyanazt az internacionalista diskurzust erőltette, az internacionalista szocializációja és a Trianon-komplexus foglya maradt a román

[49] Földes: Kádár János és az erdélyi magyarság. In: *Nemzetiség – felelősség...* i. m. 221.

partnerével szemben. A valóság az, hogy a két vezető között az idő előrehaladtával egyre több volt a nézetkülönbség a szocializmus fejlődését illető kérdésekben is. A Kádár által preferált kivárás taktikája, hogy Ceauşescu „eltévelyedése" a szocializmus helyes útjáról majd a diktátor és az általa képviselt politika bukását eredményezi, nagyon későn avanzsált előnnyé. Mire ez beérett a nyolcvanas évek második felében, Kádár esetében már egy öregedő, a konfrontációkat még inkább nem vállaló politikusról beszélhetünk. Kádár jól látta Ceauşescu „predesztinált" bukását, ugyanakkor nem sikerült megoldást találni a bukás bekövetkeztéig fennmaradó időszakra. Kettőjük kapcsolatából rövid távon Ceauşescu került ki nyertesen, hisz mérsékelt diplomáciai agresszivitással és ügyes külpolitikai lavírozással mindig sikeresen tematizálta a felmerülő kérdéseket, elhárította a Kádár részéről érkező gyenge kísérleteket.

ROGER GOUGH

Kádár és a Nyugat

1956. november 8-án, mindössze egy nappal azt követően, hogy Kádár Jánost szovjet harckocsik ültették be a hatalom Kossuth téri ingatag székébe, Eisenhower elnök sürgősséggel összehívta a Nemzetbiztonsági Tanácsot. Allen Dulles, a CIA igazgatója néhány meglepő fejtegetéssel állt elő: „Mr. Dulles megemlítette Kádár Jánost, a magyar kormány vezetőjét is. Dulles afféle potenciális Gomułkának tekintette volna Kádárt, ha kezét nem szennyezte volna alaposan be honfitársai vérével, és nem a szovjetekkel együttműködve lépett volna fel. Ám még akár így is belőle lehet a magyar Gomułka – nem mintha ő megbízna Kádárban, tette hozzá Mr. Dulles."[1]

1956-ban, ellentétben a későbbiekkel, a Gomułkával való összehasonlítás még kifejezetten bóknak számított. Ez a némileg meglepő értékelés határozta meg Kádár és a Nyugat összetett viszonyát, amelyben – kölcsönös gyanakvásuk és sorozatos csalódásaik dacára – mindkét fél gyakran látott alapot bizonyos kölcsönös előnyök elérésére.

Talán nem vezet túlzott leegyszerűsítéshez, ha Kádár és a nyugati hatalmak három évtizedes viszonyának történetét öt szakaszra osztjuk. Az első, amellyel csak érintőlegesen foglalkozunk, az 1956-ot közvetlenül követő heves, kölcsönös ellenségeskedés volt. A másodikat, az 1960-as évek első felében úgy jellemezhetjük, hogy erőfeszítések történtek rá, hogy túllépjenek ezen az örökségen. A harmadik,

[1] Memorandum of discussion, US National Security Council meeting, 8 November 1956. In: *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents.* Eds: Csaba Békés–Malcolm Byrne–János M. Rainer. CEU Press, Budapest, 2002, 401.

mintegy egy évtizedes periódus a puhatolódzó megbékélés időszaka volt. Negyedikként a helsinki csúcspont következett az 1970-es években, amikor egyre inkább megerősödtek a kapcsolatok Kádár és a kulcsfontosságú nyugati tényezők, különösen pedig a nyugat-európai szociáldemokraták között. Végül pedig, amikor 1980 körül ismét jegesebbé váltak a hidegháborús feszültségek, láthatjuk, hogy Kádárt a nyugati vezetők új, többnyire konzervatívabbá váló csoportjai még mindig értékes tárgyalópartnernek tekintették, ám észlelték, hogy hatalmát a magyarországi gazdasági válság fokozatosan aláássa – és egyre inkább úgy látták, hogy Kádár nyugati nyitásának voltak bizonyos nem várt következményei.

Ezt az időszakot vizsgálva fontos, hogy nem csupán az államközi kapcsolatokra figyeljünk, de Kádár nyugati imázsára, tekintélyére is – bár ez a két tényező gyakorta összefonódik.

Allen Dulles érdeklődése dacára a Kádárról alkotott első nyugati képek elkerülhetetlenül 1956 árulóját ábrázolták. A forradalom támogatóival szembeni megtorlások ezt a képet még tovább rontották, bár a hidegháborús prizmán keresztül nézve leginkább Hruscsovot és Moszkvát tekintették a főbűnösnek. Amikor bejelentették Nagy Imre kivégzését, Dulles úgy informálta Eisenhowert, hogy „a kivégzést elrendelő jelzés szinte kétségtelenül Moszkvából érkezett... Valószínűnek tartotta, hogy az elkövetkezőkben Kádár meglehetős gyorsasággal kikopik majd a politikai képből".[2] Erre persze nem került sor, de 1956, valamint a rá következő évek kegyetlenségének és hitszegéseinek foltjai alapvető hatással voltak a Kádárral szembeni nyugati attitűdre és politikai gyakorlatra ebben az időszakban.

Ahogy az 1960-as évek elején Kádár konszolidálta hatalmát, a nyugati kapcsolatok kérdése előkelő helyre került a napirendben. Ez részben a szovjet megfontolásokat is tükrözte; mikor Hruscsov a békés egymás mellett élést tűzte zászlajára, és arra törekedett, hogy megnyerje a propagandaháborút a mind fontosabbá váló harmadik világban, az ENSZ-ben valamilyen módon kezelni kellett a veszélyes „magyar kérdést". Amint azt Kádár egyik szövetségese, Biszku Béla

[2] Memorandum of discussion, US National Security Council meeting, 19 June 1958; Roger Gough: *A Good Comrade: János Kádár, Communism and Hungary.* I B Tauris, London, 2006, 116.

megjegyezte a Központi Bizottságban az 1960-as részleges amnesztiával kapcsolatban: „Ez a lépés megerősíti a mi és barátaink nemzetközi pozícióit."[3]

Természetesen voltak ennél belsőbb, hazaibb okok is. Kádár és csapata gondolkodását jelentős mértékben befolyásolták a gazdasági megfontolások. A vezetés már az 1961. nyári berlini válság óta tartott egy kereskedelmi embargó veszélyétől. Kádár azt hangsúlyozta a Központi Bizottság előtt, hogy az ország külkereskedelmének 30%-a nyugati relációban zajlik, és ennek negyede Németországgal: „ezt jelenti számunkra a német eset".[4]

A kereskedelmi és likviditási kérdések az 1960-as évek elején mindvégig aggodalmas hangsúlyt kaptak; a Politikai Bizottság egy 1963 közepén kelt jelentésében rámutattak, hogy 1959 óta több mint duplájára nőtt a nyugati országokkal szembeni adósságállomány.[5] Ha teljesen sikerülne normalizálni a viszonyt az olyan országokkal, mint az USA vagy Németország, akkor könnyebb lenne hozzáférni a hosszú lejáratú befektetési hitelekhez, és így csökkenne az ország függése a rövid lejáratú kölcsönöktől.

Amennyire a szorosabb gazdasági kapcsolatok alapvető támogatást jelentettek Kádár belpolitikájának, olyan fontosak voltak azok az intézkedések – így az utazási korlátozások enyhítése – is, amelyek csökkentették azt az érzést, különösen az értelmiségiek körében, hogy Magyarországot elvágták Európa érverésétől.

Mikor 1960 októberében Kádár az ENSZ Közgyűlésére New Yorkba utazott, mélyen át kellett éreznie, hogy mekkora diplomáciai hegycsúcsokat kell még legyűrnie. Egy kétórás manhattani séta volt az egyetlen alkalom, amikor szembesülhetett az Egyesült Államokkal; tüntetők szidalmazták, és a képviselők fele kivonult a teremből, amikor felszólalt a Közgyűlésben. Hevesen védelmezte álláspontját, ám csupán keveseket sikerült a saját oldalára állítania.

[3] *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959–1960. évi jegyzőkönyvei.* Szerk.: S. Kosztricz Anna Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1999, 547.

[4] Csaba Békés: *Hungary and the Warsaw Pact 1954–89: Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc.* Parallel History Project on Cooperative Security, 2003, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_hun/intro.cfm?navinfo=15711 (utolsó letöltés: 2012. augusztus 17.).

[5] MOL M-KS 288. f. 5. cs. 304. ő. e.

Kádár személyesen foglalkozott az elakadt ENSZ-döntés problémájával, és maga vázolta fel 1962 márciusában Radványi Jánosnak, az új washingtoni ügyvivőnek, hogy határozatra lenne szükség, és hogy milyen alapon kell ezért ügyködnie. Mind az amerikai, mind a magyar kormánynak megfelelt, hogy ne kössék nyíltan össze az amnesztia kérdését és a „magyar kérdés" levételét a napirendről. Az év végére, néhány gondosan koreografált ENSZ-manőveren keresztül, melyek során Kádár további enyhítéseket sugallt, és bejelentették U Thant budapesti látogatásának tervét, a megállapodás alapjában véve készen állt. A márciusi széles körű amnesztia, valamint az ENSZ főtitkárának júliusi látogatása ezt formálissá is tette.

Ezek az előrelépések – amelyeket továbblendített a Vatikánnal szembeni feszültségek enyhülése, és végül az 1963–1964-ben elért megállapodás – lehetővé tették Kádár számára, hogy a többi szatellit ország közül elrugaszkodjon a nyugati elfogadottság felé. Johnson elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, McGeorge Bundy 1964 áprilisában arról győzködte az elnököt, hogy teljes mértékben normalizálja a viszonyt Magyarországgal, amely „úgy tűnik, messzebb jutott a többi szatellitországnál a kommunista rendszer desztalinizálásában, és ez a folyamat tovább folytatódik".[6]

Mindez jelentősen megváltoztatta a Kádárról kialakult nyugati képet. Igen lényeges, hogy az emigránsirodalom álláspontja túlnyomóan liberális vagy balra hajló volt. Ebben a tradícióban Kádárt továbbra is 1956, és különösen Nagy Imre árulójának tekintették; Máray Tibor *Tizenhárom nap, amely megrázta a Kremlt* című könyvének egy velős mondatában úgy fogalmaz: „A tét túl nagy volt, a játékos túl kicsi". Mindazonáltal ezek az írások ráirányították a figyelmet azokra az addig nem túl széles körben ismert történetekre, amelyekben Kádár az ÁVH megkínzott áldozataként jelent meg. Ahogy teltek az évek, az írók közül néhányan már hajlandóak voltak némi pozitívumot is tulaj-

[6] McGeorge Bundy to President Johnson, 14 April 1964. Lásd: *Foreign Relations of the United States, 1964–1968.* Volume XVII, Eastern Europe, Document 104. http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v17/d104 (utolsó letöltés: 2012. augusztus 17.).

donítani Kádárnak a magyarországi enyhülést elősegítő politikája miatt. Ennek jellemző példája Ignotus Pál írása (*Kádár János – Magyarország megváltást nyert Quislingje*). *A kommunista világ vezetői* (*Leaders of the Communist World*) című kötetben. Hasonló vélemények olvashatóak többek között Molnár Miklós vagy Fejtő Ferenc írásaiban is.[7]

Ezeket az írásokat a nyugati újságírók cikkeinek tömege követte, akik számára a „megváltást nyert Quisling" egyszerűen csak egy frappáns címfeliratot jelentett. Mindez a Rajk- és a Nagy Imre-üggyel fűszerezve, 1956-ról nem is beszélve, egy olyan „tragikus" Kádár képét eredményezte, akinek tettei végül is egyfajta igazolást kaptak. William Shawcross 1974-es könyve, a *Bűn és kompromisszum* (*Crime and Compromise*) leginkább ezt a tradíciót követte, és a *Time* magazin még akkor is hasonló sorvezetőt követett, amikor 1986-ban interjút készített Kádárral.

Az 1960-as évek közepének változásai egyrészt valódi előrelépéseket mutattak a nyugati kapcsolatok tekintetében, másrészt viszont rámutattak azok fontos korlátaira is. Külügyminiszterként Péter János kidolgozta az ideológiailag eltérő országok – Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Jugoszlávia – közötti szorosabb együttműködésről szóló koncepcióját. Kádár 1964 decemberében tartott beszédében támogatásáról biztosította ezt az elképzelést. Mindazonáltal kevés valósult meg belőle, bár az Ausztriával való kapcsolatok lendületesen fejlődtek.

A puhatolódzó lépések e periódusában Kádár kerülte a függetlenség olyan szembeötlő hangsúlyozását, amilyeneket a románok és – kisebb mértékben – a lengyelek megfogalmaztak. Továbbra is vezérfonalként szolgált számára, hogy ne mutasson észrevehető eltéréseket a

[7] Tibor Méray: *Thirteen Days That Shook the Kremlin.* Translated by Howard L. Katzander. Thames & Hudson, London, 1959, 238.; Paul Ignotus: János Kádár – Hungary's Quisling Redeemed. In: *Leaders of the Communist World.* Ed.: Rodger Swearingen. Free Press, New York, 1971; Miklós Molnár: *From Béla Kun to János Kádár: Seventy Years of Hungarian Communism.* Translated by Arnold J. Pomerans. Berg, Oxford, 1990; François Fejtő: *A History of the People's Democracies: Eastern Europe since Stalin.* Translated by Daniel Weissbort. Penguin, London, 1974.

szovjet vezetéstől. Ezt mutatta a Nyugat-Németország elismerésére vonatkozó tervek megtorpedózása 1967-ben. Egy kereskedelmi és diplomáciai képviseleti egyezmény már 1963 novemberében megszületett, és 1966 decemberében, mikor Bonnban egy olyan nagykoalíció vette át a kormányzást, amely kész volt sutba dobni a Hallstein-doktrína megszorításait, megnyílt a lehetőség Magyarország és más országok előtt a teljes elismerés felé. A tárgyalások előrehaladtával a magyarok konzultáltak a Varsói Szerződésen belüli partnereikkel, és csupán akkor hagytak fel a közeledéssel, mikor a románok különmegállapodásra jutottak Bonn-nal, ürügyet szolgáltatva ezzel a keletnémet vezetésnek a teljes folyamat megszakítására. Kádár és társai elkeseredve, de tudomásul vették ezt.

Ugyanez a minta érvényesült – az 1968-as gazdasági reform előestéjén – Magyarország azon törekvésében, hogy a Világbankhoz és az IMF-hez csatlakozva hosszú lejáratú hiteleket biztosítson magának, és így mozdítsa elő az ország nyitását a világpiac felé. A szovjet vezetés először csak kelletlen volt, majd 1967 novemberében világosan leszögezte álláspontját. Néhány magyar vezető, különösen Fock miniszterelnök láthatólag igyekezett valamiféle megoldást találni a dologra, de Kádár ezúttal is inkább kerülte a konfrontációt, és jegelte a csatlakozási szándékot.

A csehszlovák válság jelentette a legfontosabb figyelmeztetést arra, hogy Magyarország nyugati nyitásra irányuló törekvései milyen mértékben függenek mások döntéseitől. Kádárnak számos oka volt rá, hogy igyekezzen elkerülni a katonai beavatkozást, és ezek közül csupán az egyik volt a nyugati kapcsolatokra gyakorolt hatás. Utóbb azonban a magyar diplomaták nagy igyekezettel magyarázták, hogy milyen súlyosan károsodtak ezek a kapcsolatok, és néhány beszámoló szerint azt hangsúlyozták, hogy Kádár milyen erőfeszítéseket tett a válság elhárítására.

Az Egyesült Államokkal továbbra is döcögve fejlődtek a kapcsolatok. 1964-ben Johnson elnök arról beszélt, hogy „hidakat kell építeni" a szatellitországok felé, és 1967-re a magyarok és az amerikaiak egyetértésre jutottak a diplomáciai képviselet szintjének emelésében, miközben egyes konkrét esetekben újra meg újra komoly akadályokba ütköztek: az USA Magyarországgal szembeni jóvátételi követelései-

ben, a kulturális csere terén, illetve abban, hogy Magyarország milyen mértékben férhet hozzá az amerikai piacokhoz (a legnagyobb kedvezmény elvének kérdése). Kádár baráti légkörben fogadta Martin J. Hillenbrandot, az USA első nagykövetét 1967 novemberében, és kedvező benyomást is tett rá („személyesen sokkal rokonszenvesebbnek találtam, mint amire számítottam"), de ez nem bizonyult minden szempontból tartósnak. A vietnami háború miatti ellentétek, illetve Mindszenty bíboros hosszan elnyúló problémája gátat vetett a fejlődésnek, és 1969-ben Hillenbrand már arra figyelmeztette kormányát, hogy „Kádár és csoportja, az 1956-ot követő időszak kétoldalú kapcsolatainak sajátosságai miatt kifejezett ellenérzésekkel viseltetnek irányunkban... Magyarországgal vélhetőleg hűvösebbek a formális kapcsolataink, mint bármely más kelet-európai országgal".[8]

Kádár utóbb az 1971-es évet tekintette a magyar–amerikai viszony mélypontjának. Ebben az évben azután végre megoldódott a Mindszenty-ügy, bár a kezdeményezés végül az USA-tól és a Vatikántól érkezett. Kádárt meggyőzték, nem utolsósorban Nixon személyesen neki címzett levele („Tökéletesen megértem az Ön döntésével kapcsolatos nehézségeket"), némileg engedett addigi szilárd álláspontjából, és a bíboros ennek megfelelően elhagyta az országot. Kádár William Rogers amerikai külügyminiszter 1972 júliusi látogatását is „egy normalizálódási folyamat kezdetének" tekintette,[9] bár akkor, talán mert egyik szemét folyamatosan Moszkván tartotta, közel sem volt lelkes; Nixon újabb kezdeményezésére volt szükség, hogy fogadja Rogerst.

Eddigre mindazonáltal az enyhülés és a tárgyalások hatására formálódott már a helsinki egyezmény. A magyarok mindig is a saját

[8] Martin J. Hillenbrand: *Fragments of Our Time: Memoirs of a Diplomat.* GA: University of Georgia Press, Athens, 1998, 252; US Policy Assessment: Hungary, Airgram A-2 from US Embassy (Budapest) to Secretary of State, 10 January 1969, RG 59 General Records of Department of State, National Archives and Records Administration (NARA), Washington DC.

[9] Memorandum of Conversation: Meeting with Kádár [by Secretary of State George Shultz], 16 December 1985, Telegram 388191 from Secretary of State to US Embassy Budapest. A dokumentumot a szerző a US Freedom of Information Act-tól (FOIA) kapta meg. Ezen a tárgyaláson Kádár kifejti véleményét az amerikai–magyar kapcsolatok hosszú távú perspektívájáról.

sikerüknek tekintették – néha talán túlzottan is –, hogy a Varsói Szerződés 1969 márciusában tartott budapesti ülésén felhívás született meg egy nemzetközi konferencia megszervezésére. Ám végül maga ez a konferencia Magyarország és Kádár számára is fontos áttörést jelentett, hiszen a politikus látványosan kapcsolatba lépett a nyugati vezetőkkel, és a kongresszus záróülésén tartott beszéde nagy figyelmet keltett. Ebben magát és munkatársait „a magyar nép képviselőinek" nevezte, amely nép „egy évezrede alapította meg államát a Duna és a Tisza között, Európa közepén"; Kádár megemlítette Trianont is; és pozitív felhanggal beszélt az olyan kérdésekről is, mint a kulturális kapcsolatok és az emberi jogok – amelyek szovjet nézőpontból a helsinki tárgyalások legkevésbé kívánatos elemeit jelentették.

Mint oly gyakorta, ezúttal sem lehetett persze pontosan tudni, hogy mikor beszélt magától, és mennyiben játszotta a jó zsarut Brezsnyev oldalán. A budapesti amerikai nagykövetség jelentésében azt állította, hogy „egy jól informált magyar szerint Kádár azért tette ezeket az emberjogi megállapításokat, mert őt jelölték ki a szocialista tábor szóvivőjéül az efféle ügyekben... Amennyiben ez helytálló információ, akkor figyelemre méltó, hogy a szovjetek ezt a feladatot Kádárra osztották".[10] Pusztán az a tény, hogy múltjának dacára Kádár a keleti blokk egyik legelfogadhatóbb figurája lett, azt mutatja, hogy milyen meghökkentően messzire sikerült eljutnia.

Nem sokkal később a magyar kormányzat javaslatokat tett a kapcsolatok fejlesztésére tizenkilenc nyugati országgal, köztük az Egyesült Államokkal, és Kádár nagy utazásba kezdett: Bécsbe, Bonnba, Párizsba és Rómába látogatott. Ugyanazok a kérdések érdekelték, mint az 1960-as években, csak még alaposabban – kereskedelem és technológia, kulturális kapcsolatok, vagy éppen az a vallási dimenzió, amely a pápával való 1977-es találkozóján került előtérbe. Baljós módon a hitelek kérdése különleges fontosságot kapott, lévén Magyarország állandó harcra kényszerült a kedvezőtlen kereskedelmi feltételek miatt. És talán arra is számított, hogy kicsit enyhít a politikai szorításon; amint Marjai József megfogalmazta: „Az 1970-es évek elején számos pofont

[10] Telegram 2574 from US Embassy Budapest to Secretary of State, 9 August 1975 (FOIA).

kellett elszenvednie még a legközelebbi szövetségeseitől [így a Szovjetuniótól] is. Ezután igen aktív lett... és utazni kezdett."[11]

Legfontosabb kapcsolatai között ekkoriban sokan a nyugati szociáldemokrácia vezetői voltak: Kreisky, Brandt és Schmidt. Brandttal, úgy tűnik, szívesen elmélázott a kommunisták és szociáldemokraták viszonyának viharos történetén, és nemigen lehet kétséges, hogy Kádár egy szociáldemokratább Nyugatot olyan tárgyalópartnernek tartott, amellyel - különösen Közép-Európában - el lehetne érni a feszültségek enyhülését, és ez nagyobb gazdasági, kulturális és politikai teret biztosítana Magyarországnak a manőverezésre. Schmidttel, akivel kölcsönösen nagyra becsülték egymást, közvetve szintén - a kelet–nyugati kapcsolatok javítására törekedett. Schmidt később azt írta, hogy „Kádár nem volt indiszkrét, soha semmit sem adott tovább megbeszéléseiből másoknak [feltehetően a szovjeteknek]. Ám miután levonta személyes konklúzióit, indirekt módon, de világosan kifejtette azok véleményét is. Én ugyanakkor viszonylag nyitott voltam, persze nem kellett olyan óvatosnak lennem, mint neki... Kádár és én azon az alapon álltunk, hogy a másik diszkréten továbbadhat olyan dolgokat, amelyek szövetségeseik érdekeit érintik. De mindketten számíthattunk rá, hogy a másik nem fog minket forrásaként megnevezni".[12]

Magyarország diplomáciai eredményeinek megértéséhez lényeges beszélni Kádár stílusáról, személyes szerepéről is. Igen hatásos szóvivőnek bizonyult; Bécsben és másutt tartott sajtótájékoztatóin szembetűnő volt a különbség számos más, inkompetens, az időt húzó kommunista vezetővel szemben. Katonai kérdésekben megkapó önkritikát mutatott (emlékeztetett rá, hogy 1944-ben dezertőrként kezdte „karrierjét", „amitől még ma sem jutottam túl messzire"), és ez egyfajta mentális és reprezentatív távolságot jelentett a Brezsnyev mellkasán mindjobban elterpeszkedő kitüntetések tömegétől. Személyes találkozókon is másnak tűnt. Az 1976 májusában Magyarországra látogató François Mitterrand meghökkenve konstatálta, hogy Kádár nem citálta a termelési tervek eredményeinek statisztikáit, nem beszélt „tonnákról és kilométerekről stb.". Mitterand, aki - vélhetőleg Aczélon keresztül - előre informálva volt vendéglátója börtönmúltjáról, teljes mértékben a „tragikus" Kádárt láthatta, aki még mindig 1956-on „tépelődik". Nagy hatással volt rá „a szomorú arcú, egyszerű ember, aki hétköznapi ruhákat hordott és halk hangon beszélt".[13]

Kádárt hasonlóan látták az amerikaiak is, amint arról egy 1978-ban Magyarországra látogató kongresszusi küldöttség is elragadtatva beszámolt, és az egymást követő amerikai nagykövetek is az iránta érzett nagyrabecsülésükről számoltak be jelentéseikben és emlékirataikban.

Az öreg és bölcs kelet-európai szerepét játszotta, és ennek hazájának viharos történelme biztosított tökéletes hátteret. Nézzük például George Shultz külügyminiszter jelentését, aki így számolt be Reagan elnöknek 1985. decemberi találkozójáról Kádárral: „Érdekfeszítő, értelmes vitapartner, aki nyitottan közelít a kelet–nyugati problémákhoz. Kádár megjegyezte, hogy ezer éve az első magyar törzsek úgy hitték, remek helyet találtak maguknak - rengeteg legelő, kristálytiszta víz, kellemes éghajlat. Ám az elkövetkező évszázadokban rá kellett döbbenniük, hogy ez egy igen forgalmas útkereszteződés - átmegy rajta az is, aki a Nyugatra tart, és az is, aki a Keletre. Mindebből rengeteg tapasztalat származott, és ez a leírás éppúgy illik Kádárra, mint a magyar népre általában... A biztos kezű szilárdság képét sugározza."[14]

A javuló amerikai kapcsolatok eredménye volt a magyar Szent Korona visszaadása 1978 januárjában, bár ennek formája megmutatta azt is, hogy 1956 miatt Kádár nemzetközi elismertsége még mindig kétséges. Az amerikai kormányok már jó ideje fontolgatták a korona visszaadását - számos mesterkedés folyt Nixon elnökségének idején -, de végül csak a Carter-kormányzat hozta meg a döntést. Carter komoly politikai eltökéltséget mutatott, és az amerikaiak ragaszkodtak hozzá, hogy ennek a „két nép közötti" eseménynek kell lennie, amelyből a magyar párt - és különösen annak egy funkcionáriusa - ne sokat profitálhasson. Philip M. Kaiser amerikai nagykövet átadta „azt

[11] *A szerző interjúja Marjai Józseffel,* Budapest, 2004. február 19.

[12] Helmut SCHMIDT: *Die Deutschen und Ihre Nachbarn.* Siedler, Berlin, 1990, 537, 540–541.

[13] *Kádár's visit to Vienna* (Hungarian SR/46, RFE Research, 14 December 1976). HU OSA 300-40-5, Box 87; François MITTERRAND: *L'abeille et l'architecte: Chronique.* Flammarion, Paris, 1978, 345–347.

[14] *Memorandum to the President.* Telegram 382878 from Secretary of State to US Delegation, 17 December 1985 (FOIA).

az igen kényes kívánságot... amely szerint Carter elnököt politikai szempontból kínosan érintené, ha Kádár megjelenne a korona hazaérkezésének ünnepén". Kaiser „meggyőzőnek" találta a választ: Kádár megértette a helyzet kényességét, és nem lesz jelen.[15]

Ez a kényes helyzet jellemezte Vance külügyminiszter látogatását is a korona visszaadásakor. A magyar javaslatot, amely szerint „hasznos lenne, ha valamiféle találkozóra sor kerülhetne. Tudják, miről van szó...", ideges amerikai elutasítás fogadta: „nem ismételjük meg, de nem szeretnénk, ha megfogalmazódna a külügyminiszter és Kádár találkozójának igénye".[16]

Mindazonáltal a Kongresszus nem sokkal utóbb elfogadta, hogy Magyarországra is kiterjedjen a legnagyobb kedvezmény elve (MFN), és komoly jelei voltak annak, hogy a Carter-kormányzat továbbra is érdeklődik Magyarország iránt. Decemberben Kaiser nagykövet felvetette annak lehetőségét, hogy Kádár az USA-ba látogasson, és „olyan személyiségként, akinek nagy tekintélye van a szovjet vezetők szemében", esetleg „közvetítőként léphetne fel a Szovjetunió és az Egyesült Államok között". Még azt a komoly kihívást jelentő feladatot is lehetségesnek tartotta, hogy Kádár közvetítsen személyesen Carter és Brezsnyev között.[17]

Az utazásra nem került sor, mindkét félnek voltak indokai erre. A magyarok elutasítottak bármiféle „közvetítő" szerepet, hiszen nem szándékoztak semmiféle kétértelműséget vinni a szovjetekhez fűződő kapcsolataikba. Az amerikaiak számára pedig még mindig ott volt egy komoly probléma Kádárral kapcsolatban: a múltja. A kormányzati tisztségviselők arra a véleményre jutottak, hogy bár Kádár „innovatív és sikeres vezető", és a látogatás kétségkívül „hasznos" lehetne, de 1956 miatt „még mindig rengeteg az ellenérzés a magyar emigránsok

[15] Philip M. KAISER: *Journeying Far and Wide*. Scribbner's, New York, 1992, 287.

[16] Telegram 4421 from US Embassy Budapest to Secretary of State, 22 December 1977; State Department telegram 305669 from Secretary of State to US Embassy Budapest, 23 December 1977 (FOIA).

[17] Feljegyzés Rényi Péter és Philip M. Kaiser tárgyalásáról, 1978. december 19. MOL M-KS 288. f. 47. cs. 762. ő. e.

köreiben, és ezeket jobb lenne nem megzavarni az 1980-as választások előtt".[18] Így is lett.

Az 1970-es évek vége felé Kádár továbbra is ezt a politikai vonalat követte – ám mindinkább meg kellett harcolnia az eseményekkel. Az emelkedő olajárak egyre inkább lerontották a szovjetekkel való kereskedelem feltételeit, és a szovjetek mind magasabb „dollárrészesedést" kívántak meg a Magyarországról származó importban, eközben folytatódtak az életszínvonal fenntartását célzó erőfeszítések is, fejlesztették a nyugati importot, és egyre nagyobb lett az a konvertibilis valutában számolt adósság, amellyel mindezért fizetni kellett. Az 1970-es évek folyamán négyszeresére, 500 millió márkáról 2 milliárd márkára nőtt a Nyugat-Németországból származó import, amely 1985-re már 3 milliárd márkára emelkedett. A Központi Bizottság vitái 1977–1978 folyamán már jórészt az export versenyképességének növeléséről szóltak, és az 1980-as évek elején esedékessé váltak a nagy összegű adósságtörlesztések.

Brezsnyev és a szovjet vezetés már régóta vegyes érzelmekkel tekintett arra, ahogy Kádár a nyugatiakhoz viszonyult. Láthatták a nyugati technológia megszerzésének előnyeit, és egy lehetséges újabb kommunikációs csatornát; ám Kádár és Brezsnyev nyári találkozóján nem hiányozhatott a szovjet vezető figyelmeztetése a veszélyekről, a nyugatiak azon tervéről, hogy a keleti tömb más országait is a „román példához" közelítsék. Ám a szovjetek nem tudták felajánlani azt a gazdasági segítséget, amelyre a magyaroknak szükségük volt, és Kádárt egyre jobban bosszantották azok a kritikák, amelyek nem voltak képesek felfogni problémáit. „Korábban külkereskedelmünk kétharmada a szocialista relációban zajlott, ma ez már csak mintegy 50 százalék" – mondta 1979-ben a szovjet PB tagjának, Andrej Kirilenkónak. „Emiatt néhány szovjet közgazdász igencsak aggódik... Az igazság az, hogy Magyarországnak nyersanyagokat és energiát kell importálnia, hogy élhessen, dolgozhasson, termelhessen."[19]

[18] Memorandum, Bob King to David Aaron, 12 May 1978, folder 'Hungary, 1/78 to 1/81', Box 27, National Security Adviser files – country series, Jimmy Carter Presidential Library.

[19] Emlékeztető Kádár és Kirilenko tárgyalásáról, 1979. október 22. MOL M-KS 288. f. 47. cs. 63. ő. e.

Ilyen körülmények között Magyarországot igen érzékenyen érintette a kelet–nyugati kapcsolatok romlása az afganisztáni szovjet inváziót követően. Mindazonáltal Kádár váratlanul nem volt hajlandó egyértelműen megkérdőjelezni a szovjet lépéseket. Mikor 1980 januárjában a szovjet vezetés a Nyugattal való kapcsolatok befagyasztását követelte – köztük a Nyugat-Németországba és az USA-ba tervezett magas szintű magyar látogatások elhalasztását –, Kádár, bár még a Politikai Bizottság általában konzervatív tagjai is komoly kételyeket fogalmaztak meg, beadta a derekát. Ugyanakkor, miután demonstrálta megbízhatóságát, igyekezett enyhíteni a problémát, és arra próbálta rávenni – némi sikerrel – a szovjet vezetőket, hogy gondolják át a dolgot, és újra nyissák meg a nyugati kapcsolatok csatornáit, különösen az NSZK-val. Hasonló hátráló manőver volt, mikor 1978 és 1981 között Magyarország a világbanki és az IMF-tagság felé törekedett; Kádár tudomásul vette a közvetlen szovjet elutasítást (különösen, ha azt gazdasági engedményekkel igyekeztek megédesíteni számára), ám óvatosan újra felvetette a kérdést, amikor a körülmények ezt már elkerülhetetlennek mutatták. Végül a szovjetek hallgatólagos beleegyezésével megújította a jelentkezést, és arra intette a gazdasági technokratákat, hogy „ne csináljanak nagy ügyet az egészből".[20]

Más olyan próbálkozások, hogy Magyarország „előremeneküljön" a Nyugattal való erősebb gazdasági integráció felé, kevésbé bizonyultak sikeresnek. Amikor 1980 elején a Központi Bizottság Gazdasági Bizottságának egy jelentése arról írt, hogy Magyarországnak közvetlen kapcsolatot kellene létesítenie az EGK-val, Kádár gyorsan hagyta meggyőzni magát. Ám amikor 1981 végén és 1982 tavaszán Schmidttel alaposan kitárgyalták a kérdést, a kancellár azzal érvelt, hogy ez nem túl praktikus ötlet, és vélhetőleg növelné a szovjetek bizonytalanságérzését. Kádár elfogadta a visszautasítást – és vele együtt azt az implicit üzenetet, amely Magyarország érdekeit a tágabb szovjet–német és kelet–nyugati kapcsolatok érdekszférája alá rendelte – és azzal vádolta beosztottjait, hogy „olyasvalamibe kezdtek bele, aminek semmi köze sem volt a realitásokhoz".[21]

[20] *A szerző interjúja Fekete Jánossal.* 2002. december 13.

[21] Horváth István–Németh István: *... és a falak leomlanak: Magyarország és a Német Egység (1945–1990).* Magvető, Budapest, 1999, 176.

Ám Kádár a legnagyobb erőfeszítések dacára sem volt képes elkerülni a szovjet vezetéssel való összeütközést. 1983 szeptemberének közepén Kádár vendégül látta George Bush amerikai alelnököt – és ez a két szuperhatalom viszonyának egyik mélypontja idején történt. Bush találkozója Kádárral és más magyar vezetőkkel kétségtelenül sikeres volt. Ám a beszéd, amit Bush a találkozót követően Bécsben tartott, már kevésbé volt szerencsés Kádárra nézve. Az alelnök ebben nyíltan kifejtette kormánya azon szándékát, hogy „differenciáljon" a keleti tömb országai között, és név szerint is megemlítette Magyarországot – sőt, ami még rosszabb volt, Románia mellé helyezve, ahová szintén ellátogatott. Ezt a Központi Bizottság külügyi osztályát vezető Szűrös Mátyás néhány nem ortodox megjegyzésének kiszivárgása követte – és Andropov mennydörgő levele, valamint Kádár ideges igyekezete a szovjetek kiengesztelésére. Kádár megint meggyőződhetett róla, hogy milyen veszélyt jelenthetnek a – szavai szerint – „óriási harsonákkal" érkező nyugati látogatók.[22]

Mindezen kudarcok ellenére Kádár továbbra is kulcsszerepet játszott, mint a Nyugat választott közvetítője, nem utolsósorban azért, mert nemigen mutatkozott más alternatíva. A lengyel Jaruzelski nem volt igazán szalonképes a nemzetközi társaságban, Ceauşescu pedig egyre inkább megzavarodott. Így csupán Kádár maradt, és az Andropovhoz fűződő ismert kapcsolatai csak növelték értékét, mint közvetett hozzáférési lehetőséget a szovjet vezetéshez egy olyan időszakban, amikor a közvetlen érintkezés igen korlátozott volt. Ezért érkeztek egymás után a látogatók – Margaret Thatcher, Helmut Kohl, Bettino Craxi – 1984 első felében.

Mindazonáltal volt ezekben a látogatásokban némi kétértelműség is. Margaret Thatcher személyesen igen meggyőzőnek találta Kádárt, de kevésbé a magyar gazdasági reformot, és meglehetősen epés, vagy talán csupán realista véleményt alakított ki annak korlátairól. A németek pedig egyre inkább kételkedtek abban, hogy Kádár képes lesz keresztülvinni a további változásokat, és lehetséges utódait kezdték kultiválni.

[22] Andropov levele Kádárhoz, 1983. október 28. és Kádár válasza, 1983. november 1. In: *El nem égetett dokumentumok.* Szerk.: Koltay Gábor–Bródy Péter. Szabad Tér, Budapest, 1990, 106–110.; George P. Shultz: *Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State.* Scribner's, New York, 1993, 693.

A vezetés nyugati kapcsolatainak hatásai mindinkább érezhetővé váltak a hazai belpolitika terén is. A nyugati kölcsönöktől, beruházásoktól és turizmustól való függőség arra késztette a rezsimet, hogy kesztyűsebb kézzel bánjon kritikusaival és ellenfeleivel. Ráadásul a német kormány elkezdett komolyan beavatkozni azokba a párton belüli küzdelmekbe, amelyeket a gazdasági válság robbantott ki, és egyre jobban megkérdőjelezték Kádár vezető szerepét. Amikor Helmut Kohl tanácsadója, Horst Teltschik 1985-ben Budapestre látogatott, azt hallotta Horn Gyulától és Németh Miklóstól, hogy Kádárnak ideje mennie. A bonni magyar nagykövet, Horváth István is fontos közvetítő volt a németek és az MSZMP reformszárnya között. Úgy tűnik, hogy az 1987 nyarán történt nagy átszervezés, amikor Németh Miklós lett a gazdaság irányítója, részben az egymilliárd márkás kölcsön sorsa feletti aggodalomnak köszönhető. A Kádár-korszak válságos fináléjának idején a nyugati hitelek és kapcsolatok pontosan azt a szerepet játszották, amire Brezsnyev annak idején folyton felhívta a figyelmet.[23]

Mik lehetnek azok a főbb tanulságok, amelyeket Kádár és a Nyugat kapcsolatainak történetéből levonhatunk?

Először is, a gazdasági kényszerek jelentősége; ez az elejétől fogva érezhető volt, és egyre nagyobb szerepet kapott, ahogy a szovjet tömbön belüli kapcsolatok mind kevésbé bizonyultak elégségesnek a magyarországi életszínvonal fenntartásához.

Másodszor, a Nyugat iránti széles körű magyar érdeklődés egyáltalán nem volt egyedülálló – számos esetben Románia és Lengyelország fontosabbak voltak, mint a „differenciálás" lehetséges haszonélvezői – ám itt volt a leginkább tartós és következetes. Ebben egyértelműek a párhuzamok a tágabb magyar reformtörekvésekkel. Az 1980-as évekre Kádár szerepe és pozíciója egyedülállóvá vált a szatellitországok vezetői között, bár erre már akkor került sor, amikor hazai helyzete lassanként erodálódni kezdett.

[23] Horváth–Németh, i. m. 181–186., 213–221., 271–280.; A szerző interjúja dr. Horst Teltschikkel. 2005. január 20.; István Horváth interview. In: Misha Glenny: *Pushing Back the Curtain.* BBC Radio, 1999.

Harmadszor, Kádár komoly készleteket halmozott fel a szovjetek bizalmából, akik megbízható szövetségesnek tekintették, és nem voltak kétségeik lojalitásának okairól. Ez némileg kiegyensúlyozatlan szerepet biztosított neki az explicit nyugati (és különösen amerikai) „differenciálás" súlyozásában, lehetséges közvetítő szerepének megítélésében. Ez azt is jelentette, hogy kerülst minden explicit konfliktust a szovjet vezetéssel, bár meglehetős képességet mutatott rá, hogy ilyen esetekben más, közvetett eszközökkel tovább munkálkodjon céljai elérésén.

Negyedszer, fontos volt személyes szerepe is, a kapcsolatépítésben csakúgy, mint a döntéshozatalban. Ez mindent egybevetve igen kedvező volt Magyarország és a Nyugat közeledésében, bár időnként Kádár múltja, mindenekelőtt 1956-os szerepe, tehernek bizonyult.

Ötödször, a Nyugathoz való alkalmazkodás mind nagyobb hatással volt a belpolitikára, és a Kádár-rezsim vége felé ez a hatás már alapvető fontosságú volt.

Végül pedig, Kádár és a Nyugat kapcsolattörténetének egyik vezérmotívuma a kényszer, egy apró szovjet blokkbéli ország mozgásterének korlátozottsága. Célszerű mindig szem előtt tartani, hogy Magyarország vajmi ritkán került az Egyesült Államok, Nyugat-Németország, Nagy-Britannia vagy Franciaország vezetőinek napirendjén a lista élére. Mindazonáltal léteztek különálló magyar prioritások és érdekek, és ezek közül nem egy igen közvetlenül kötődött Kádár János személyiségéhez, és ezek gyakorta a Nyugat számára is fontos szempontoknak bizonyultak.

Bár a hatalmon kívül megadatott rövid idő alatt Kádár még levelezett Schmidttel, és interjút adott egy amerikai újságírónak is, alapjában véve kikopott a Nyugat Magyarország-képéből. Halálakor, 1989. július 6-án egyik egykori vendége, George Bush – ekkor már elnökként – éppen Magyarországra készült. Amit az elnök indulásakor mondott, a maga módján legalább annyira hatásos, mint Dulles megjegyzései három évtizeddel korábban: „Úgy tekintek rá, mint egy emberre, aki a hazáját szolgálta... halálában adjuk meg neki azt a

tiszteletet, amit eredményeivel kiérdemelt."[24] A történet legvégén úgy tűnik, hogy a Nyugat – legnagyobb hatalmú politikai vezetője szavainak alapján – nem feledkezett meg teljesen egykori tárgyalópartneréről.

[24] President George H.W. Bush, interview with Hungarian journalists, 6 July 1989. http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=641&year=1989&month=7 (utolsó letöltés: 2012. augusztus 17.).

CSIZMADIA ERVIN

Hatalom és ellenzék a Kádár-rendszerben

Az 1980-as első ellenzékről szóló határozat kontextusai

A kelet-közép-európai országokban működő ellenzéki mozgalmak hagyatékának feldolgozása reneszánszát éli,[1] s több mint 20 évvel az államszocialista rendszerek bukása után valóban érdemes újra végiggondolni e mozgalmak örökségét. Hiszen az örökség első feldolgozási kísérletei már jó régen s nem elegendő időbeli távlat jegyében születtek. Nagyjából most jutunk az ellenzéki mozgalmi örökség feldolgozásának harmadik hullámához. Az első hullám valamikor az 1970-es évek végén, a 80-as évek elején zajlott, amikor – a diktatúrák kellős közepén – megszületett a lengyel Szolidaritás mozgalom.[2] A második hullámot azok a munkák alkotják, amelyeknek szerzői már némi időbeli távlatból néznek vissza a 80-as évtizedre.[3] S körvonalazódik egy harmadik hullám is, amely a korszak és a rendszer egész működésére vonatkozó új elméleti

[1] Lásd erről az *East European Politics and Societies* című folyóirat 2011. májusi tematikus számát (May 2011; 25, 2.).

[2] Peter Raina: *Political Oppositon in Poland, 1954–1977*. Painters Press, London, 1978; Jacques Rupnik: Dissent in Poland, 1968–1978. The End of Revisionism and the Rebirth of the Civil Society. In: *Opposition in Eastern Europe*. Rudolph L. Tokes (Ed). John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1979; Bill Lomax: The Rise of Democratic Opposition. *Labour Focus on Eastern Europe*, 5. (1982) No. 3–4.

[3] A német ellenzékre vonatkozóan lásd: John Torpey: *Intellectuals, Socialism and Dissent: The German Opposition and Its Legacy*. University of Minnesota Press, 1995; magyar vonatkozásban: Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék I–II–III. Monográfia, Interjúk, Dokumentumok*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995.

paradigmákat fogalmaz meg, s mindemellett vizsgálja az egyes országok ellenzéki mozgalmait is.[4]

Azt már a rendszerváltás időszakában is tudtuk, hogy a kelet-közép-európai (egyre inkább puhuló) diktatúrák ellenzéki mozgalmainak kulcsszerepük volt az állampárti diktatúrák felbomlasztásában, de 20 évvel ezelőtt nem volt teljesen világos az, hogy ezek az ellenzéki mozgalmak pontosan *miben* és *hogyan* bírtak jelentőséggel. Természetesen ma sem mondhatjuk, hogy mindent tudunk, de az elmúlt másfél évtized alatt született kutatások fényében már nem pusztán az ellenzéki csoportok által képviselt *ideológiai* befolyást (értsd: a demokrácia melletti következetes kiállás) tekintjük meghatározónak, hanem két másik tényezőt: az ellen-elitek által képviselt újfajta – nevezzük így: informális – szerveződési elveket; és az ellenzék nemzetközi kapcsolatépítése révén a külső tényezők „bevonódását" az átmenetbe. Egy lehetséges jövőbeli szintézis tehát élesebb fényt vethet majd az ellenzék „hálózati" szerveződésének bemutatására, valamint arra is, hogy az ellenzéki mozgalmak révén hogyan értékelődött fel az internacionális aktorok szerepe az átmenetekben.[5]

[4] A lengyel ellenzékre vonatkozóan lásd: Maciej Bartkowski: *Poland's Solidarity Movement (1980–1989)*. http://www.nonviolent-conflict.org/images/stories/pdfs/bartkowski_poland.pdf (utolsó letöltés: 2012. augusztus 21.) és Maryjane Osa: *Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition*. University of Minnesota, Minneapolis, 2003; a cseh ellenzékre: Kacper Szulecki: Hijacked Ideas: Human Rights, Peace, and Environmentalism in Czechoslovak and Polish Dissident Discourses. *East European Politics and Societies*. 25 (May 2011) No. 2. 272–295.; Az egész régióra vonatkozóan *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Eds: Detlef Pollack–Jan Wielgohs. Ashgate Publishing Ltd. 2004; Barbara Falk: Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe: An Emerging Historiography. *East European Politics and Societies*, 25 (May 2011) No. 2. 318–360.

[5] Az utóbbi évtizedben számos könyv és tanulmány jelent meg, amelyek a külső tényezőknek és aktoroknak a kelet-közép-európai demokratizálódásban játszott szerepét taglalja. Lásd: Jon C. Pevehouse: Democracy from the Outside-In? International Organizations and Democratization. *International Organization*. Vol. 56 (Summer 2002) Nr 3. 515–549.; Steven Levitsky–Lucan Way: International Linkage and Democratization. *Journal of Democracy*, Vol. 16 (July 2005) Nr 3, 20–34.

De egyelőre mindez a jövő zenéje; ebben az írásban ilyen nagyvonalú szintézis alapjainak lefektetésére nem vállalkozhatunk. A szándék sokkal csekélyebb: a Kádár-rendszer ellenzékpolitikájának genezisét szeretnénk értelmezni. E cél érdekében *két aktor* (a pártvezetés és az ellenzék) viszonyáról fogunk beszélni. Egy ilyen „aktorközpontú" megközelítés lehetőségére egyébként a szerveződő demokratikus ellenzék is ráirányítja a figyelmünket, mégpedig az 1981 októberében meginduló *Beszélő* című folyóirat indító vezércikkében, amikor – a hatalomról és az ellenzékről szólva – „két törpe kisebbségről" beszél.[6] Ezzel az ön- és ellenfél-definiálással a hazai ellenzék igyekezett lefektetni a *politikai versenyhelyzet* új alapfeltételeit, míg a másik aktor, a pártvezetés lépéseit ezt követően az határozta meg, hogy elhárítsa az „egyenrangú verseny" szcenáriójában a számára fenyegető veszélyeket. Mindkét aktor „nem konvencionális" lépéseket tesz tehát: a demokratikus ellenzék bejelenti igényét arra, hogy a pártvezetés egyenrangú kihívója lesz; a pártvezetés pedig, komolyan véve a problémát, határozatban jelenti ki, hogy Magyarországon igenis léteznek ellenzéki-ellenséges csoportok. 1980–81-ben tényleges konfliktushelyzet teremtődik a viszonylag békés egymás mellett élés évei után.

A magyar ellenzék persze hosszas előzmények után jutott el oda, hogy konfliktushelyzet gyújtópontjába kerüljön. A mozgalom születése elválaszthatatlan az 1970-es évek elején – szovjet hatásra – bekövetkező politikai ellenreformtól, az állampárton belüli erőátrendezésből és az 1968-ban meginduló reformfolyamat megtorpanásától. Ám a megtorpanás nem végleges és végzetes volt (ebből is látszik, hogy a 70-es évektől Magyarországon már egy puhább diktatúra működött), olyannyira nem, hogy a magyar ellenzék 1977 januárjában hallatott először komolyabban magáról, amikor 34 magyar másként gondolkodó aláírta a csehszlovák Charta 77 bebörtönzött vezetője, Pavel Kohut kiszabadítása érdekében fogalmazott nyilatkozatot.[7] Két gondolati tényező játszott közre abban, hogy ez a szolidaritási nyilatkozat megszületett, és megalakulhatott a magyar

[6] *Lapunk elé. Beszélő Összkiadás*. Szerk.: Havas Fanny. AB-Beszélő Kiadó, Budapest, 1992, 12.

[7] Csizmadia, i. m. I. 84–102.

ellenzék: 1. Az emberi jogi tematika;[8] 2. Az „új evolucionista" politikai stratégia Lengyelországban.[9]

Az MSZMP legfelső körei egészen az 1979-es „második Charta nyilatkozat"[10] aláírásáig nem tartották szükségesnek, hogy a szerveződő hazai ellenzéki mozgalommal kapcsolatban hivatalosan is állást foglaljanak. Mutatván azonban a néhány száz fős ellenzéki csoport tevékenységének felértékelődését, a pártvezetés ekkor már maga is aktívabban lépett fel, aminek eredményeképpen megszületett az első „ellenzékhatározat". A már említett Beszélő-cikk ugyan csak 1981 végén született meg, de a hazai ellenzék aktivitása 1979-ben egyébként is nagymértékben nőtt, s ennek köszönhetően a vele való komolyabb hivatalos szembenézés elkerülhetetlenné vált.

1980-ban megszületik tehát az első „ellenzékhatározat", amelyet aztán később továbbiak követnek. Közülük csak az elsővel foglalkozunk, megvilágítván annak előzményeit, illetve összefoglaljuk a határozatot előkészítő jelentés és a határozat tartalmát. A dolgozat végén pedig – némileg általánosabb tanulságok felé kanyarodva – röviden meghatározzuk a magyar ellenzék működésének hozadékát és egy lehetséges ellenzékkutatási projekt egy-két összefüggését.

Az első ellenzékjelentésig és -határozatig vezető út

Az MSZMP nem sokkal a második Charta-nyilatkozat után, 1980 decemberében kibocsátotta első hivatalos határozatát a magyar demokratikus ellenzékkel kapcsolatban. Önmagában is érdekes, hogy a PB ezt megelőzően utoljára 1966. február 1-jén hozott határozatot a „belső ellenséges erők" tevékenységéről (amikor tehát még nem létezett demokratikus ellenzék, s a „belső ellenséges erők" az 1956 utáni utóvédharc fő szereplői voltak). Vajon mi ösztökélte a legfelsőbb vezetést arra, hogy 14 év pauza után ismét írásban foglalkozzon a témával?

Ilyen horderejű kérdésekben természetesen a pártvezetés mindig előzetes „sorvezetőkre" támaszkodott. Most is így volt; a határozat a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése alapján született meg. Némileg ellentmondva annak a ténynek, hogy a 70-es 80-as évek fordulóján Magyarország már messze nem egy, a Nyugattól erősen izolált, hanem erőteljesen külgazdaságra-külpolitikára orientált ország,[11] a határozat a „belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok" tevékenységét csupán *belpolitikai* kontextusba helyezte, és – leszámítva a nyugati emigrációs szervezetek és „fellazító központok" szerepének taglalását – néhány utalástól eltekintve alig foglalkozott *külpolitikai* vonatkozásokkal. Holott éppen a külpolitikai viszonyokban beálló változások magyarázzák: a magyar politikai vezetés miért éppen 1980 végén érezte úgy, hogy központi pártdokumentumban kell foglalkozni az ellenzék ügyével.

A határozat megszületésére a magyarázatot az 1979-es és 1980-as év közötti különbségekben kell keresnünk. 1979 a világpolitikában az „ellentmondások" éve volt. Egyfelől a két nagyhatalom legfelső vezetői június 18-án aláírták a fegyverkorlátozásról szóló SALT-II. szerződést. Ehhez kapcsolódóan október elején Leonyid Brezsnyev bejelentette, hogy az NDK születésének 30. évfordulóján egyoldalúan csökkentik a Közép-Európában állomásozó szovjet csapatok létszámát. Másfelől az év végére el is mérgesedtek a kapcsolatok. Októberben kezdődött az amerikai állampolgárok iráni túszválsága (november végén a Biztonsági Tanács is foglalkozott a témával); decemberben született meg a NATO európai rakétatelepítési döntése, majd a hónap legvégén a szovjet hadsereg alakulatai bevonultak Afganisztánba.

1980 már inkább az „egyértelműségek éve" volt: a két nagyhatalom közötti konfliktusok kiéleződtek. Január 3-án Jimmy Carter amerikai elnök – az afganisztáni szovjet bevonulás miatt – a SALT-II. szerződés ratifikálásának elhalasztására kérte a Kongresszust, majd nem sokkal később az 1980-ban esedékes moszkvai olimpia bojkottjára szólított föl. Az elnök január 23-i kongresszusi beszédében úgy fogalmazott,

[8] Richard P. CLAUDE: *Comparative Human Rights*. John Hopkins University Press, London, 1977; Rudolf L. TOKES: Human Rights and Political Change in Eastern Europe. In: *Opposition in Eastern Europe*. i. m.

[9] Adam MICHNIK: Az új demokratikus ellenzék. *Irodalmi Újság*, 1978. 1. sz.

[10] CSIZMADIA, i. m. I. 141–144.

[11] Lásd erről CSIZMADIA Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég Kiadó, Budapest, 2001.

hogy „az Afganisztán elleni szovjet invázió következményei a második világháború óta a legsúlyosabb veszélyt jelentik a világbékére".[12]

Természetesen mind a két nagyhatalom a maga békeszándékát és jóindulatát hangoztatta, ám tagadhatatlanul innen újabb *hidegháborús* periódus kezdődött, amely egészen Mihail Gorbacsov 1985-ös megjelenéséig tartott.[13] Mindenesetre a nagyhatalmak kapcsolata a minimálisra zsugorodott, a nemzetközi politikai élet légköre megfertőződött. A Szovjetunióban röviddel az afganisztáni bevonulás után keményen fölléptek a számon tartott ellenzékiekkel szemben: Andrej Szaharovot például 1980. január 22-én Gorkijba száműzték, ahonnan majd csak 1987. december 20-án térhetett vissza (feleségét, Jelena Bonnert ekkor még nem, csak négy év múlva, 1984. augusztus 17-én ítélték ötévi belső száműzetésre). Az év áprilisában, Párizsban tartották a kommunista és munkáspártok soros értekezletét, amelynek végén felhívást adtak ki, a kapcsolatok romlásáért a felelősséget teljes egészében a „nyugati imperializmusra" hárítva.[14] 1980 júniusában tartották az *SZKP plénumát*, amelyen ismét megfogalmazódott a már közismert tétel: „Az ideológiai harc tehát nem összeegyeztethetetlen az enyhüléssel, sőt, ellenkezőleg, az enyhülési folyamat és a békepolitika a harcias burzsoá ideológia elleni eredményes küzdelem terméke."[15]

Az amerikai–szovjet viszonyt közvetlenül érintő fejlemények mellett fontos szerepet kell tulajdonítanunk a lengyelországi változásoknak. Főként 1981. december 13-a (Jaruzelski-puccs) után vált világossá, hogy a magyar vezetés fokozottan figyelemmel kíséri a lengyel eseményeket, és „tanul" a lengyel vezetés politikájából, ugyanakkor ezzel szemben is „saját utat" próbál járni. Kádár János és a magyar

[12] Jimmy Carter beszéde a kongresszus előtt. *Nemzetközi Szemle* (1980), 4. sz. 20.

[13] Kenedi János még 1984-ben írott: *A magyar demokratikus ellenzék válsága* című tanulmányában nem zárta ki a világháború realitását, illetve jelentősnek nevezte az attól való félelmet. Lásd: Kenedi János: A magyar demokratikus ellenzék válsága. In: *A halál és a leányka.* Századvég Kiadó, Budapest, 1992.

[14] A felhívás szövege a *Pártélet* című folyóirat 1988. júniusi számában jelent meg.

[15] Vö. V. Hsvenieradze: Enyhülési politika és a burzsoá politológia válsága. *Nemzetközi Szemle* (1981), 6. sz. 54.

vezetés mindvégig bízott abban, hogy nem ismétlődik meg a csehszlovák eset, és nem kerül sor a katonai intervencióra, azt ugyanis egységesen katasztrofális végkifejletnek tekintették.[16] 1980–81 folyamán az MSZMP PB tagjai nyilvánvalóan tudtak a szovjet vezetők Lengyelországgal kapcsolatos álláspontjáról. A magyar delegáció is részt vett 1980. december 5-én a Varsói Szerződés moszkvai csúcsértekezletén, ahol úgy döntöttek a „testvérpártok", hogy oldják meg a lengyelek önmaguk a kérdést, ugyanakkor erős nyomást helyeztek a lengyel vezetésre az „ellenforradalom" megfékezése érdekében. „A testvéri Lengyelországot nem hagyjuk magára a bajban, és nem engedjük bántani" – hangzott a vészjósló mondat.[17] Brezsnyev és más szovjet vezetők egyébként is rendszeresen tájékoztatták Kádárt a SZKP PB-n belül kialakult álláspontokról. A Jaruzelski tábornok által előkészített hadiállapot (az akkori magyar szóhasználatban: „szükségállapot") terveiről azonban keveset tudott a magyar vezetés.[18] Mivel a legfelsőbb és legszűkebb magyar vezetés ismerte az *uralkodó* szovjet álláspontot, nem túlzás annak megfogalmazása sem: az ellenzékről szóló első jelentés és határozat megszületésében fontos szerepe volt a szovjet álláspont ismeretének. (S nyilvánvalóan ezért nem szól a határozat a külpolitikai összefüggésekről. A világhelyzet alakulása egyébként hagyományosan klisékben jelent meg az MSZMP különféle dokumentumaiban.)

Áttérve a belpolitika történéseire, 1979 végén a közéletet a gazdasági helyzetben mutatkozó problémák (adósságállomány, egyensúlyi problémák, áremelések) uralták, amellett hogy az MSZMP természetesen készült az 1980. tavaszi XII. kongresszusára. Az egyensúlyi zava-

[16] Az MSZMP vezetése lengyel válsággal kapcsolatos álláspontjáról lásd részletesen: Tischler János: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül". Lengyel–magyar közelmúlt.* Jelenkor–1956-os Intézet, Pécs–Budapest, 2003, 173–249.

[17] Lásd erről bővebben: Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 143–176.; illetve Domány András: A lengyel pártvezetőség titkos iratai. *Valóság,* (1992) 10. sz.

[18] Domány András például rámutat: Magyarországon a kevésbé neves PB-tagok a rádióból tudták meg az 1981. december 13-i „szükségállapot" bevezetését. Domány, i. m. 112–113.

rok – mint utaltam rá – már 1978-tól nyilvánvalóvá váltak, az 1979-es nyári áremelések csak első lépését jelentették a gazdaság új pályára állításának (és meg is döbbentették a közvéleményt). Csikós Nagy Béla, az Árhivatal elnöke úgy fogalmazott az év végén adott interjújában: „Népgazdaságunk megbomlott nemzetközi egyensúlyának helyreállítása a megváltozott strukturális körülményekhez való alkalmazkodást teszi szükségessé."[19] A megbomlott népgazdasági egyensúly helyreállítása bekerült a XII. kongresszus (1980. március) határozatának fő gazdaságpolitikai céljai közé.[20] Ugyanakkor 1980 végén az új ötéves terv célkitűzései között Havasi Ferenc, a KB gazdaságpolitikai titkára 14–17 százalékos nemzetijövedelem-emelkedéssel számolt.[21]

1978-tól kezdődően tehát Magyarországon ketyegett a „gazdasági bomba". Ekkortól a magyar gazdaság megújító ciklusba került.[22] Ennek kézzelfogható jele volt az 1972–1973 utáni gazdaságpolitikai kurzus néhány reprezentánsának leváltása, illetve a hetvenes években addig követett gazdaságpolitika módosítása (bár Havasi előtérbe kerülése egy ideig nem jelentette egy következetesen új gazdaságpolitika körvonalazását).

Furcsa ellentmondás alakult ki. Míg a gazdaságban a „doktriner" korszakot némi óvatossággal a „megújító" ciklus váltotta föl, a politika ezt a változást nem támasztotta alá, sőt a politikában (lásd a külpolitikáról írottakat) ellentétes folyamatok játszódtak le. Ha a „doktriner" (1973–1977 közötti) korszak számos politikusa háttérbe is szorult, az újak viszont – szemben az enyhülés periódusával – egy konfrontatív politikai közegbe kerültek, amelyben nemigen volt reális lehetőség az addig fönnálló politikai viszonyok *nyílt* módosítására, így a demokratikus ellenzék és a hatalom kapcsolatának új alapokra helyezésére

[19] A termelői árrendszerről. Interjú Csikós-Nagy Bélával. *Népszabadság*, 1979. december 11.

[20] *Társadalmi Szemle*, XXXV. évf. (1980) 4. sz.

[21] HAVASI Ferenc: A népgazdaság fejlesztésének 6. ötéves terve. *Társadalmi szemle*, XXXV. évf. (1980) 12. sz.

[22] Ungvárszky Ágnesnek a korabeli gazdaságpolitikát konceptualizáló könyvéből átvett kifejezés. A szerző doktrinér és megújító ciklusokat különböztet meg. Lásd: UNGVÁRSZKI Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1989.

(még ha esetleg ez is lett volna az új vezetés szándéka). Így a gazdaság és a politika között aszinkronitás alakult ki: viszonylag nyíltan lehetett beszélni a gazdaság és egyáltalán nem őszintén a *politikai rendszer* problémáiról. Ezért a politikai vezetésen belüli személycserék – különösen az ellenzékkel szemben folytatott politikában – nem hozhattak áttörést. Két, témánk szempontjából fontos személyi változást emelnék ki. Először is Horváth István belügyminiszteri kinevezését 1980 nyarán (Benkei András helyére). Horváth ezt megelőzően az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának első titkára volt, és Pozsgay Imre szűkebb köréhez tartozott (Pozsgay is Kecskemétről került a fővárosba a hetvenes évek legelején). A másik személyi változás Knopp András kinevezése volt a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának második – ténylegesen első – emberévé.[23]

Az előzmények e vázlatos áttekintéséből is látható, hogy 1980. december 9-én az *első* ellenzékhatározat meghozatalára igen forrongó nemzetközi és az állóvízből valamelyest kimozduló hazai körülmények közepette került sor. Természetesen a párt legfelsőbb testületei elé nem először kerültek jelentések a belső ellenzékről. Sipos Levente folytonosságot lát a Politikai Bizottság korai (a hatvanas évek elejére datálható) határozatai és a későbbiek között.[24] A *Hírmondó* 1984. áprilisi 5. száma 1965 után 5700 politikai bűncselekménynek minősített esetet regisztrált, ami arra utal, hogy a szervezett ellenzéki mozgalom megjelenése előtt is nagyszámú politikai ügy zajlott, még ha ezek tökéletesen elrekesztődtek is a nyilvánosságtól.[25] Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás miatt tiltakozó filozófusok és szociológusok elleni párthatározatot, valamint az 1973-as „filozófusper" határozatát azonban nem tekinthetjük a későbbi (pl. a nyolcvanas) határozat előzményének. S nemcsak azért, mert 1968-ban vagy 73-ban még nem beszélhetünk ellenzékről, hanem azért sem, mert az első Charta-akció előtt a

[23] A Politikai Bizottság határozatai személyi kérdésekben. *Pártélet* (1980), 8. sz.

[24] Lásd: Sipos Levente: Jelentés a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről – MSZMP-dokumentum az ellenzékről, 1980-ból. Előszó. *Társadalmi Szemle*, XLVII. évf. (1992) 5. sz. 79.

[25] *Független fórum. Kéziratos tiltott magyar irodalom a Kárpát-medencében.* München, 1985. 188.

magyar másként gondolkodók és a vezetés viszonya egy *zárt hazai erőtérben* mozgott, országos belügynek számított. 1977 (s még inkább 1979) után derült ki: az ellenzék nemcsak a párt ideológiai monopóliumát kívánja megtörni, de az 1956 utáni rendszerkereteket is feszegeti.

A pártvezetésnek ugyanakkor egyszerre kellett volna megfelelnie a nyugati „fölpuhító" (hitelek, kölcsönök stb.) és a szovjet „megkeményítő" (Afganisztán) elvárásoknak. Őriznie is kellett a kádári „liberalizálás" vívmányait, és maximálisan zártnak is kellett mutatkoznia, ha *alapkérdésekről* (a párt szerepe, 1956 stb.) volt szó. Ez a kettősség 1980-tól kezdődően különösen érdekesen megfigyelhető az MSZMP politikájában.

Az 1980. december 9-i ellenzékhatározatot és a határozat alapjául szolgáló jelentést a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya készítette elő. A Kulturális Osztály az MSZMP-n belül fontos stratégiai pont volt; emlékezetes szerepet játszott már az 1973-as „filozófusper" idején is.

Az 1980. decemberi határozat előkészítésében (a határozat alapjául szolgáló jelentés megszövegezésében) döntő szerepet játszott Knopp András, aki 1980 őszén miniszterhelyettesi kitérő után került vissza a Kulturális Osztályra. Knopp 1969-től 1978-ig már dolgozott ezen az osztályon, majd átmenetileg oktatásiminiszter-helyettes lett. Visszakerülése után – 1986-os leváltásáig – az ellenzékkel kapcsolatos pártmunka egyik fő szervezője és felelőse lett. Az osztály felügyeletét Aczél György leváltása (és miniszterelnök-helyettesi kinevezése) után Óvári Miklós látta el. Az osztály vezetője Knopp közvetlen főnöke – ugyancsak 1974-től –, Kornidesz Mihály (a nyolcvanas évek közepén a Magyar Televízió elnöke) volt.[26]

[26] Knopp András személyesen közölte ezt velem, amikor – az 1990-es évek legelején – volt módom találkozni vele.

Milyen az ellenzék és hogyan kell „kezelni"?

Az első ellenzékhatározat alapjául szolgáló jelentést Knopp András vezetésével készítette el a Kulturális Osztály. Sipos Levente kutatásaiból tudjuk,[27] hogy a december 2-i keltezésű jelentést megtárgyaló politikai bizottsági ülésen Kornidesz Mihály volt a téma előadója, és a 13 PB-tag közül 8-an szóltak hozzá. Ismerjük Kádár János beszédének szövegét is (a szokásokat megváltoztatva ekkor Kádár beszédét nemcsak rögzítették, de le is gépelték), amelynek idevonatkozó egyik fő mondandója az volt: „Leszámolni az ellenséggel, elszigetelni az ellenzékieket, megnyerni az ingadozókat." Sem a Kádár-beszédből, sem a jelentésből és a határozatból nem derült ki, kicsodák is pontosan az ellenségek. (A jelentés és a határozat is *ellenséges-ellenzéki* terminológiát használt.) Az MSZMP első titkára kijelentette: „elkerülhetetlen esetekben" adminisztratív eszközökhöz kell nyúlni: ha az ellenzék munkáshátteret szervez tevékenységéhez, „akkor minden pardon megszűnik". „A Magyar Népköztársaság ellen senki fia sem tehet semmit büntetlenül." Fölhívta még a figyelmet arra, hogy ellenzékiek nem maradhatnak a párt tagjai; a kettős publikálást „csak rövid ideig lehet eltűrni"; valamint elvetette, hogy olyan kérdések kerüljenek ismét előtérbe (pl. Nagy Imre ügye), „amelyeket 1956 után megvitattunk". Sipos szerint – s ez érdekes megállapítás, ha a kádári úgynevezett centrumpolitika szemszögéből nézzük – Kádár „hozzászólásának hangvétele keményebb volt a jelentés hangjánál, az ötvenes évek végének légkörét idézte fel".[28]

Mindezek után nézzük meg közelebbről a Kulturális Osztály jelentését, majd utána a PB határozatát.

Az, hogy a határozat 1980 végén született meg, nyilvánvalóan nem csupán a jelzett nagypolitikai és általános belpolitikai történések következménye volt. A jelentés és a határozat megszületésében legalább ekkora szerepet játszott az, hogy a magyar ellenzék 1979 októbere után – mint már fentebb is láttuk – erősen aktivizálódott, és a korábbiakhoz képest jóval szervezettebbé vált. Nem véletlen mindjárt a jelentés második mondata: „Az azóta (1979 novembere, a PB számára készült tájékoztató jelentés óta – *Cs. E.*) eltelt egy év során az ellen-

[27] Sipos, i. m. 79–82.
[28] Uo. 82.

zéki csoportok tevékenysége új formákat öltött: igyekeznek kiterjeszteni befolyásukat, és mozgalommá szerveződni."[29]

Ezeknek az aktivitásformáknak a kifejeződése volt az 1980 őszére elkészült *Bibó-emlékkönyv* is, amelyet Donáth Ferenc októberben nyújtott be a Gondolat Kiadóhoz. (Az emlékkönyvről és a róla készült jelentésről a következő részben bővebben írok.) De az előzmények között kell megemlíteni például Csoóri Sándor *Nomád Napló*jának kálváriáját a kecskeméti *Forrás* című folyóiratban (1980 elején), illetve a Fiatal Írók József Attila Körének 1980. októberi szentendrei tanácskozását, amelyen fölvetődött az irodalmi folyóiratok „irányzatok" szerinti átrendezésének követelménye, illetve egy autonóm JAK létrehozásának gondolata.[30]

Természetesen minden politikai manifesztumnak (a szigorúan bizalmasoknak is, mint amilyen a szóban forgó jelentés és határozat) van valamilyen középponti gondolata. Vajon mit akartak közölni a párt vezetői ezekkel a szövegekkel?

Ha elfogulatlanul olvassuk a jelentést, és összevetjük Kádár meglehetősen kemény kijelentéseivel, a jelentés hangnemét lényegesen mérsékeltebbnek találjuk. Nem tartalmazott semmiféle utalást az ellenzék és a munkásság esetleges kapcsolatfelvételének következményeire (ez Kádárnál alapkérdés), nem villantott föl rendőri megoldásokat az ellenzékre vonatkozóan. A jelentés (sőt a határozat is) alapvetően politikai kérdésként kezelte az ellenzéket, bár az is igaz, hogy politikai feladatokat csak az ellenzék befolyásának visszaszorításában, elszigetelésében látott. Egyik dokumentumban sem volt szó arról, hogy politikai eszközökkel elő kellene segíteni az ellenzék valamiféle evolutív integrálódását a rendszerbe. Sőt ellenkezőleg: az ellenzék, mint a „normálistól" való eltérés, mint diszfunkcionalitás értelmeződött. Integrálásáról, elismeréséről szó sem lehetett. Ugyanakkor – s ezt

[29] Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről és a PB határozata e csoportokról, 1980. december 9. Lásd: Csizmadia, III. (Dokumentumok) i. m. 1995, 105.

[30] A József Attila Kör szerepnövekedéséről és autonómiaigényéről zajló vita cikk-dokumentumait lásd: Csizmadia, I. (Monográfia) i. m. 1995, 489., 143. lábjegyzet.

hangsúlyozni kell – a jelentés a rendszer szerves részeként beszélt az ellenzékről, nem akarta fölszámolni, likvidálni az ellenzéket. A harcias-harcos álláspont (utalok az ötvenes–hatvanas évek fordulóján keletkezett PB-határozatok retorikájára) egyedül az ellenséges nézetek vonatkozásában merült föl, anélkül hogy megtudhatnánk, pontosan mit is kellene értenünk ellenséges nézeteken. A jelentés szövegéből annyi derül csak ki, hogy az *ellenséges* és az *ellenzéki* nézetek között különbség van: „Az értelmiség egy részének nem kedvező közérzetére utaló jelenségekre azért is érdemes nagyobb figyelmet fordítani, mert nemcsak az ellenzéki csoportok befolyása számára teremt kedvező közeget, hanem megnehezíti az ellenséges nézetek elleni harcot is."[31] Ugyanakkor ez csak elvi különbségtétel: a jelentés írói és szerkesztői egyetlen, a hetvenes évek eleje óta létező értelmiségi csoportosulást sem tekintettek ellenségesnek (sem a Lukács-iskolát, sem a „polgári ideológiában gyökerező" szocializmuselméletek képviselőit: Kemény Istvánt, Konrád Györgyöt, Szelényi Ivánt; sem a nacionalista humán és társadalomtudományi értelmiséget). De akkor ki az ellenség? Talán csak nem azok a névtelenek, akikkel szemben a hatóságok – a nyilvánosság teljes kizárásával – politikai pereket folytattak le a konszolidáció befejezése (tehát a hatvanas évek eleje) után is? Erre vonatkozólag a szöveg nem ad eligazítást. Különösen az zavaró, hogy a jelentés már címében is összemosta a fogalmakat, hiszen belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportokról beszélt. Csakhogy ha – mint meggyőződhetünk róla – a szövegben végig *ellenzékiként* aposztrofálódnak a vizsgált értelmiségi csoportok, hogyan válhatnak ezen túlmenően *ellenségessé* is?

A válasz – túlmenően azon, hogy stilisztikai, szerkesztési és nyelvi pongyolaságról is szó lehet – minden bizonnyal abban keresendő, hogy a jelentés és a határozat egyik fő intenciója a különféle értelmiségi csoportok közötti *differenciálás*. E vonatkozásban éles különbséget fedezhetünk föl a Kulturális Osztály jelentésének és az elfogadott PB-határozatnak a fogalomhasználata között. Míg az előbbi – a címen kívül – nem használta az *ellenséges-ellenzéki* kötőjeles formulát, addig a határozatban szinte csak ilyen formában említődött az ellenzék. A jelentésben azt olvashatjuk: „Egyértelműen differenciálnunk kell az

[31] Csizmadia: III. (Dokumentumok) i. m. 1995. 113–114.

ellenzéki csoportok »kemény magva« és az ezáltal kezdeményezett akciókban részt vevők között... A politikai munkában az ellenzéki akciók aktív szervezőinek, rendszeres résztvevőinek és az alkalmilag hozzájuk csapódóknak a differenciált kezelésére van szükség."[32] A határozat ezzel szemben így fogalmaz: „Az ellenzéki csoportok tevékenységének aktív szervezői és a hozzájuk csapódottak, az egyes akciókban részt vevők között megfelelő módon differenciálni kell, és arra kell törekedni, hogy a nem ellenséges szándékúakat leválasszuk e csoportokról."[33] Míg a jelentés azért beszélt ellenzékről, mert a különféle ellenzéki csoportok – megítélése szerint – egyaránt a szocializmuson belül maradtak, addig a határozat „szocializmusellenes ellenzéki csoportokról" beszélt.

A kérdés az: vajon pusztán a „véletlen" művéről volt-e szó, vagy arról, hogy a magasabb testület egyszerűen fölülbírálta az előterjesztést, és ahol szükségesnek érezte, „keményített a fogalmazáson"?

Talán nem túlzás azt állítani, hogy *két különböző* szemléleti keretben megírt dokumentummal állunk szemben. A jelentés számára az ellenzékiség viszonylag *tág* kategória volt; nem véletlen, hogy sok szó esett benne a *nacionalista* ellenzékről, illetve ennek fő képviselőjéről, Csoóri Sándorról. Ebben a megközelítésben a Bibó-emlékkönyv azért is volt fordulópont, mert népfrontos jellegű, „abban számos olyan vezető értelmiségi, főleg író is szerepet vállalt, akik mindeddig a legalitás keretei között mozogtak, és tiszteletben tartották a párt szövetségi politikája alapján kialakult politikai-kultúrpolitikai mozgásteret".[34] A jelentés tehát egyenrangúnak tekintette a szűkebb demokratikus ellenzéket és a Bibó-emlékkönyvben is demonstratívan jelen lévő, de a környező országok magyar kisebbsége ügyében egyre inkább exponálódó „nacionalista-népi" ellenzéket. Minden ideológiai sallangot leszámítva, ennek a többpólusú ellenzéki mezőnek a fölvázolása volt a jelentés talán legfontosabb mondanivalója.

Ehhez képest legalábbis föltűnő, hogy a határozat „nem vett tudomást" a „nacionalista" ellenzék létezéséről (az ellenzéket egységesnek kezelte). Vajon puszta „feledékenységről" lett volna szó, vagy éppen

[32] Uo. 112.
[33] Uo. 116.
[34] Uo. 110.

helyszűkéről? Nem valószínű. Sokkal inkább arról, hogy a Politikai Bizottság – mint legfőbb politikai döntéshozó testület – *tudatosan mérlegelt*, amikor nem tett említést az ellenzéken belüli különböző irányzatokról. Ez viszont már azzal függhetett össze, hogy mind az osztály előterjesztésének, mind a PB határozatának voltak hívei a felső vezetésben. Ekkoriban jelent meg Aczél György kultúrpolitikája ellenében Pozsgay Imre riválís koncepciója. Aczél – bár ekkor elsősorban informális hatalma volt – közvetlen befolyást gyakorolt a KB Kulturális Osztályára, s szerette volna, ha az ellenzékkel kapcsolatos politika alapelveinek rögzítése és gyakorlati kivitelezése – közvetlenül és közvetve – az ő részvételével történik.

Ezzel szemben állt Pozsgaynak (aki 1980 végén már – a két minisztérium: oktatási és kulturális összevonásával – művelődési miniszter) közismert tájékozódása a népi írók (a „nacionalisták") felé. Ők ketten persze csak szimbólumai voltak a hatalmon belüli eltérő politikai koncepcióknak (pl. az ellenzék kérdésében), annyi azonban valószínűsíthető, hogy ezek az eltérő politikai érdekek tükröződtek a jelentés és a határozat eltérő tartalmában és szellemiségében. A jelentés relatíve „megértő" volt az ellenzékkel kapcsolatban, és az ellenzéki tevékenység közé sorolta a „nacionalista" típusút is; a határozat viszont csak a demokratikus ellenzékről vett tudomást, és azt egyenesen ellenségesnek minősítette.

Természetesen nem kompakt politikai tömbök álltak egymással szemben; s azt sem mondhatjuk, hogy a határozat „pozsgaysta" lett volna. Azt azonban kimondhatjuk: a pártvezetés többsége számára ekkor (a felismert gazdasági problémák láttán) reális alternatívaként jött számításba egy nemzeti megújulás. Ebből kiindulva a legfelső vezetésnek (vagy egy részének) *nem állt érdekében*, hogy a nemzeti típusú gondolkodást és képviselőit ellenzéki címkével lássa el. E mögött a döntés mögött – ismételjük – jól fölfogott érdek rejlett; a hetvenes évek elején meginduló „nemzeti reneszánsz" nyomán széles körökben terjedt a nemzeti gondolat, amelynek elszigetelése, visszaszorítása sokkal kockázatosabb feladatnak tűnhetett, mint a látszólag kisebb körben ható filozófiai-társadalomtudományi alapú ellenzékiség visszaszorítása.[35]

[35] A PB későbbi ellenzékhatározataiban – 1982. március, 1986. július – is megmaradt ez a szereposztás: a Kulturális Osztály jelentéseiben rendre

Mindez azt mutatja, hogy a pártvezetés minden erővel minimalizálni igyekezett a kétfrontos harc veszélyét, és nem akarta veszélybe sodorni a vezetés „nemzeti jellegét". Ezt az 56 után berendezkedő rezsim egyik nagy vívmányának tartották, s ezt fejezte ki szimbolikusan a népi-nemzeti írókkal való megegyezés még az ötvenes évek végén. Ezért is láthattuk a nyolcvanas években, hogy a pártot már egyre kevésbé „érdekelte" az ideológia (a marxizmus), viszont nagyon is fönn akarta tartani önmaga „nemzeties" vonásait.

Az 1980-as, decemberi jelentés és PB-határozat legfőbb tanulsága tehát az *egységes* ellenzékpolitika hiánya. A magyar vezetés korántsem volt egységes, s ezt még akkor is tudnunk kell, ha az ellenzékiek mindig az egységesnek tűnő hatóságokkal kerültek szembe. Az első ellenzékhatározat (természetesen mai szemmel olvasva) ennek a felső szintű inhomogenitásnak a dokumentuma, és – más mozzanatokkal együtt – kulcsot ad a hatalom későbbi ellenzékpolitikájának értelmezéséhez is. Az ellenzékiség megítélése is beleesett a korábban már említett értelmezési küzdelembe. Az MSZMP mint testület nem azonos módon ítélte meg a tőle független jelenségeket (pl. az ellenzékiség mibenlétét); de önmaga jelenét, illetve múltját sem. És ami nagyon szembeötlik: nem tudott megegyezni „magával" egy-egy dokumentumon belül sem.

Ez persze nem jelentette azt, hogy a feladatok kijelölésében (azaz „kifelé") a PB-határozat ne próbálta volna fenntartani az egységesség és az önbizalom látszatát. Három fontos feladat kijelölésére került sor. *Először* is: a „szocializmusellenes ellenzéki csoportok tevékenységével kapcsolatos feladatokat a jelen helyzetben elsősorban a politikai munka eszközeivel kell megoldani, de törvénysértés esetében, s ha a társadalom alapvető érdekei megkívánják, adminisztratív eszközöket is alkalmazni kell".[36]

Másodszor, csak előzetes konzultáció alapján lehet engedélyezni a kettős publikálást (szamizdatban, illetve engedélyezett folyóiratokban, lapokban). „Azoknak a szerzőknek a névsorát, akikre vonatkozóan a szerkesztőségek ilyen előzetes konzultációkra kötelezettek, a KB

többpólusú ellenzék „szerepelt", míg a PB-határozatok mindig *egypólusú* ellenséggel-ellenzékkel számoltak.

[36] Csizmadia: III. (Dokumentumok) i. m. 1995. 116.

Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya állítsa össze és gondoskodjon arról, hogy az eljusson az illetékes állami szervekhez, a kiadók és szerkesztőségek vezetőihez."[37] Végül *harmadszor* – a Kulturális Osztály koordináló szerepével – *operatív csoportot* kell létrehozni az ellenzéki csoportok visszaszorítására. Ennek vezetőjévé Knopp Andrást nevezték ki; az operatív csoport tagja lett a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának, a Párt- és Tömegszervezetek Osztályának, az Agitációs és Propagandaosztálynak képviselője, a Budapesti Pártbizottság ideológiai titkára és a belügyminiszter-helyettes.[38]

Vajon milyen következményekkel járt a határozat magára az ellenzékre?

Korszakunkat 1981. december 13-ig kitágítva azt mondhatjuk: *a határozat* nem idézett elő merőben új helyzetet. Egy év alatt történtek ugyan különféle retorziók, de azok nem vezethetők le egyenesen a határozatból. Ha még előbbre tekintünk, mondjuk 1982. márciusig, a második ellenzékhatározatig, szintén megállapíthatjuk: nagyjából megvalósult a határozatnak (és a jelentésnek) az az intenciója, hogy az ellenzéket döntően *politikai* eszközökkel kezeljék. Ebben az időszakban „még a társadalom alapvető érdekei nem kívánták meg az adminisztratív intézkedéseket". Az 1982 elejétől kezdődő időszakban ugyanakkor növekszik a pártvezetésben azok aránya, akik az ellenzékkel szembeni *adminisztratív* megoldások hívei. A két aktor küzdelmében ekkor új időszak kezdődik, amelyben az MSZMP céljai legfeljebb csak átmenetileg valósulnak meg, ezzel szemben az ellenzék befolyása fokozatosan nő. 1982 és 1989 között az ellenzék a diszkurzív térben is fölénybe kerül, és a rendszerváltás az általa elképzelt forgatókönyv szerint valósul meg.[39]

[37] Uo. 117.

[38] Uo.

[39] Lásd Szabó Máté: A szocializmus kritikája a magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában, 1968–1988. *Politikatudományi Szemle,* XVII. évf. (2008) 1. sz. 7–36.; Bozóki András: A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle,* XIX. évf. (2010) 2. sz. 7–45.

Tanulságok: egy új szintézis felé

A fentiekben igyekeztünk bemutatni az MSZMP ellenzékpolitikájának első meghatározó dokumentumát. Nyilvánvaló, hogy az MSZMP ezzel a határozattal (s a későbbiekben) nem tudta visszaszerezni politikaformáló monopóliumát, aktorkénti egyedülvalóságát. Ahelyett hogy a határozat eredményeképpen izolálni tudta volna az ellenzéket, ellenkezőleg: a demokratikus ellenzék befolyása növekedett meg, amivel szemben újabb és újabb ellenzékhatározatokra volt szükség, anélkül hogy a párt szempontjából esély lett volna a sikerre.

Míg tehát az MSZMP a saját belső megosztottsága áldozatává vált – ami nagyban korlátozta cselekvőképességét –, ezenközben az ellenzék 1982 után – ahogy a *Beszélő*-cikk megfogalmazta – *egyenrangú* „törpe kisebbséggé" vált. Amit persze 1981 végén az ellenzékiek még nem tudtak (hogy tudniillik ezt az egyenrangúságot és befolyást milyen módon tudják majd megszerezni), az 1982 és 1987 között kristályosodott ki. Ezekben az években az ellenzék nemhogy nem szorult vissza, de fokozatosan egy diskurzus részesévé küzdötte fel magát. A 80-as évek folyamatait vizsgálva nem véletlenül használom a „diszkurzív diktatúra" fogalmát, amellyel a demokratikus ellenzéknek éppen ezt az erős diskurzusformáló potenciálját hangsúlyozom.[40]

Amíg tehát 1981-ben az ellenzék még csak a politikai verseny egyenrangú szereplője kíván lenni, addig 1987-re (a *Társadalmi szerződés* című dokumentum megjelenésének idejére) az ellenzék lényegében *nyertes* szereplő. De mint fentebb láttuk, ebben a változásban maga az MSZMP is kulcstényező, hiszen az első ellenzékhatározat elemzése arról győzött meg bennünket, hogy a pártvezetés oly mértékben tagolt és differenciált szervezet, amely képtelen volt egységes fellépésre az ellenzékkel kapcsolatban. Így tehát közvetve az MSZMP maga is hozzájárult ahhoz, hogy a 80-as évek legvégére az ellenzék válhatott a politikai mező egyik legmarkánsabb és a rendszerváltásra legerőteljesebben ható szereplőjévé.

Lenne tehát mit újragondolnunk abban a jövőbeli szintézisben, amelyre a bevezetőben utaltam. Az első ilyen tényező maga a pártvezetés, annak belső irányzatai és hálózatai. A második az ellenzéki

[40] Vö.: Csizmadia, i. m. 2001.

hálózatszerveződés problematikája. Az elmúlt húsz év ilyen irányú kutatásainak hatására sokat tudunk arról, hogy a demokratikus politikának integráns része az informális politika vagy más szóval: a hálózatos szerveződés. Ám jóval kevesebb figyelem fordítódott eddig arra, hogy az informális politikának komoly szerepe lehet *nem demokratikus* rendszerekben is.[41] Az ellenzéki mozgalom Magyarországon – nem lévén más terrénuma – ezt az informális elvet tette szerveződése középponti elemévé, ezáltal pedig egy rugalmas „ellenstruktúrát" hozott létre az államhatalom rugalmatlan formális struktúrájával szemben. Ez nem pusztán csak (mint akkoriban sokan írták) egy „párhuzamos államot" jelentett, hanem inkább egy szabad, gyors és mozgékony szervezetet, amely éppen gyorsaságának és hálózatosságának köszönhette sikerét. Ha arra gondolunk, hogy az internet korában a gyorsaság, az információk rapid áramlása milyen nagy szerepet játszik, akkor talán visszamenőleg is képesek vagyunk felmérni az internet előtti politikai korszaknak ezt a meghatározó sajátosságát, amikor is az államhatalommal szemben álló elitcsoportok nem csupán egy ellenideológiát, de egy hatékony hálózatot is képesek voltak megteremteni.

A néhai ellenzék „hálózatelméleti" megközelítése ugyanakkor magyarázatot adhat arra a rendkívül érdekes jelenségre, hogy vajon miért áldozik le ezen csoportok csillaga szinte mindenütt Kelet-Közép-Európában nem sokkal az 1989–90-es átmenet után. A válasz a professzionalizmus fogalmának átalakulásában keresendő. A 80-as években informális ellenzéki sejtek létrehozása a politikai professzionalizmus szinonimájának számított. A magyar ellenzék szocializációja is erre épült. Ám az 1990-es években, demokratikus keretek között a politikai aktorok egyrészt felépítették a maguk új típusú hálózatait, másrészt ezzel párhuzamosan le is értékelődött a korábban a demokratikus ellenzék privilégiumának számító sejtszerű felépülési forma. A magyar ellenzékből 1988 végén létrejövő Szabad Demokraták Szövetsége kudarcát tehát – e megközelítésből – az magyarázza, hogy korábbi

[41] Petr Hlavacek–Jan Holzer: Opposition in Non-Democratic Regimes: Notes on Possibilities and Limits of Current Theory. *World Political Science Review*. Vol. 5. (2009) Issue 1. 1–16.

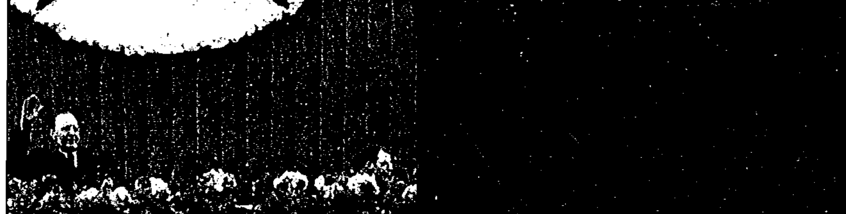
OT, ...

szervezeti erőforrásai elértéktelenedtek, ideológiai mondanivalója pedig nem volt vonzó szélesebb társadalmi rétegek számára.

Harmadik tanulságként a demokratizálódás *külső* aspektusait említhetjük meg. Ebben az írásban (mint ezt az elején jeleztem) a vizsgálat fókusza elsősorban belpolitikai, de egy jövőbeli szintézisnek ki kell lépnie hatalom és ellenzék (vagy ahogy a *Beszélő* írta: „két törpe kisebbség") viszonyának belpolitikai jellegű értelmezéséből, s el kell jutnia oda, hogy Magyarország 1989–90-ben egy „negyedik típusú" demokratizálódási hullám részese volt.[42] Az MSZMP ellenzékhatározatában is felfedezni véljük a külvilág hatását, de ez a hatás – különösen 1980-ban – még nagyon áttételes és rejtett. Egy majdani szintézis az egész hatalom-ellenzék problematikát a demokratizálódás és nyugatosodás szemüvegén keresztül kell bemutassa.

[42] Michael McFAUL: The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Non-Cooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics,* Vol 54. (2002) No 2. 212–244.

Kádár János 2012-ben lett volna százéves – a Politikatörténeti Intézet 2012 májusában kétnapos tudományos konferenciát rendezett *Kádár János és a 20. századi magyar történelem* címmel ebből az alkalomból. A korszakkal foglalkozó történészek a saját, speciális kutatási területükön belül vizsgálták és mutatták be Kádár János szerepét és politikáját. A tanulmányok két nagy fejezetre oszlanak: az első négy Kádár János és Magyarország történetével foglalkozik, míg a második csoportba olyan szövegek kerültek, amelyek Kádár egy-egy hazai vagy nemzetközi konfliktusban játszott szerepét teszik vizsgálat tárgyává. A kötet szerzői és szerkesztői tisztában vannak azzal, hogy a Kádár nevével fémjelzett időszak Magyarország 20. századi történelmében rendkívüli fontossággal bír. A korszakot és névadójának politikáját továbbra is kutatni kell, hiszen számos problémát nem, vagy csak hiányosan ismerünk. Őszintén reméljük, hogy e kötet hozzájárul e tudásanyag bővítéséhez.

A KÖTET SZERZŐI:

Csizmadia Ervin
Feitl István
Földes György
Roger Gough
Mitrovits Miklós
Novák Csaba Zoltán
Rainer M. János
Ripp Zoltán
Romsics Ignác
Takács Róbert

2900 Ft

ISBN 978-963-338-093-2
9 789633 380932

Kádár János és a 20. századi magyar történelem

Napvilág Kiadó

Kádár János és a 20. századi magyar történelem

Szerkesztette: Földes György–Mitrovits Miklós

